

AIDAI

1948
RUGSĖJIS
NR. 18

SKIRTAS MAŽAJAI LIETUVAI

SKAITYTOJUI

ažosios Lietuvos vardas mums sukelia daugelį teoretinių ir praktinių klausimų. Šioje srityje ne tik svetimiesiems, bet ir mums patiems daug dar kas tebėra neaišku. Artėjant Klaipėdos Krašto įsijungimo į Lietuvos Respubliką 25 metų jubiliejui, pereitų metų pabaigoje kilo mintis panagrinėti tuos klausimus specialiame rinkiny. Grynai techniškos kliūtys, deja, neleido šiam rinkiniui pasirodyti jubiliejaus dienomis. Po kurio laiko, pasikeitus spaudos sąlygoms, rinkinys sumanytąja forma jau nebegalėjo pasirodyti. Surinktajai medžiagai paskelbti buvo pradėta jieškoti naujų kelių. Vienu metu atrodė realesnės vienos, o kitu metu kitos galimybės. Tuo būdu ir spaustuvei rinkti atiduota medžiaga vienu metu buvo taikoma vienai, o po kurio meto kitai leidinio formai. Be abejo, tai paveikė leidinio išvaizdą — neleido išlaikyti vieną aiškų principą surenkant tekstą.

Mažosios Lietuvos problemai aiškiau ir išsamiau nušviesti būtų reikėję dar keletos straipsnių. Bet nuo jų teko atsisakyti, o kai kurių ir jau parašytų nebegalima buvo išspausdinti, nes teko mažinti rinkinio dydį. Negalima buvo peržengti mūsų periodiniams leidiniams formaliai leistinos apimties. Dėl to teko atsisakyti ir nuo numatyto gausaus iliustravimo. Teko praleisti net visą eilę tokių iliustracijų, kurias straipsnių autoriai pateikė savo mintims paryškinti. Taip pat ir tekstą teko kiek įmanoma glausti, spausdinti labai smulkiais rašmenimis. Tiesa, tai sunkina skaitymą, tačiau pateikiamoji medžiaga pastangas, atrodo, gausiai atlygins kiekvienam, kas domisi Mažosios Lietuvos problemomis ir jos gyvenimu. Po 1921 m. Kaune išėjusio „Kovo 20", tai bus pirmas rinkinys, kuriame visas kolektyvas specialistų giliai skverbiasi į jos problemas.

O kad šis rinkinys pagaliau galėjo atsirasti skaitytojo rankose, tenka dėkoti „Žiburių" redakcijai, kuri nuo pat pradžių jieškojo jam visokių kelių, ir „A i d ų" redakcijai, kuri paskyrė jam visas mėnesines savo skiltis.

A. ŠAPOKA.

Šį Mažosios Lietuvos „Aidų" numerį redagavo prof. Dr. A. Š a p o k a.

AIDAI

MĖNESINIS KULTŪROS ŽURNALAS

1948 METAI | RUGSĖJO MĖNUO | NR. 18

Das litauische Sprachgebiet. in Preussen

Bezirk der Kirchspiele mit über 50 % Litauern

Bezirk der Kirchspiele mit litauischer und deutscher Kirchenspr. 1897

Bezirk des lettisch.- litauisch.-deut. schen Sprachgebiets mit litauischer und deutscher Kirchensprache 1897 (um 1719 reichte dies Sprachgebiet südlich bis Sarkau)

Die südlichsten lit.-deutsch. Kirchsp. 1719

Kreisgrenze

Maßstab 1:1000000

0 5 10 20 30 40 50

Kilometer

MAŽOJI LIETUVA

MAŽOSIOS LIETUVOS GEOGRAFINIAI METMENS

VL. VILIAMAS

Lietuva yra lietuvių žemė, kur lietuviai nuo seno gyveno ir gyvena, kur lietuvių pastangomis ir triūsu natūriniai kraštovaizdžiai virto kultūriniais kraštovaizdžiais, kur tautos kultūrinis pasireiškimas yra susekamas įvairiais atžvilgiais. Lietuviškos sodybos, lietuviški vietovaizdžiai, lietuviškas tautos menas, žodžiu visa etnografija byloja, kur baigiasi tos ar kitos tautos žemė.

Tiesa, kad lietuviškos žemės visuose savo pakraščiuose buvo amžių būvy eksponuojamos svetimoms įtakoms, svetimoms kultūroms ir tas tarpusavis vyksmas neretai pasireiškęs žutbūtinėmis grumtynėmis. Tai visa pasireiškė tuo, kad mūsų tautos etnografiniai pakraščiai liko daugiau ar mažiau nutautinti, kai kur visai užlieti, kai kur sudaro siauresnes ar platesnes mišrias zonas. Tai mišriajai sričiai priklauso ir Mažoji Lietuva.

Prie Mažosios Lietuvos priklauso Rytprūsių sritys į rytus nuo Varmijos (Ermlando) ir į šiaurę nuo Mozūrų krašto. Samų žemė, Natanga, Bartuva, Nadruva, Skalva ir vakarinės Sūduvos sritys įeina į plačiau suprastą Mažąją Lietuvą.

Prof. A. Bezzenberger'io linija, — bendrai tariant Deimenos ir Alnos upių atskiriamos sritys yra tam tikro laikotarpio kompromisinis Mažosios Lietuvos apibūdinimas.

1. PAVIRŠIUS. Mažosios Lietuvos paviršius savo charakteriu ir praeitimi yra visai panašus Lietuvos paviršiui. Paviršių daugiausia čia suformavo iš aukštųjų Skandinavijos kalnų atslinkę milžiniški ledynai. Maždaug per pusę milijono metų ledynai, tai atsitraukdami, tai vėl atslinkdami, savo masėmis ligi kilometro storio pripildytomis įvairių sutrintų kalnų atplaišų, suformavo dabartinį Mažosios Lietuvos paviršių. Ledynai, šiltesniam periodui atslinkus, ištirpo, o visas kraštas liko padengtas ledynų nuosėdomis — morenomis. Kur ilgiau stovėjo ledynų pakraštys, tose zonose suvertė daugiau stambesnių uolienų, akmenynų, kalvų, kalvelių, o tarp jų daug griovinių ežerų. Kraštovaizdis tose srityse itin įvairus, — tai galinių morenų, sritys kurios ypač ryškios ruože — Osteroda, Ortelsburgas, Sensburgas, Rastenburgas, Ungara, Goldapė, Suvalkai. Kiti plotai daug lygesni, vienodesni, padengti smulkiai sutrintomis morenomis — tai pamatinių morenų sritys, kaip plotai apie Heilsbergą, Yluvą, Širduvą, Darkiemį, Įsrutį, Gumbinę ir visa eilė kitų plotų. Pietuose — Mozūrų krašte daugiausia išplitę smėlynai — sandrai — tai tirpstančių ledynų vandens sunešti smėlio poltai.

Jei pagrindinį darbą paviršiaus formavime atliko ledynai, tai galutinai jį modeliavo jau po ledynų — aliuvialiniais laikais — tekantieji vandenys, vienur išnešdami plačius upių ir upelių slėnius, kitur supylė upių deltas, kaip Nemuno, Vyslos, iš dalies Priegliaus, dar kitur upių slėniuose sudarė lankas, o pajūry didelius užmarius, kaip Aistmarių ir Kuršių užmariai. Smėlynų srityse supustė kopas tiek sausažemio, tiek upių slėnių, tiek pajūrio. Didesnėse daubose pasiliko telkšnoti ežerai, o kai jie laikui bėgant užaugo — susidarė durpynai. O ir visas paviršius pasidengė įvairiausia augmenija, daugiausia miškais. Vėliau įsikūręs žmogus vėl savitai formavo paviršių, kirto miškus, paversdamas juos derlingais plotais, statėsi sodybas, tiesė kelius, sausino pelkes, žodžiu vėl savaip formavo — modeliavo paviršių.

2. KLIMATAS. Mažosios Lietuvos klimatas, kad ir nedaug, bet vis dėlto kiek skiriasi nuo visos Lietuvos klimato. Kita geografinė padėtis, kitoks kontaktas su jūra ir vandenimis teikia ir savitumų.

Temperatūros paskirstymas atskirose stotyse ir atskirais mėnesiais taip atrodo:

Stotis	Aukštis	Sausis	Vasaris	Kovas	Balandis	Gegužis	Birželis	Liepa	Rugpjūtis	Rugsėjis	Spalis	Lapkritis	Gruodis	Metai
Įsrutis	40	—3,7	—2,9	0,0	5,9	12,4	15,9	17,5	15,9	12,3	7,1	1,6	—2,1	6,7
Karaliaučius	8	—2,7	—1,9	0,6	5,8	11,8	15,5	17,5	16,2	12,8	7,7	2,4	—1,3	7,0
Klaipėda	12	—2,7	—2,3	—0,2	5,1	11,9	14,8	17,0	16,1	12,6	7,8	2,8	—1,0	6,8
Rasytė	6	—2,8	—2,6	—0,8	4,5	10,3	14,1	16,8	16,1	13,3	8,2	2,8	—1,3	6,6
Tilžė	14	—3,8	—3,0	0,4	5,5	11,9	15,7	17,4	15,9	12,2	6,9	1,6	—2,1	6,5
Osterodė	112	—3,3	—2,3	0,5	5,9	12,2	15,6	17,4	16,0	12,4	7,4	2,0	—1,7	6,8
Margrabava	160	—4,9	—4,1	—1,1	5,8	11,8	15,2	16,8	15,1	11,4	6,2	0,7	—3,2	5,7

Žiemą pietryčiuose šalčiau, o šiaurės vakaruose šilčiau, vasarą atvirkščiai — pietryčiuose šilčiau, o šiaurės vakaruose vėsiau.

Vidutinis metinis minimumas Margrabavoje yra — 24,7°, o Karaliaučiuje — 19,4°. Šalčio dienų, — kada paros minimumas krinta žemiau 0°, pav., Karaliaučius turi 109,3, o ledo dienų, — kada ir paros maksimumas yra žemiau nulio turi 41,2. Klaipėda turi šalčio dienų 110,6 ledo dienų 42,0, Įsrutis turi 127,6 šalčio dienų ir 44,5 ledo dienas. Visai be ledo dienų yra gegužės, birželio, liepos, rugpjūčio ir rugsėjo mėnesiai, mažai ledo dienų turi balandžio ir spalio mėnesiai. Nemunas ledu padengtas yra 70—100 dienų, o plaukiojimui netinka 125—130 dienų.

Pagal Ihne (atsižvelgiant į kai kurių augalų žydėjimą) pavasario pradžia laikoma gegužės mėn. tarp 15—26 dienų.

Vasaros dienų su temperatūros maximumu virš 25° Įsrutis turi 31,4, Klaipėda 14,9 —.

Absoliutinis didžiausias šaltis Karaliaučiuje buvo 1843 m, temperatūra —35°, Margrabavoje 1893 m —36,4°. Absoliutinė aukščiausia temperatūra Karaliaučiuje buvo 1905 m 36°, Įsrutyje 1885 m 36°, Klaipėdoje 1905 m 34,3°.

Krituliai ir jų pasiskirstymas mūsų aprašomam kraštui taip pat labai reikšmingi. Metinis kritulių kiekis: Klaipėdoje 700 mm, Karaliaučiuje 680, Gumbinėje 580, Rastenburge 520, Lötzene 560, Rasytėje 620. Taigi kritulių esti gausiau šiaurėje ir rytuose, vidutinė zona ir pietinės sritys kritulių gauna mažiau. Lietaus maksimumas šiaurinėje daly esti rugpjūčio mėnesį, o pietuose liepos mėn. Lietaus dienų, Klaipėdai tenka 167,2, Įsručiui 189,4. Manoma, kad žemės ūkio atžvilgiu būtų žymiai geriau, jei balandžio — gegužės mėnesiais kritulių gautų daugiau

40—80 mm. Taigi šie mėnesiai kenčia nedateklių, o liepos ir rugpjūčio mėn. perteklių. Sniego dienų daugiausia esti Margrabavoje — 68,8, o mažiausia Klaipėdoje — 44,9 dienų.

Pirmasis sniegas iškrenta vidutiniškai Karaliaučiuje spalio mėn. 30 d., Klaipėdoje lapkričio 3 d. Paskutinis sniegas balandžio mėn. antroje pusėje ir būtent Tilžėje balandžio mėn. 21, Karaliaučiuje 23 d., Klaipėdoje 26 d.

Mažosios Lietuvos hidrografinį tinklą sudaro Nemunas ir Prieglius. Nemunas nuo Smalininkų iki Rusnės turi 112 km. Kiek žemiau Tilžės suskyla į Rusnę ir Giliją. Pastarosios prieupiai Loja, Inzė, Tavė. Į Nemunyną suteka Lauknė, Argė, Osa, Parvė ir Timberis. Vis tai mažyčiai upeliai. Į rytinį Kuršių marių pakraštį dar įteka: Vorgelis, Grybė, Varas ir kiti maži upeliai. Į Kuršių Mares pietuose taip pat įteka Deimena ir Dunava.

Prieglius turi 133 km ilgio. Jo svarbieji prieupiai: Įsra, Ungura, Alna ir visa eilė mažesnių. Į Aistmares teka Fryza ir Pasargė.

Dirvose vyrauja: priemoliai ir mergeliai daugiausia išplitę Samų žemėje, beveik visame rajone į šiaurę Priegliaus, išskyrus Nemuno deltą. Pietuose nuo Priegliaus Pervyčių, Girduvos, Darkiemio rajonuose vyrauja sunkūs moliai. Abi šios dirvų rūšys yra derlingos. Mažiau derlingi plotai yra pati Nemuno delta, Romintos smėlynai ir visa pietinė dalis — Mozūrų žemė.

Didžiausias krašto pakilimas yra Šeškų (Seeskez) kalnai, esantieji į pietus nuo Goldapės, 309 m, kita Rytprūsių aukštuma yra į pietus nuo Osterodės, turinti net 313 m.

3. **TIPINGESNI KRAŠTOVAIZDŽIAI.** Jei visas Mažosios Lietuvos kraštas mažai savo kraštovaizdžiais skiriasi nuo Lietuvos, tai to negalima pasakyti apie pajūrio sritis. Čia visų pirma sutinkame Kuršių mares ir Aistmares. Pirmosios turi 1619 km², o antrosios — 860,5 km². Jų gyliai yra nežymūs. Didžiausias Kuršių marių gylis vos prašoka 10 m, o Aistmarių — 5 m. Tačiau marės pasižymi savo žuvingumu ir jų pakraščiais yra susispietę gana tipingi žvejų kaimeliai.

Tiek vienas tiek kitas mares nuo Baltijos jūros skiria labai savotiški užmariai. Aistmarių užmaris yra sąnašų padaras nuo Dancigo-Neustadto iškyšulio nupustytų — atplėštų smėlynų, kurie sudarė Putzinger užmares ir Aistmarių užmarį, o nuo stačių Samydo žemės pakraščių pagraužtos, atplėštos ir sutrintos uolenos, dominuojančių pietvakarių vėjų ir atitinkamos krypties bangų buvo atneštos į Kuršių užmario juostą. Ir taip susidarė didingos marių užtvaros — užmariai, iš kurių Kuršių užmaris teikia impozantiškus ir retai sutinkamus vaizdus. Kuršių užmario kopos turi beveik 100 km ilgio ir 0,5—4,5 km pločio. Kai keliaujančios kopos buvo neapsodintos, tai jų smėlio masės buvo užpustę net keletą kaimų. Dabar didesnioji dalis jų apsodinta ir tik keliuose tarpuose pasireiškia jų laisvas žaidimas. Pavyzdžiui, apie Nidą jos primena dykumų vaizdus, nes čia vietomis matosi tik atvirai pustomas smėlis ir dangus. Kuršių užmario kaimeliuose, kaip Juodkrantėje, Preiloje, Pervelkoje, Nidoje gyvena nuo senų laikų kuršiai, kurie verčiasi žvejyba, turistais, vasarotojais ir tik labai maža dalimi žemės ūkiu. Kuršių užmaris tikras egzotikos kraštas ir todėl turistų nepaprastai mėgiamas.

Kitą vėl nepaprastai įdomų žemėvaizdį sudaro Nemuno delta. Kraštas žemas, išvagotas kalnų kalneliais, labai daug lankų, pievų; prie kanalų pakilesnėse vietose retai išsidriekusios sodybos, prie kurių neretai sutinkami ir vėjo malūnai. Kraštovaizdžiai primena kai kuriuos žemutinės Olandijos vaizdus.

Vėl nauji ir įdomūs vaizdai atsiveria Samų pusiasalio pakraščiuose, kur neretai matosi didingi statūs krantai. Krantų skardžių atodangose matomi devono, jūros, kreidos, terciaro sluogsniai, kaip liudininkai geologinės šio krašto praeities. Iš terciaro sluogsnių apatinis oligocenas pasireiškia kaip mėlynoji žemė, iš kurios išplaukia gintaras — Baltijos auksas. Tai jūrų suplauti sakai iš senųjų medžių koniferų (Pinites succinifer, Conwentz). Daugiausia gintaro gaunama Palmikų kaimo apylinkėse, bet ir kituose Baltijos jūros pakraščiuose bangos išmeta į krantą didesnius ar mažyčius gintaro gabalėlius.

Pajūris turi ne tik didelius uostus kaip Karaliaučių, Klaipėdą, bet taip pat žvejų uostų, uostelių, vasarviečių, pasižyminčių savo savitu charakteriu, grožiu ir patraukiumu.

4. **KRAŠTO APGYVENDINIMAS. SVARBESNIEJI MIESTAI.** Krašto apgyvendinimas irgi panašus į Lietuvos. Jei Lietuvoje vienam km² gyvena 48—50 gyv., tai Mažojoje Lietuvoje — 60—64. Pats kraštas net rečiau apgyvendintas kaip Lietuva, bet čia daugiau miestų ir miestelių, kurie savo gyventojų skaičiumi yra jau žymesni. Žemiau dedamoji statistika parodo svarbesniųjų miestelių gyventojų skaičių įvairiais metais:

Miestai	1782	1867	1880	1910	1925	1933
Angerburgas	2213	4197	4327	5754	6927	7823
Bartenšteinas	2780	5855	7132	7343	7885	8717
Braunsbergas	4370	10681	11542	13601	13893	15325
Darkiemis	1600	3081	2983	3533	3349	3652
Eitkūnai		1125	3291	5539	6077	5679
Fischhausenas	1110	2431	2562	2613	3004	3492
Gerdava	1600	2861	2794	3028	3267	4801
Goldapė	3000	4607	5313	9496	8511	9380
Gumbinė	4798	8779	9530	18253	19002	19987
Heiligenbeil	1768	3272	3430	4821	5147	5597
Heilsberg	3200	5887	5874	6082	7046	8781
Įsrutis	4528	13741	18745	31624	39311	41230
Karaliaučius	54368	106296	140909	249573	286666	315794
Labguva	2129	4355	4683	4604	4911	5905
Lötzenas	1154	3569	4514	7014	10552	11847
Piluva	1300	3185	3225	7079	6893	7092
Pilkalnis	1162	2253	2648	4347	4501	5005
Pr.-Eylau	1455	3518	3629	3270	3584	4322
Ragainė	1882	3638	3580	5542	7662	9293
Rastenburgas	2000	5556	6534	12013	13859	16021
Schippenbeil	1862	3072	3174	2415	2431	2798
Širvinta	1230	1389	1420	1151	1102	1179
Stalupėnai	2357	3696	3957	5646	6171	6294
Tepliava	1200	3269	3116	5986	5910	7683
Tilžė	7701	19476	21400	47667	50834	57286
Treuburgas	1620	4225	4347	5391	5957	6629
Vėluva	2627	5288	5442	5288	5472	7534

Nida

Mažosios Lietuvos proistorės bruožai

J. PUZINAS

Mažoji Lietuva dėl savo palankios geografinės padėties archeologiniu atžvilgiu priklauso prie įdomiausių sričių Rytų Pabaltijy. Gintaras ir iš dalies kiti gamtos turtai jau iš seno traukė svetimųjų pirklių akį. Tie prekybiniai santykiai labai padėjo priešistorinei kultūrai kilti. Todėl visai nenuostabu, kad Mažoji Lietuva gana ilgą laiką yra buvusi lyg tam tikras kultūros centras, iš kurio įvairūs nauji laimėjimai pasiekdavo ir toliau nuo jūros esančias sritis.

Jei mes dabar esame neblogai informuoti apie Mažosios Lietuvos proistorę, turime būti dėkingi didžiam lietuvių, bičiuliui, kalbininkui ir proistorikui, Karaliaučiaus Universiteto profesoriui Adalbertui Bezzenbergeriui (1851. IV. 14 — 1922. X. 31), kuris, betyrinėdamas lietuvių kalbą, nuolat lankėsi Klaipėdos krašte ir yra ištyręs nemažą skaičių proistorinių paminklų. Be to, ir žymusis Rytprūsių proistorikas O. Tischleris yra įdėjęs nemažą įnašą šio krašto proistorinei kultūrai išryškinti. Platesnės sintetinės studijos apie Mažosios Lietuvos proistorę neturime. Visus iki 1908 m. žinomus proistorinius paminklus buvo suregistravęs E. Hollack'as (Vorgeschichtliche Übersichtskarte von Ostpreußen und Erläuterungen dazu, Berlin-Glogau 1908). Trumpą populiarią Klaipėdos krašto proistorės apžvalgą yra parašęs C. Engel'is (Die Kultur des Memellandes in vorgeschichtlicher Zeit. Memel 1931). Vėlyvąjį pagoniškąjį Klaipėdos krašto laikotarpį specialiai yra išnagrinėjęs savo disertacijoje J. Hoffmann'as ((Die spätheidnische Kultur des Memellandes, 10.—12. Jahrhundert n. d. Zw. Königsberg u. Berlin 1941). Šiaip kita literatūra išblaškyta įvairiuose leidiniuose. Archeologinė medžiaga taip pat pateko į įvairius muziejus: Karaliaučiaus, Berlyno, Klaipėdos ir kt.

Nors Mažoji Lietuva archeologiniu atžvilgiu dar nėra kaip reikiant ištirta, nors daugybė paslapčių dar slepiasi neištirtuose kapinynuose, padavimų apgaubtuose piliakalniuose ir kitose giliosios senovės vietovėse, bet vis dėlto dabar turimoji medžiaga mums padeda atstatyti gana ryškų proistorinės praeities vaizdą ir sekti pagrindinį kultūros raidos vyksmą.

Norėdami rašyti seniausiųjų mūsų krašto laikų istoriją, pirmiausia turime išspręsti klausimą: kada čia galėjo apsigyventi žmonės ir ar visada būta patogių bei galimų sąlygų jiems gyventi? Begvildendami šią sunkią ir painią tolimosios proistorės problemą, turime prašytis talkon gamtos mokslus: geologiją, paleobotaniką ir paleontologiją. Šitie gamtos mokslai sugeba atversti žemės rutulio istorijos lapus ir išskaityti juos, kaip kad kiti mokslininkai išskaito ir išaiškina įvairius senovės raštus. Jie mums pasako, kad ir mūsų krašto vaizdas nevisada buvo vienodas. Čia didelės reikšmės turėjo dažni klimato pasikeitimai. Žemės istorijos įvykiai bei klimatas suformavo ir Mažosios Lietuvos kraštovaizdį, jie sudarė atitinkamas sąlygas augalų bei gyvulių pasauliui klestėti, jie vėliau nustatė ir žmonių gyvenamąją erdvę. Žmogus visais laikais buvo priklausomas gamtos. Žemės paviršiaus forma ir ypatybės turėjo didelės įtakos žmonėms pasirenkant gyvenamąsias vietas ir žmonių dvasios formacijai. Net ir atskirų tautų bei kilčių susidarymas ir apsiribojimas dažnai yra susijęs su kraštovaizdžio rėmais.

Klimatas įvairiais mūsų žemės istorijos periodais nebuvo vienodas. Neliesdamas tolimųjų žemės istorijos periodų, tepriminsiu prieš milijonus metų buvusį tretinį laikotarpį. Šitame laikotarpyje kontinentas įgauna dabartinei formai panašią išvaizdą. Gyvulių raidoje pasiekiamas aukščiausias laipsnis. Tuo metu šiaurinė Europa sudarė didelį sausažemį, kurio pietinė riba, manoma, yra buvusi tarp Liepojos ir Rügeno. Tretiniame laikotarpyje vyravo subtropinis klimatas ir buvusiame sausažemyje, dabartinės Baltijos srityje, augo bent kelių veislių palmės, magnolijos, laurai, taksodijos ir kita subtropiniam klimatui būdinga augmenija. Tarp šių amžinai žaliuojančių miškų buvo išplitę miškai gintarmedžių (Pinus succiniifera, Picea Engleri), iš kurių gausingų sakų per ilgus amžius susidarė gintaras. Ar žmogus jau buvo tretinio laikotarpio liudininkas, tuo tarpu neišaiškinta: ligšiol nesurasta nei fizinių paties žmogaus kūno liekanų, nei jokių darbo įrankių ar šiaip kokių nors žmogaus buvimo pėdsakų.

Subtropinio klimato liudininkas gintare

1. Ledynų laikotarpis. Neabejojamų duomenų apie žmogų teturime iš ketvirtinio periodo, ledynų laikotarpio. Tačiau Lietuvoje, kaip ir visoje šiaurinėje bei rytinėje Europoje, žmogaus buvimo pėdsakai nesiekia taip tolimų laikų, kaip kad kitose pasaulio dalyse: Azijoje, Afrikoje ir vakarinėje bei vidurinėje Europoje. Vėlyvo žmonių pasirodymo priežastimi yra buvusios skirtingos klimato sąlygos, vyravusios ledynų laikotarpyje.

Kaip minėta, tretiniame laikotarpyje vyravo subtropinis klimatas. Tačiau vėliau klimatas dėl galutinai neišaiškintų priežasčių pamažu keitėsi ir tretinio laikotarpio gale, geologų apskaičiavimu maždaug prieš 600.000 metų, visoje žemėje kritus temperatūrai, pradėjo susidarinėti ledynai. Subtropinio pobūdžio augalams, vėliau ir bet kokiam gyvybės pasireiškimui, atėjo galas. Milžiniška gamtos katastrofa artėjo. Skandinavijos kalnuose iškritęs sniegas nebeištirpo, pamažu ėmė susidarinėti ledynai ir pradėjo slinkti įvairiomis kryptimis. Ledynai, lėtai beslinkdami, užklojo didelius Europos plotus. Ledynas savo didžiausio išplitimo metu (priešpaskutinis ledynas) buvo apdengęs ne tiktai Skandinaviją, Pabaltijį, bet taip pat labai didelius Rusijos, Lenkijos, Vokietijos ir kitų kraštų plotus. Apskaičiuojama, kad šiaurės Europos ledynas buvo užklojęs 6,5 milijonus kvadratinių kilometrų plotą, jo storis šiaurinėje Baltijos srityje siekė iki 2000 m, o pietinėje — nemažiau kaip 1000 m. Alpių kalnų apylinkės net iki aukštutiniojo Dunojaus kraštų buvo ledynų užklotos. Tarp šitų milžiniškų šiaurės Europos ir Alpių ledynų masių teliko ledų nepaliesta palyginti, maža Europos dalis: pietinė Ukraina, Dunojaus slėnis, Vengrija, Austrijos bei Čekoslovakijos dalys, pietinė ir pietų vakarinė Vokietija, Belgija, Prancūzija, Ispanija ir maža pietinės Anglijos dalis.

Tačiau ledynų laikotarpis nebuvo nenutrūkstamas šalčių periodas: po šalčių oras vėl atšildavo. Atšilus orui, ledynai tirpdavo ir traukdavosi atgal. Žemėje vėl prasidėdavo gyvybė. Laisvi žemės plotai apželdavo klimatui atitinkamais augalais paskui kuriuos atsekdavo prie to klimato prisitaikę gyvuliai. Pagaliau ir žmonės galėdavo

pasirodyti laisvame nuo ledų krašte. Tie tarpledyniniai laikotarpiai, kaip matyti iš aptinkamų to meto augalų likučių, kartais yra buvę net kiek šiltesni už dabarties klimatą.

Atšalus orui, vėl užslinkdavo ledynai. Žemė vėl užsiklodavo stora ledynų mase. Visi gyviai arba išnykdavo, arba pasitraukdavo į ledynų nepaliestas vietas. Kai kurie geologai apskaičiuoja, kad, kritus vidurinei metinei temperatūrai 5 ar dar keliais laipsniais, vėl susidarytų sąlygos ledynams formuotis.

Pagal paskutiniuosius Lietuvos geologų tyrinėjimus nustatyta, kad čia yra buvę nemažiau kaip trys ledynai su dviem aiškiais tarpledyniais laikotarpiais. Vadinasi, mūsų kraštas buvo nemažiau kaip tris kartus ledynų apdengtas ir nemažiau kaip du kartus buvo laisvas. Taigi, teoretiškai imant, tarpledyniniais periodais galėjo gyventi žmonės. Labai galimas daiktas kad ateityje morenų sąnašose bus surasta kokių nors žmogaus gyvenimo liudininkų, tačiau tos viltys negali būti didelės, nes paskutinį kartą užslinkę ledynai vėl pakeitė žemės paviršių ir greičiausiai sunaikino ar nustūmė į ledynų pakraščius bet kokius žmonių gyvenimo pėdsakus. Neatmetę galimumo, kad tarpledyniniuose perioduose galėjo gyventi žmonės, tačiau tuo tarpu dėl visiško medžiagos trūkumo šį klausimą turime palikti atvirą, neišspręstą.

Pačių seniausių duomenų apie žmonių gyvenimą M. Lietuvoje turime tik iš vėlyvojo ledynų laikotarpio, kada ledynai tirpo ir galutinai traukėsi iš šio krašto. Kaip rodo geologiniai ir archeologiniai tyrinėjimai, Vakarų Prūsai ir iš dalies Rytprūsiai maždaug prieš 20.000—18.000 metų jau buvo laisvi nuo ledynų, ir tuo metu ten pasirodė patys pirmieji žmonės. Įkėlus koją pirmiesiems žmonėms, ir prasideda M. Lietuvos proistorė, kuri skirstoma į tris pagrindinius laikotarpius: akmens, žalvario ir geležies amžius.

Iš visų M. Lietuvos proistorės periodų akmens amžius yra buvęs pats ilgiausias. Toje ilgai trukusioje akmens amžiaus kultūroje pastebime daug skirtingumų, todėl šis laikotarpis susmulkinamas į tris dalis: senąjį akmens amžių, arba paleolitą (nuo ledynų pasitraukimo iki 8.000 m. pr. Kr.), vidurinį akmens amžių, arba mezolitą (8.000—3.500 m. pr. Kr.) ir naująjį akmens amžių, arba neolitą (3.500—1.500 m. pr. Kr.).

2. Senasis akmens amžius (iki 8.000 m. pr. Kr.). Iš visų aplinkos įtakų, kurios vienokiu ar kitokiu būdu veikė proistorinės kultūros raidą, klimatas vaidino pagrindinį vaidmenį. Keičiantis klimatui, mainosi žmonių gyvenamoji aplinka, augalai ir gyvuliai, kurie ankstyvaisiais priešistoriniais laikais sudarė žmonių gyvenimo pagrindą. Kaip matyti iš durpynų tyrinėjimų, ledynams pasitraukus, dar ne tuoj susidarė visai plankios sąlygos žmonių gyvenimui. Betirpstant ledynams, jo pakraščiuose ir gretimose srityse klimatas yra buvęs šiurkštus, ledyninis, atšiaurinis (arktinis). Kiek vėliau pamažu jis ėmė švelnėti ir tapo subarktinis. Krašte vyravo daugiau ar mažiau tundros pobūdžio augmenija: poliariniai karklai, beržai keružiai, įvairios samanos ir t. t. Iš gyvulių tuomet gyveno mamantas, vilnomis apžėlęs raganosis, šiaurės elnias, ir kiti prie šio klimato prisitaikę gyvuliai. Nuo 14.000 m. pr. Kr. klimatas kaskart vis labiau gerėja, tampa sušvelnėjęs subarktinis, vėliau atlantinis. Krašte išplinta subarktinės stepės: beržai, drebulės, pušys, karklai. Atsiranda ir naujų veislių gyvulių: taurų, briedžių, laukinių arklių. Šitokioje tat aplinkoje gyveno pirmieji žmonės. Reikia manyti, kad iš pradžių gyventa maža žmonių, tik vėlyvojo ledynų laikotarpio gale, sušvelnėjus klimatui ir pagerėjus gyvenimo sąlygoms, galėjo pasirodyti didesni žmonių būriai.

Iš senojo akmens amžiaus lig šiol maža teturime radinių. Vienas iš seniausių radinių yra šiaurės elnio ragas su išpjautu grioveliu, 1888 m. surastas Papelkiuose, Labguvos aps. Jis priskiriamas laikui apie 14.000 m. pr. Kr., kada ledynai dar yra buvę nelabai toli į šiaurę nuo Papelkių. Kiek daugiau radinių turime iš paleolito pabaigos: Opšrūtų durpyne (Pilkalnio aps.) surastasis 22 cm ilgio jietigalis, padarytas iš perskelto stumbro blauzdikaulio, priskiriamas 11.000—10.000 m. pr. Kr., Gumbinės durpyne aptiktasis lieknas 30 cm ilgio jietigalis žiedadulkių analizės būdu priskirtas laikui apie 9.000 m. pr. Kr., Druskiuose (Stalupėnų aps.) iškastasis 15 cm ilgio jietigalis priskiriamas tam pačiam laikui, ir Opšrūtuose aptiktasis kaulinis durklas skiriamas laikui apie 8.200 m. pr. Kr. Pagaliau paleolitui norima priskirti dar du radinius: Barzdūnų graužduobėje (Šilutės aps.) surastą mamanto kaulą su tariamu negiliu įpjovimu ir Klaipėdos uoste iškastą kaulinį įrankį, papuoštą geometriniais raštais.

Tai ir visi patys ankstyvieji vėlyvojo ledynų laikotarpio kultūros paminklai, surasti Mažojoje Lietuvoje. Pirmieji žmonės į šį kraštą, greičiausia, yra atėję iš pietų vakarų paskui betirpstančius ledynus. Jie, kaip matyti iš sodybų pasirinkimo būdo bei radinių, yra buvę klajokliai, medžiotojai, žvejai ir augalinio maisto rinkėjai.

3. Vidurinio akmens amžiaus (8.000—3.500 m. pr. Kr.) kultūrai pažinti turime kiek daugiau medžiagos ir ji yra įvairesnė. Prie pačių ankstyviausių radinių, priklausančių, greičiausia, pereinamajam laikotarpiui iš paleolito į mezolitą, priskirtini vad. Lingby tipo kirviai bei kapliai, padaryti iš šiaurės elnio ragų. Jų surasta prie Širvintos upės, Pilkalnio aps. ir Stalupėnų aps. Kaip rodo žiedadulkių analizė, šio tipo kirviai Mažojoje Lietuvoje yra anksčiausi ir iš čia jie toliau plito į vakarus, šiaurinę Vokietiją bei Daniją. Tam pačiam laikotarpiui priskirtini ir Paupio dv., Klaipėdos aps. surasti 4 mentiniai (menties pavidalo) jietigaliai ir Druskiuose, Stalupėnų aps. aptiktasis to paties tipo jietigalis. Toliau paminėtinas ilgas lieknas, apskrito pjūvio jietigalis, surastas tame pačiame Paupio dv., kuris savo forma yra visai giminingas aukščiau aprašytam paleolito pabaigos Gumbinės jietigaliui. Iš vėlyvesnių mezolito dirbinių primintinas kaulinis žeberklas su viename šone įdėtomis titnaginėmis skeltimis, surastas Perkaliuose, Gumbinės aps., kauliniai durklai ar peikenos ledui pramušti, aptikti Opšrūtuose, Pilkalnio aps., ilgas antgalis, padarytas iš perskelto elnio kaulo iš Plikių, Stalupėnų aps. ir kt. Galimas daiktas, kad dalis Kuršių Neringoje ir Smeltės uoste surastų kaulinių bei raginių kirvių ir kaplių taip pat dar priklauso mezolitui.

Visi šie radiniai liudija, kad mezolito kultūra tebeturi daug ryšių su ankstyvesne paleolitine kultūra, tik joje atsiranda naujų elementų. Čia ir toliau didžiąją kultūros inventoriaus dalį sudaro kauliniai bei raginiai įrankiai. Be to, buvo vartojama ir titnaginių dirbinių, tik jų tuo tarpu Mažojoje Lietuvoje maža terasta. Šios rūšies dirbiniai buvo nepaprastai paplitę Didžiojoje Lietuvoje, kur titnago žaliavos apsčiai randama.

Poledyniniu laikotarpiu galutinai susiformavo M. Lietuvos žemės paviršius. Sausažemyje ypatingų pasikeitimų nebeįvyko: ledynų sudarytasis kraštovaizdis su kalvomis, lygumomis bei slėniais išliko tas pats. Daugiausia pasikeitimų įvyko Baltijos jūros baseine. Ledynams pasitraukus, Baltija iš pradžių yra buvusi ledų jūra. Baltijos vandenys per dabartinę Suomiją susisiekė su Baltąja jūra ir per pietinę Švediją su Šiaurės jūra bei Atlanto vandenynu. Beveik visa Švedija ir Norvegija buvo ledynų apdengta sala. Šituo joldiniu laikotarpiu (8.000—7.500 m. pr. Kr.) klimatas dar yra buvęs subarktinis, panašus į dabartinės Laplandijos klimatą. Vasaros yra buvusios vėsios ir drėgnos. Kiek vėliau, iškilus susažemiui dabartinėje Suomijoje ir pietų Švedijoje bei Danijoje, Baltija tapo atskirta nuo vandenyno ir susidarė vadinamasis Ancilinis ežeras. Ledai jūroje galutinai ištirpo ir teliko siauras ledynų ruožas kalnuose tarp Švedijos ir Norvegijos. Ancilininu laikotarpiu (7.500—5.500 m. pr. Kr.) klimatas tapo žemyninis (kontinentinis), šiltas ir sausas, net kiek šilesnis už šiandieninį. Krašte išplinta tankūs miškai. Pagaliau mezolito gale, pradėjus grimsti žemynui pietų vakariniame Baltijos kampe, Baltija vėl susijungia su Šiaurės jūra ir gauna maždaug šiandieninę išvaizdą. Šitame litoriniame laikotarpyje (5.500—2.000 m. pr. Kr.), nugrimzdus žemynui vakaruose, Golfo srovė įsiveržia į Šiaurės bei Baltijos jūrą, ir klimatas tampa atlantinis: vasaros pasidarė šiltos ir drėgnos, žiemos — švelnios. Vegetacijos laikas pailgėjo 2—4 savaitėmis. Čia net galėjo augti vandeniniai riešutaiagarai. Atlantinis klimatas buvo nepaprastai palankus lapuočiams medžiams. Apie 4.000 m. pr. Kr. yra buvęs didelis sausrų periodas. Spėjama, kad šituo metu susidarė Kuršių Neringos kopos.

Iš pagrindų pasikeitus klimatui, augmenijai ir gyvulijai, be abejo, pagerėjo sąlygos žmonėms gyventi. Į Pabaltijį atsikelia vis daugiau žmo-

nių. Vidurinio akmens amžiaus žmonės dar tebebuvo klajokliai. Jie nuolat, keičiantis metų laikams, mainė savo laikinąsias stovyklas ir kiek ilgesniam laikui apsistodavo tik ten, kur buvo gausiau gamtos gėrybių, kur buvo patogesnės sąlygos gyventi, kur daugiau galėjo sumedžioti gyvulių, pasigauti žuvies ir susirasti augalinio maisto. Stovykloms vietas pasirinkdavo dažniausiai prie vandenų. Nei gyvulininkystė nei žemdirbystė dar nebuvo pažįstama. Vienintelis prijaukintas naminis gyvulys yra buvęs šuo. Apie to meto žmonių papročius, dvasinį gyvenimą bei tarpusavio santykius nedaug ką težinome. Nežinome ir kurios kilmės žmonės tuo metu čia gyveno. Kalbėti apie tautas šių dienų prasme dar negalime. Nors įvairių kraštų medžiaginėje kultūroje jau pastebime tam tikrų skirtybių, kurios sietinos su skirtingomis etninėmis grupėmis, tačiau mezolite žmonės, greičiausia, dar nebuvo susijungę į didesnes bei organizuotas tautines grupes. Bet vis dėlto viduriniame akmens amžiuje, ypačiai antrojoje pusėje, jau buvo susidariusios užuomazgos vėlyvesnėms tautų grupėms, daug ryškiau apčiuopiamoms neolite. Reikia manyti, kad indoeuropiečių skilimas į didesnes kalbines grupes jau turėjo prasidėti mezolite, nes neolite jau galime išskirti daugiau ar mažiau ryškias tautas ar jų grupes.

4. N a u j a j a m e a k m e n s a m ž i u j e (3.500—1.500 m. pr. Kr.) visose gyvenimo srityse pastebimas labai ryškus kultūrinis pakilimas. Žmonės, lig šiol buvę klajokliai, pamažu virsta sėsliais, pradeda dirbti žemę ir auginti naminius gyvulius. Medžiaginėje kultūroje atsiranda naujų elementų, darbo įrankiai dar labiau įvairėja, akmeninių bei titnaginių kirvių gludinimo menas pasiekia kulminacinį tašką. Puodininkystė kaskart vis labiau įsigali. Ryšium su ūkio formos kitėjimu, dvasinėje kultūroje vyksta nemaža permainų. Bendruomeniniai ir tautiniai santykiai įgauna naujų formų. Žodžiu, neolite susidaro tvirtas pagrindas vėlyvesnių laikų civilizacijai ir kultūrai.

Neolito kultūra M. Lietuvoje nėra vienalytė; čia mes galime aiškiai išskirti dvi kultūrines grupes: š u k i n ė s ir v i r v e l i n ė s k e r a m i k o s. Be to, dar aptinkame p i l t u v ė l i n ė s k e r a m i k o s ir r u t u l i n i ų a m f o r ų k u l t ū r o s pėdsakų.

Pati ankstyviausioji neolitinė kultūra yra buvusi š u k i n ė s k e r a m i k o s k u l t ū r a, gavusi vardą pagal molinių puodų pagražinimo būdą: į minkštą puodo paviršių būdavo įspaudžiami lyg šukų pavidalo raštai. Šios kultūrinės grupės puodai būdavo lipdomi rankomis be žiedžiamojo rato. Puodai yra buvę katilo formos, kaklas tiesus ir platus, dugnas apvalus arba smailas. Šios rūšies puodų liekanų surasta N e m u n y n e, Labguvos aps. ir K u r š i ų N e r i n g o j e. Be kitų akmeninių ir titnaginių dirbinių prie tos pačios kultūrinės grupės priskiriami gintariniai papuošalai, surasti J u o d k r a n t ė j e, S m e l t ė j e, K l a i p ė d o s u o s t e ir L ū ž i j o s m i š k e, netoli Priekulės. Daugiausia gintarinių dirbinių surasta Kuršių marių dugne prie Juodkrantės. Čia XIX amž. pabaigoje aptikta per 400 įvairiausių gintarinių dirbinių: įvairios formos karolių, sagų, plokštelių, žiedų, kabučių ir žmonių bei gyvulių figurėlių. Gintaras šukinės keramikos kultūros srityje buvo labai mėgiamas, todėl mūsų pajūrio kilmės gintarinių dirbinių randama ne tik artimiausioje kaimynystėje, bet ir tolimesniuose kraštuose: Estijoje, Suomijoje, Norvegijoje, Rytų Karelijoje ir Rusijoje. Rytuose gintariniai dirbiniai yra pasiekę net Rostovo ežerą (netoli Unicos intako). Končanskojoj, apie 200 km į rytus nuo Naugardo, surasti net 267 gintariniai dirbiniai. Toks tolimas gintarinių dirbinių paplitimas turi būti siejamas su mainų prekyba.

Šukinės keramikos kultūra paplitusi labai dideliame plote: šiaurinėje bei vidurinėje Rusijoje, Suomijoje, Estijoje, Latvijoje, šiek tiek Lietuvoje, Rytų bei Vakarų Prūsuose ir Guduose. Daugumas proistorikų šią kultūrą skiria suomių protėviams. Vadinasi, neolito pradžioje ir mūsų kraštuose gyventa suomių ugrų giminės žmonių. Šios kultūros gyventojų ūkio forma nedaug kuo tesiskyrė nuo mezolito. Lig šiol bent neturime jokių duomenų, kurie kalbėtų apie javų ir gyvulių auginimą. Tepastebime pirmuosius mainų prekybos reiškinius gintaru, kuris, kaip matėme, buvo pasiekęs gana tolimus kraštus. Šukinės keramikos kultūros žmonės, greičiausia, yra buvę mezolitinės kultūros paveldėtojai.

Apie neolito vidurį didelėse rytinės, vidurinės ir šiaurinės Europos srityse greitu tempu išplinta nauja kultūra, neturinti šaknų vietinėje tradicijoje. Ši naujoji kultūra, pasiekusi Rytų Pabaltijį apie 2.300 m. pr. Kr., aiškiai išsiskiria nuo ankstyvesnės šukinės keramikos kultūros ne tik keramika, akmeniniais ir titnaginiais dirbiniais, bet taip pat nauja ūkio forma ir dvasiniu gyvenimu. Ji suvaidino labai svarbų vaidmenį neolite ir vėlyvesnei šio krašto kultūrai yra davusi tvirtą pagrindą. Šiai naujai, iš kitur pasirodžiusiai, kultūrai būdinga moliniai puodai, pagražinti virveliniu raštu, ypačiai laiviniai (laivo formos) kovos kirviai ir mirusiųjų laidojimas vieniniuose kapuose. Pagal šiuos būdinguosius bruožus ji vadinama v i r v e l i n ė s k e r a m i k o s, arba l a i v i n i ų k o v o s k i r v i ų k u l t ū r a.

Virvelinės keramikos kultūra paplitusi labai dideliuose plotuose: nuo š. Olandijos, š. vak. Vokietijos ir Jutlandijos vakaruose iki Volgos bei Kaspijos rytuose ir nuo Švedijos, Suomijos, Naugardo, Viatkos šiaurėje iki Juodosios jūros bei Balkanų pietuose. Ankstyvojoje fazėje šitame didžiuliame plote susiduriame su bendrais kultūros reiškiniais, tačiau kiek vėliau dėl nepaprastai didelio šios kultūros paplitimo, susimaišymo su kitomis kultūromis ir dėl laiko aplinkybių, susidarė visa eilė kultūrinių grupių su tam tikru vietiniu atspalviu. Tos visos kultūrinės grupės, tarpusavyje būdamos artimos, aišku, turėjo išsivystyti arba iš vienos kultūros, arba kelių labai giminingų kultūrų. Tačiau kur yra buvęs tos kultūros susidarymo centras, tuo tarpu galutinai neišaiškinta: vieni jos centro ieško Jutlandijoje bei šiaurinėje Vokietijoje, kiti vidurinėje Vokietijoje, dar kiti pietų rytinėje Europoje. Tas didelis nuomonių skirtumas susidarė dėl to, nes daugumas proistorikų virvelinės keramikos kultūrą sieja su įsiveržimu i n d o e u r o p i e č i ų, prie kurių priklauso baltai (aisčiai), germanai, slavai, graikai, ilirai, italikai, keltai, albanai, indai, persai ir kt. O indoeuropiečių protėvynės klausimas vis dar nėra kaip reikiant išspręstas. Paskutiniuoju metu proistorikai ir kalbininkai vis labiau ima ieškoti virvelinės keramikos kultūros centro ir indoeuropiečių protėvynės pietų rytinėje Europoje, ypačiai pietinės Rusijos stepėse. Iš paminėtos srities, manoma, dėl pasikeitusių klimatinių salygų (sausrų) apie III tūkstantmečio vidurį iš stepių prasidėjo indoeuropiečių kilčių, jau turėjusių tam tikrų kalbinių skirtumų, kraustymasis įvairiomis kryptimis. Labai galimas daiktas, kad apie 2.300 m. pr. Kr. ir į Pabaltijį atsikėlė pirmosios indoeuropiečių kiltys. Čia naujieji gyventojai išstūmė arba asimiliavo ankstyvuosius suomių ugrų kilmės žmones. Atvykusieji indoeuropiečiai, matyti, yra buvę stiprūs, greitai nutautino čia rastuosius gyventojus ir jiems primetė savo kalbą. Gana greitu laiku nuo Helos pusiasalio iki Dauguvos susidarė visai atskira virvelinės keramikos kultūros grupė, kurios atstovai yra buvę p r a b a l t a i. Tuo būdu čia nuošalioje vietoje, toli nuo žymesnių kultūros centrų, įsikūrė prabaltai, mūsų tiesioginiai protėviai, kurie ilgą laiką kitų tautų nepaveikti išlaikė nuostabų kalbos senoviškumą.

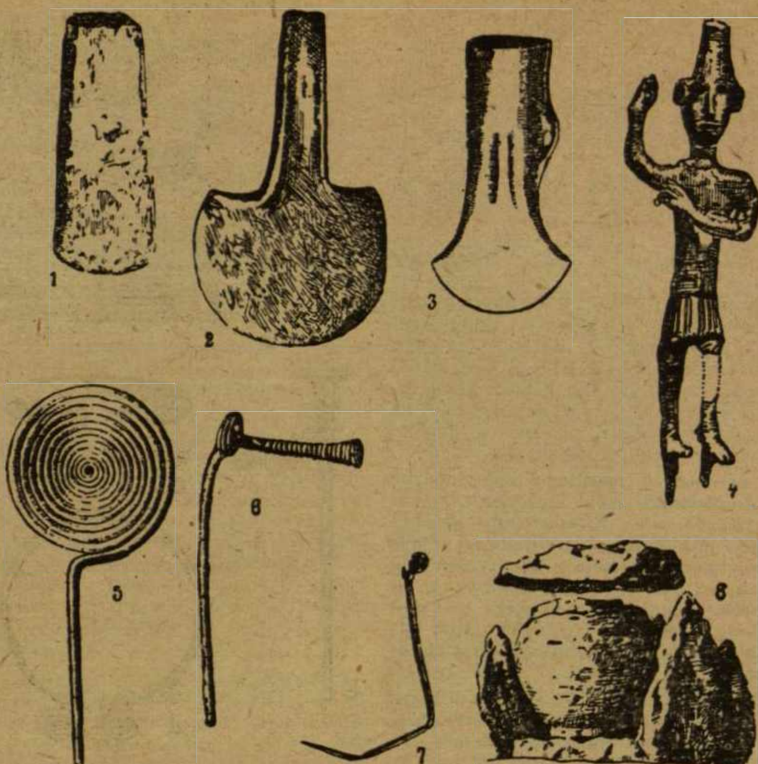
Prabaltų kūltūros liekanų, virvelinės keramikos, laivinių kovos kirvių, titnaginių įrankių ir kitų radinių apsčiai aptinkama ir M. Lietuvoje. Daugiausia medžiagos surasta Kuršių Neringoje. Ta visa medžiaga leidžia ryškiau apibūdinti to meto žmonių kultūrą, gyvenseną, ūkio formą ir dvasinį gyvenimą.

Kalbėdami apie indoeuropiečių kraustymąsi, buvome priminę, kad jie yra buvę klajokliai; jie paprastai nėra sėslūs ir žemės nedirba. Į mūsų kraštą atvykusieji indoeuropiečiai susėlėjo ir, apsistoję derlingose srityse, pradėjo dirbti žemę. Tačiau tam tikra jų dalis apsigyvenusi pajūryje, pamariuose ir paliai upes bei ežerus, dar ilgai vertėsi žvejyba, kuri šalia gyvulininkystės, gana silpnos medžioklės ir galbūt primityvios žemdirbystės, turėjo užimti gana svarbią vietą. Be arklio, kaip rodo Kuršių Neringos sodybų radiniai, buvo auginami galvijai, avys ir kiaulės. Žemdirbystė iš pradžių yra buvus gana primityvi, dirbamos žemės plotai maži, dažniausiai apdirbami kapliais, vėliau galbūt jau mediniais arklais. Iš javų buvo auginama sora, miežiai (Nidoje surasta daugiaeilio plikagrūdžio miežio atspaudų puodo šukėje) ir dvigrūdžiai kviečiai. Galimas daiktas, kad ir linai jau buvo sėjami. Trobesiai, kaip matyti iš paskutiniųjų tyrinėjimų prie Aismarių, yra buvę keturkampiai, sienos pintinės ar pastatytos iš skeltų medžių ir apkrės-

tos moliu. Gyventa dažniausiai kaimais.

Šis pagrindinis lūžis ūkiniame gyvenime buvo didelis šuolis žmonių kultūroje. Pasikeitus ūkio formai, pasikeitė visas žmonių gyvenimas, pasaulėžiūra, papročiai. Socialiniai klausimai kaskart vis labiau ryškėja, nuosavybės ir šeimos sąvokos stiprėja, iškyla šeimų ir bendruomenės problema. Pamažu susidaro valdančiųjų ir valdomųjų sluogsniai. Teisiniai santykiai gauna naujas formas.

Dvasiniame gyvenime vyksta daug naujų permainų. Apie mirusiųjų kultą daug pasako surastieji kapai (pvz. Juodkrantėje, Dumšliuose, Lankupiuose ir kt.). Mirusieji laidojami dažniausiai plokštiniuose kapuose ant dešiniojo šono, suriestomis kojomis, lyg miegamojoje padėtyje. Kiek vėliau žmonės laidojami ir aukštininki. Į kapus dedami kasdieniniame gyvenime naudojami daiktai. Šis reiškinys sietinas su tikėjimu pomirtiniu gyvenimu. Be mirusiųjų kulto turėjo būti plačiai praktikuojamas gamtos kultas. Ryšium su pasikeitusia ūkio forma medžioklės magija pranyksta ir žmonių dėmesys nukrypsta į gamtos reiškinius; jie juos stebi, aiškina, simbolizuoja. Apskritai, reikia manyti, akmens amžiaus pabaigoje susidarė pagrindai vėlyvesnei baltų religijai.

1. Žalvario amžiaus radiniai

5. Žalyario amžius (1.500—400 m. pr. Kr.). Naujojo akmens amžiaus kultūra staiga nenutrūksta, bet ji ir toliau palaipsniui vystosi. Daugumas darbo įrankių bei ginklų ir toliau tebegaminami iš akmens, titnago, medžio ir iš dalies kaulo. Tačiau apie 1.500 m. pr. Kr. pasirodo patys pirmieji metalai: varis ir žalvaris. Tam tikra dalis darbo įrankių, ginklų ir papuošalų pradedami gaminti iš žalvario, todėl ir naujausis kultūros raidos etapas yra gavęs žalvario amžiaus vardą. Iš pat pradžių į M. Lietuvą pateko variniai dirbiniai. Vienas toks varinis karukas surastas prie Tilžės (Pav. 1:1). Tačiau iš gryno vario pagaminti bet kokie įrankiai yra per minkšti ir netinka darbui. Todėl gana greitai, pradėjus gaminti žalvarį iš 90% vario ir 10% alavo, iš kitų kraštų, pradėta įsigabenti tas naujasis metalas. Kartais, kaip pamatysime, būdavo įvežami ir gatavi dirbiniai, tačiau nuo pat žalvario amžiaus pradžios iš įvežtos žaliavos imta vietoje gaminti visa eilė kirvių, jietigalių ir papuošalų. Tokių vietinės gamybos žalvarinių dirbinių surasta daugelyje Mažosios Lietuvos vietų, kurių čia dėl vietos stokos neįmanoma suminėti. Grynai vietinės kilmės rytinių atkraštinių kirvių, baltų atkraštinių (Pav. 1:2) ir kovos kirvių, įvijinių smeigtų (Pav. 1:5), įmovinių kirvių (Pav. 1:3) ir kt. surasta visame Klaipėdos krašte, Tilžės-Ragainės, Pilkalnio, Stalupėnų ir Įsručio aps. Toliau prie būdingų vietinių dirbinių tenka priskirti akmeninius baltiškuosius gyvatgalvius kaplius, kurių paplitimas maždaug sutampa su prabaltų virvelinės keramikos kultūros paplitimu. Šie faktai ir nenutrūkstama prabaltų kultūros raida žalvario amžiuje aiškiai liudija, kad čia tebegyveno ta pati etninė grupė, jau susiformavę baltai, t.y. tiesioginiai lietuvių, latvių, prūsų protėviai. Pagal tos kultūros paplitimą galima nustatyti, kad ir nevisai tiksliai, baltų ribas žalvario amžiuje. Vakaruose baltai siekė Persantės upę Pamaryje, šiaurėje Dauguvą, rytuose mažiausia iki Barisovo aps. ir pietuose iki Bugo bei Vyslos. Krašte vyrauja rimtis ir visai nematyti, kad kokia nors svetima tauta būtų įsiveržusi į baltų gyvenamuosius plotus. Sprendžiant iš proistorinės medžiagos, apie 1000 m. pr. Kr. baltai, bent kultūriškai, pradeda skilti į vakarinius ir rytinius baltus. Iš vakarinių baltų vėliau susidarė prūsai, o iš rytinių — lietuviai ir latviai. Apie 600 m. pr. Kr. vakariniai baltai pamažu kultūriškai išsiskiria į kiltis: sembus-notangėnus galindus ir sūduvius. Iš Pamario baltai išstumiami.

Apie žalvario amžiaus žmonių gyvenimą bei ūkio formą nedaug teturime žinių, nes to meto sodybos netyrinėtos. Reikia manyti, kad neolite pasirodę žemės ūkio ir gyvulininkystės pradmenys labiau sustiprėjo. Iš javų dar prisidėjo avižos. Semboje surasta ir žalvarinių pjautuvų. Išplinta prekyba su kitais kraštais: Pamariu, šiaurine kultūros sritimi, lužičėnų kultūra ir t. t. Šernuose (Klaipėdos aps.) surasta žalvarinė statulėlė (Pav. 1:4) net priešakinės Azijos kilmės; ji, greičiausia, pateko iš Juodosios jūros srities.

Dvasiniam gyvenimui pažinti turime šiek tiek kapų. Iš pradžių mirusieji būdavo laidojami pilkapiuose nedeginti (pav. Šlažiuose, Klaipėdos aps.), bet nuo žalvario amžiaus vidurio mirusieji pradedami deginti ir laidojami taip pat pilkapiuose, apdėtuose kartais net keliais koncentriniais akmenų vainikais (Kretingalėje, Eglynuose ir Egliškiuose, visi Klaipėdos aps.). Mirusiųjų deginimas sietinas su tam tikrais kulto pakitėjimais.

6. Prieškristinis geležies amžius (400—0 m. pr. Kr.) yra pats neaiškiausias laikotarpis ne tik M. Lietuvoje, bet ir visame baltų gyventame plote. Šio laikotarpio radinių turime labai maža, todėl susidaro daug sunkumų ne tik aiškinant medžiaginės kultūros raidą, bet ir jos tolydumą. Kultūros sumenkimo priežastys įvairiai aiškinamos. Geologai, pasiremdami durpynų tyrinėjimais, įrodinėja, kad žalvario amžiaus gale buvęs gana šiltas ir sausas klimatas, prieškristinio geležies amžiaus pradžioje staiga atšalęs, todėl susidariusios nepalankios sąlygos žmonėms gyventi. Tačiau kultūros sumenkimo priežasčių, greičiausia, tenka ieškoti ne tik krašto viduje, bet ir už jo ribų. Šitame laikotarpyje germanai, besibraudami iš savo pirminių sodybų (pietų Skandinavijos ir Danų salų) į pietus bei rytus, susiduria su į šiaurę besiveržiančiais keltais. Prasideda didelės grumtynės dėl gyvenamosios erdvės bei įtakos. Šio sąmyšio metu nutrūksta prekybiniai keliai, ėję iš pietinės bei vidurinės Europos į šiaurės kraštus. Šiaurės Europa lieka izoliuota nuo svarbesnių ano meto kultūros centrų. Žalvario ir geležies įvežimas beveik sustoja. Kadangi baltai šitame laikotarpyje geležies dar nemokėjo vietoje pasigaminti, tad metalą turėjo pakeisti vietinė medžiaga: akmuo, kaulas, medis ir tt.

Nors šis laikotarpis vadinamas geležies amžiumi, tačiau geležinių dirbinių

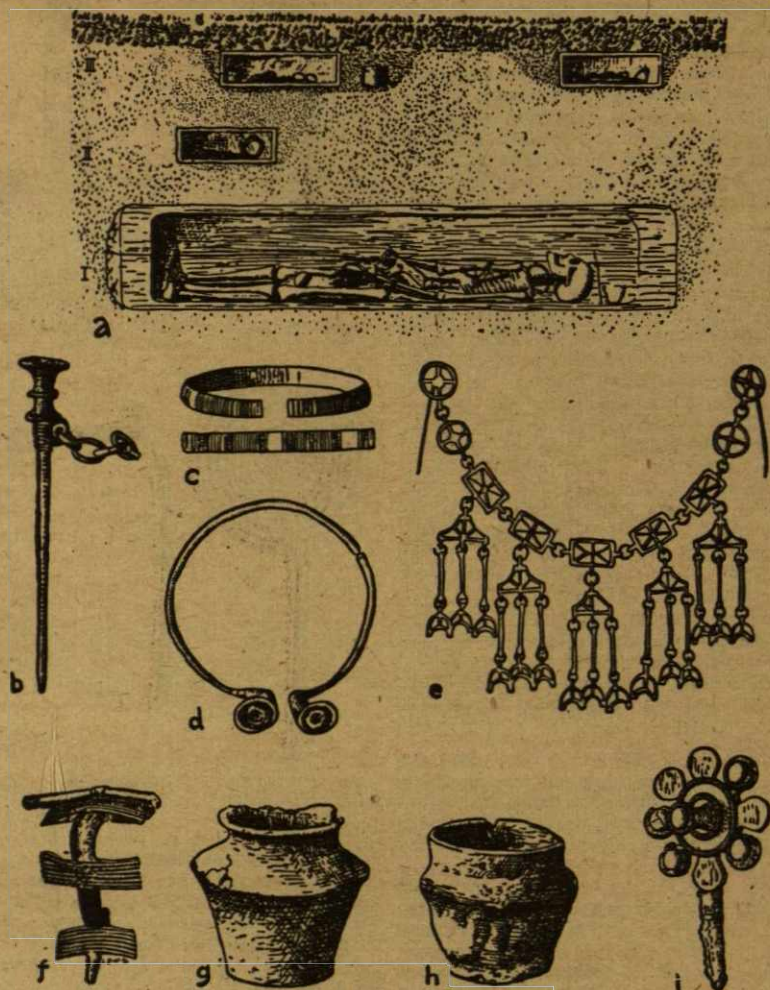
lig šiol Mažojoje Lietuvoje dar nerasta. Kadangi geležies dirbinių tame laikotarpyje aptikta Vyslos žemupyje ir net Estijoje, reikia manyti, kad geležis turėjo būti pažįstama ir šitame tarpiniame krašte. Iš žalvarinių papuošalų Mažojoje Lietuvoje paminėtini šie: lateninio tipo segė, iš Įsručio aps., žalvarinė sąsuka iš Šilutės aps., antkaklė atriestais kūginiais galais iš Šilutės apylinkės ir antkaklė atriestais kanopiniais galais iš Šlažių, Šilutės aps. (Pav. 2 : d). Abiejų antkaklių paplitimo centras yra buvęs Klaipėdos krašte. Apie šio meto laidoseną tesame menkai informuoti, nes lig šiol tėra žinomas vienas M i š e i k i ų pilkapis (Klaipėdos aps.), kur, be keletos kapų žemėje, iš akmenų sustatytame rūselyje surastas molinis puodas su deginto žmogaus kaulų likučiais (Pav. 1 : 8).

Ši negausi medžiaga, deja, nedaug ką tepasako apie Mažosios Lietuvos kultūros raidą prieškristiniu geležies amžiumi. Kadangi gretiminėse srityse neįvyko jokių etninių persigrupavimų, tai, be abejo, ir čia tebegyveno tos pačios kilmės žmonės, kaip ir anksčiau. Kultūriškai M. Lietuva šiuo laikotarpiu buvo artimesnė rytiniams baltams.

7. S e n a s i s   g e l e ž i e s   a m ž i u s (0—400 m. po Kr.). Prieškristinio geležies amžiaus kultūros sumenkimas dar tebejaučiamas ir pirmame amžiuje po Kr., tačiau, pradedant II amžiumi, M. Lietuvos kultūriniame gyvenime pastebime tam tikrų pagerėjimo reiškinių, o II amž. gale ir III amž. pradžioje vyksta gana staigus kultūros kilimas visame krašte. Krašte įsigali graži, turtinga ir gana savarankiška kultūra, kuri ypačiai gražiai pasireiškia III—IV amžiuje. Kai ankstyvesnių laikų kultūrai pažinti teko naudotis dažnai atsitiktine medžiaga, dabar jau turime daug sistemingai ištirtų kapinynų, kurie pasižymi ypatingu turtingumu. Visa ta medžiaga atskleidžia jau gana ryškų M. Lietuvos kultūros vaizdą ir leidžia aiškiau pažvelgti į tautinius santykius.

Šis staigus kultūros pakilimas kai kurių proistorikų buvo bandomas sieti su Pavyslyje įsikūrusių germanų įtaka ir net jų valdžia baltų krašte. Tačiau naujausieji tyrinėjimai parodė, kad baltų krašte į rytus nuo Pasargės nerasta nei vieno germaniško kapo. Tiek Prūsuose, tiek ir M. Lietuvoje vyrauja savarankiška vietinė kultūra. Viena iš svarbiausiųjų priežasčių, paskatinusių kultūros pakilimą, buvo Romos Imperijos kultūra, kuri pirmaisiais amžiais po Kr. buvo pasiekusi aukščiausią savo klestėjimo laipsnį. Romos Imperijos šiaurėje išauga gana didelė pramonė ir prekybiniai santykiai užsimezgė net su baltų kraštais. Prekyba gintaru ėmė vaidinti didelį vaidmenį.

Šio laikotarpio M. Lietuvos medžiaginei kultūrai pažinti turime daugybę radinių, surastų kapinynuose. Iš dviejų pirmųjų pokristinių amžių, palyginti, turime dar gana mažą medžiagos, bet nuo III amžiaus susiduriame su dideliu kiekiu įvairios formos ir tipų radinių. Žalvarinių antkaklių, antkrūtininių papuošalų, segių, apyrankių, smeigtukų ir kitų dirbinių formos labai įvairios, stilingos, ornamentai gražūs ir didelė jų dalis pagaminta įgudusių vietinių amatininkų, turėjusių didelį techninį patyrimą ir gerą skonį. Atsiranda visa eilė papuošalų, būdingų tik M. Lietuvai: antkaklių kūginiais galais, antkrūtininių grandinių (Pav. 2 : e), laiptelinių segių (Pav. 2 : f), buoželinių smeigtų (Pav. 2 : b) ir tt. Ypačiai charakteringa šiai sričiai kapuose randamos kepurėlės, padarytos iš vilnonės medžiagos ir papuoštos žalvarinėmis išgaubtomis plokštelėmis bei įvijomis. Pagaliau maži moliniai puodukai (Pav. 2 : g,h) papildo savitos M. Lietuvos kultūros inventorių. Proistorinių šio laikotarpio paminklų Klaipėdos, Šilutės, Pakalnės, Tilžės, Ragainės ir Pilkalnio aps. surasta maždaug 50 vietų. Tatai rodo, kad tuo metu kraštas buvo gana tankiai gyvenamas. Tik iš paties Nemuno žemupio ir Pakalnės aps. maža teturime radinių.

2. Senojo geležies amžiaus radiniai

Senojo geležies amžiaus sodybų dar neaptikta, todėl nežinome, kokie yra buvę gyvenamųjų bei kitų trobesių tipai. Žemės ir gyvulių ūkis buvo viena iš svarbiausių ūkio šakų. Be kviečių, miežių, avižų, jau buvo sėjami ir rugiai. Javai pjaunami dalgiais ir pjautuvais. Pamažu išplinta ir amatai. Apie prekybinius santykius su kitais kraštais daug pasako įvežtiniai dirbiniai. Tokių santykių būta ne tik su kaimyniniais (Pavysliu, Estija), bet ir su tolimais kitų kultūros sričių kraštais, net su Romos Imperijos provincijomis. Romos pinigų kapuose, lobiuose ir atskirai M. Lietuvoje surasta daugiau kaip 30 vietų. Be to, iš Romos Imperijos provincijų dar pateko segių, stiklinių ir emalinių karolių. Prekyboje, kaip matyti iš rašto šaltinių (Plinijus Senasis, Tacitus), gintaras turėjo labai didelės reikšmės.

Dvasiniam gyvenimui pažinti daug medžiagos suteikia gausūs kapinynai. Mirusieji laidojami nedeginti plokštiniuose kapuose, dažnai akmenų vainikų viduryje, skobtiniuose karstuose (Pav. 2 : a I). Tik Urbiškiuose (Šilutės aps.) buvo aptiktas vienas pilkapis. Turtingiausi kapai yra buvę moterų; čia mes randame nepaprastai daug įvairiausių papuošalų. Vyrų kapuose papuošalų mažiau, bet čia aptinkame jietigalių, kirvių, skydų liekanų, pentinų, pjautuvų bei dalgių, galąstuvėlių ir tt. Arkliai mirusiųjų kulte taip pat vaidino nemažą vaidmenį. Kapuose aptinkame palaidotų arklių, dažnai toje pačioje duobėje su žmogumi.

Kuriai gi etninei grupei priskirtina šioji kultūra? Jei nustatant kultūros

tolydumą prieškristiniame geležies amžiuje dėl mažo radinių skaičiaus susiduriama su tam tikrais sunkumais, tai nuo pirmųjų pokristinių amžių iki istorinių laikų pradžios, kada jau turime žinių apie M. Lietuvos gyventojų tautybę, kultūros raidoje nepastebime jokio nutrūkimo ar kokio nors staigaus šuolio. Iš turimos proistorinės medžiagos matyti, kad senojo geležies amžiaus žmonių gyvenimas, sukurtas ant ankstyvesnių laikų pagrindo, pamažu kitėdamas, kaskart įgauna vis naujų formų ir normaliai vystosi tolyn. Tai rodo, kad šio krašto gyventojai nekito, kad kitos kilmės tautos čia nebuvo įsikūrusios. Apie tokį gyventojų pastovumą kalba ne tik medžiaginės kultūros raida, bet taip pat ir laidosena. M. Lietuvoje mes turime visą eilę kapinynų, kur žmonės be jokios perstogės buvo laidojami nuo pirmųjų amžių po Kristaus iki pat Ordino laikų. Čia teprisiminsime vieną labai būdingą kapinyną, tyrinėtą Plūčiuose, Klaipėdos aps. Šis kapinynas, apimąs apie 10 margų žemės plotą, buvo be pertraukos naudojamas per visą geležies amžių iki istorinių laikų pradžios. Seniausieji kapai plokštiniai, kur mirusieji laidojami maždaug 1 m gilumo duobėje, skobtiniuose karstuose, apdėtuose akmenų vainiku. Kapai pasižymi dideliu įkapių (priedų) skaičiumi. Čia randama ir romėniškų pinigų, sudėtų iš beržo tošies padarytose dėžutėse. Ta pati laidosena išlieka ir vėlyvesniais laikais, tik IX amž. mirusieji pradedami deginti. Tie degintiniai kapai dažnai aptinkami senesniųjų nedegintinių kapų viršuje. Daugeliu atvejų sudegintų žmonių likučiai išsklaidomi didesniame plote, o įkapės sudedamos krūvelėmis.

Toks pat kapinynas, kaip pamatysime, tyrinėtas ir Linkūnuose, Pakalnės aps. Ir jame tiek laidosena, tiek medžiaginė kultūra nenutrūkstamai gali būti puikiausiai sekama. Tat rodo, kad čia visą laiką tebegyveno tos pačios kilmės žmonės. M. Lietuva kultūriškai užima lyg vidurį tarp vakarinių ir rytinių baltų, tačiau su vyraujančiu rytinių baltų kultūros atspalviu. Ta pati kultūra paplitusi ne tik Klaipėdos krašte, bet taip pat kairiojo Nemuno srityje (tik Įsručio srityje jaučiama didesnė Sembos įtaka), pietų vakariniame Kurše Latvijoje ir vakarinėje Lietuvoje. Vidurinės Lietuvos kultūrą taip pat sieja eilė bendrų bruožų, nors skirtumai taip pat yra gana ryškūs.

8. Viduriniame geležies amžiuje 400—800 m.), kaip žinoma iš proistorinių duomenų ir rašto šaltinių, vidurinėje, pietinėje ir vakarinėje Europoje vyksta didysis tautų kraustymasis. Didelėje Europos dalyje tautų gyvenimas virte virė, buvo neramus, tautos kėlėsi iš vienos vietos į kitą, kariavo. Romos Imperija, kuri pirmaisiais amžiais po Kr. savo ribas buvo išplėtusi net iki Europos vidurio, dabar sugniūžta. Anksčiau buvę gana gyvi baltų prekybiniai santykiai su Romos Imperijos provincijomis ir kitais kraštais tokiame dideliame sąmyšyje susilpnėja ir pagaliau visai nutrūksta. Šie visi neramumai, kad ir tiesioginiai nėra palietę M. Lietuvos, tačiau yra turėję didelės įtakos tolimesnei kultūros raidai. Kultūra, negaudama naujų paskatų, ėmė kiek stingti, tačiau, turėdama tvirtus pagrindus iš senojo geležies amžiaus, nenustoja gyvybingo kūrybingumo. Krašte išsivysto turtinga ir savarankiška kultūra. Mažoji Lietuva tampa svarbiu kultūros centru ir daro įtakos gretiminėms rytinių baltų sritims.

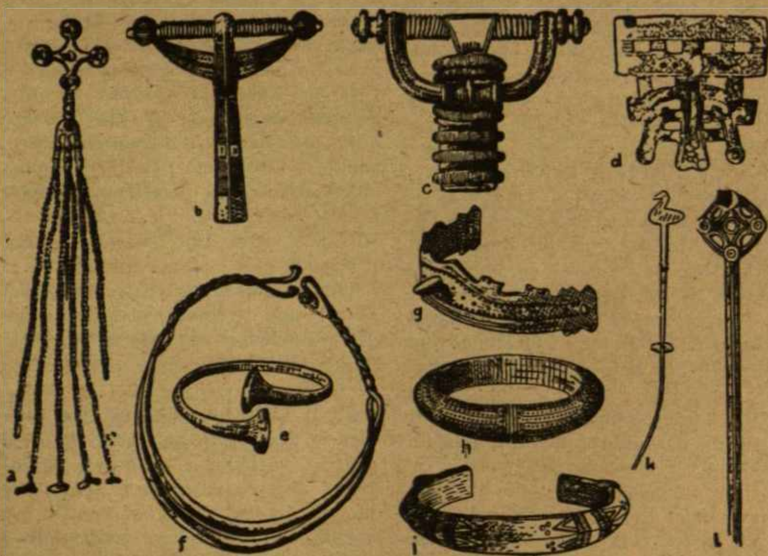
Medžiaginė kultūra be jokio nutrūkimo vystosi toliau iš paveldėtųjų formų ir atsiranda daug naujų elementų. Medžiaginės kepurėlės, kurios buvo labai mėgiamos senajame geležies amžiuje, ir toliau tebevartojamos (Vėžaičiai, Greižėnai, Tilžė-Spitrė, Linkūnai), tik kitaip papuošiamos žavarinėmis bei sidabrinėmis skardelėmis, kabučiais, žalvariniais lankeliais, gintariniais karoliais. Iš kitų papuošalų pažymėtina: dėželinės antkaklės, žieduotosios segės, ilgakojės segės, iš kurių vėliau išsivystė plokščios segės ilga gyvuline kojele, pelėdinės segės, laiptelinės segės, smeigtukai trikampe skylėta galvute, storagalės apyrankės, įmoviniai kirviai, maži moliniai puodukai ir tt.

Laidosena taip pat nepasikeitusi: mirusieji tebelaidojami maždaug 1 m gilumo duobėse nedeginti skobtiniuose karstuose, kapai, kaip ir seniau, apdedami akmenimis. Moterų kapai, kaip ir anksčiau, gausūs papuošalais, vyrų — ginklais. Be to, į kapus dar būdavo dedami geriamieji ragai, padaryti iš gyvulio rago, kurių briaunos apkaustomos žalvariu bei sidabru (Rubokai, Vėžaičiai).

Kaip laidosena, taip ir medžiaginės kultūros raida aiškiai liudija, kad Mažojoje Lietuvoje neįvyko jokių permainų, ir beveik tame pačiame plote tebegyveno, kaip ir anksčiau, tos pat kilmės žmonės.

9. Naujasis geležies amžius (800—1200 m.) — paskutinysis proistorinės kultūros raidos laikotarpis. Klaipėdos krašte ir Nemuno žemupyje susiduriame su viena iš turtingiausių ir kūrybingiausių kultūrų visame baltų gyvenamame krašte. Šios srities kultūrai kilti, be abejo, yra padėjusi puiki geografinė padėties ir pagyvėjusi prekyba su Skandinavijos vikingais, Estija ir net Suomija. Kapinynai pasižymi ypatingu radinių gausumu. Medžiaginė kultūra nepaprastai gražiai išsivysčiusi. Papuošalų formos labai įvairios, sunkios ir masyvios, puiki darbo technika, ornamentai gražūs. Be anksčiau aptinkamų geometrinių raštų motyvų, ypačiai įsigali pintinis raštas. Ornamentai komponuojami juostomis ir grupėmis. Apyrankių ir segių galai gražinami stilizuotomis gyvulių galvutėmis. Daugumas dirbinių pagaminti vietinių amatininkų. Aptinkama ir įvežtinių: stiklinių karolių, šiaip kai kurių papuošalų, ypačiai vikinginių kalavijų ir jietigalių. Iš pat pradžių vyrauja kiek pakitusios ankstyvesnių laikų papuošalų formos: dideli kryžiniai smeigtai (Pav. 3 : a), masyvios žieduotosios segės (Pav. 3 : c), lankinės laiptelinės segės, ilgakojės segės gyvuline kojele (Pav. 3 : b). Vėliau, iš dalies vikingų kultūros įtakoje, atsiranda ir naujų dirbinių tipų: įvairių pasaginių ir apskritinių segių, apyrankių galviniais galais (Pav. 3 : i), grynai baltiško tipo masyvių antkrūtininių grandinių ir tt. Kai kurie papuošalai yra nepaprastai masyvūs ir dideli: vytinės antkaklės net keliolikos apvajų, iki 0,5 m ilgio smeigtai pasidabruota galvute ir kt.

Šio laikotarpio kapinynų M. Lietuvoje turime labai daug. Laidosena ir toliau lieka maždaug ta pati: beveik iki XII amžiaus pradžios mirusieji laidojami nedeginti duobėse, dažniausia, skobtiniuose karstuose. Tačiau nuo IX amž. (iš dalies X amž.) mirusieji pradedami deginti ir tuose pačiuose kapinynuose ilgą laiką susiduriama su mišrios laidosenos kapais, kol pagaliau nuo XII amžiaus visur

3. Naujojo geležies amžiaus radiniai

įsigali kūnų deginimo paprotys. Mirusiųjų deginimo paprotys sietinas ne su kokiomis nors etninėmis permainomis, bet su tam tikru pakitėjimu žmonių pažiūrose mirusiųjų kulte. Į kapus, kaip ir anksčiau, dedama nepaprastai daug įvairiausių įkapių: papuošalų, ginklų, geriamųjų ragų ir šiaip kitų gyvenime vartotų daiktų. Kai kur į kapus būdavo dedama visai mažyčių, kartais tik 2 cm dydžio molinių puodukų, miniatiūrinių geležinių kirvukų, pjautuvų, skiltuvų, pasaginių segių, sagčių, kabučių ir tt. Tai lyg simbolinės įkapės.

Ne tik medžiaginės kultūros paminklai, bet taip pat ir laidosena vėl ryškiai kalba apie tolydumą. Kai kuriuose kapinynuose mirusieji laidojami be jokios pertraukos daugelį šimtų metų. Ta proga tenka priminti vieną iš turtingiausių M. Lietuvos kapinynų, tyrinėtą L i n k ū n u o s e, Pakalnės aps. Čia bent kelių aukštų kapinyne (Pav. 2 : a) per kokį tūkstantį metų buvo laidojami tos pačios kilmės žmonės. Apatiniuose sluogsniuose susiduriame su senojo ir vidurinio geležies amžiaus nedegintiniais kapais. Nuo IX amžiaus mirusieji pradedami deginti, sudegintų žmonių kaulai būdavo švariai išrenkami, įvyniojami į vilnonį audinį ir įdedami mažon medinėn dežutėn, tarytum į miniatiūrinį karstą. Įkapių, palyginti, dar maža. X—XIII amž. degintiniuose kapuose įkapių skaičius nepaprastai didelis. Dažnai viename kape randama net keleta svarų žalvarinių papuošalų ir ginklų. Kai kuriuose vyrų kapuose aptinkama net iki 6 kalavijų, per 10 ietigalių, žąslų, balno kilpų ir kt. Moterų kapai, galima sakyti, perpildyti įvairiausių įkapių. Čia mes randame masyvių apyrankių, žiedų, sunkių antkrūtininių grandinių, įvairių kabučių, smeigtų plaukams bei drabužiams, molinių ir smiltakmeninių verpsčių, miniatiūrinių įrankių juostoms austi, geležinių peiliukų, ir t. t. Žodžiu, tie kapai mums parodo įvairią, gražią ir turtingą M. Lietuvos kultūrą, jie leidžia mums stebėti nenutrūkstamą kultūros raidą per visą geležies amžių.

M. Lietuvos kultūros ūgį pagyvino prekybiniai santykiai su Skandinavijos vikingais. Iš jų būdavo gaunami kalavijai, jietigalių dalys ir eilė papuošalų. Gyviausi santykiai yra buvę antrojoje X amž. pusėje ir XI amžiuje. Prekybiniams reikalavimams tenkinti vietoje pinigų kaip vertės matas buvo vartojamas sidabras, kuris būdavo, dažniausia, sulydinamas lazdutėmis. Sidabrui sverti vartotos mažos svarstyklės, kurių M. Lietuvoje lig šiol surasta per dešimt. Gintaras ir žvėrių kailiai prekyboje taip pat vaidino nemažą vaidmenį.

Apie 1200 m. prasideda istoriniai laikai. Vokiečių Ordinas, pavergęs Prūsus, įkelia koją ir į M. Lietuvą. Gyventojai kalaviju verčiami krikštytis, bet krikščionybės įvedimas eina labai lėtu tempu. Senosios pagoniškosios tradicijos ir toliau tęsiasi. Tat ypačiai matyti laidosenoje. Nors bažnyčia draudė mirusiuosius deginti, ir laidoti juos su papuošalais, ginklais bei kitais kapų priedais, tačiau gyventojai dar ilgai laikėsi savo senosios religijos ir laidojimo papročių. Neringoje ir kitur net iki XVI amžiaus mirusieji dažnai tebebuvo laidojami pagal senuosius papročius. Į kapus ir toliau tebededami įvairūs papuošalai, kovos kirviai ir jietigaliai. To meto medžiaginę kultūrą taip pat galima susieti su ankstyvesniąja.

Iš šios apžvalgos matome, kad naujojo akmens amžiaus pabaigoje M. Lietuvoje jau apsigyveno prabaltai. Žalvario amžiuje čia mes susiduriame su baltais. Nuo senojo geležies amžiaus iki istorinių laikų šitame krašte galime visai aiškiai stebėti tolimesnę nenutrūkstamą baltų kultūros raidą. Šio ilgo laikotarpio metu M. Lietuvoje tebegyveno tos pačios kilmės žmonės, kuriuos aptinkame istorinių laikų pradžioje.

TAUTOSAKA MAŽOJOJ LIETUVOJ

Dr. J. BALYS

I

Ilgą laiką V. Europoj, kalbant apie Lietuvą ir lietuvius, turėta galvoj ne kas kita, kaip Prūsų valdoma Mažoji Lietuva ir senieji jos gyventojai. Ir Prūsų administracijos oficialiuose aktuose bei žemėlapiuose ši sritis ilgą laiką buvo tiesiog vadinama „Litthauen". Apie Maskvos valdomą didžiąją etnografinės Lietuvos dalį pastaraisiais šimtmečiais būdavo daug rečiau šis tas nugirstama, ypač kas liečia kultūrinę sritį. Nenuostabu, nes MžL buvo arčiau kultūringos ir raštingos Vakarų Europos, ten buvo daugiau laisvės ir kultūrinės veiklos galimybių: bažnyčia, mokykla ir spauda ten buvo nevaržomos ir, palyginti, laisvai galėjo veikti, kol prasidėjo agresyvi germanizacijos banga XIX a. pabaigoj.

Tad netenka stebėtis, jei susidomėjimas mūsų tautos kultūriniais pasireiškimais, kaip tautosaka, pirmiausia prasidėjo kaip tik čia. Didžioji dalis tautosakininkų ir lietuviškos raštijos darbuotojų buvo protestantų kunigai ir precentoriai, kartais net nelietuviškos kilmės, kurie ilgą laiką gyvendami lietuvių tarpe, galima sakyti, sulietuvėjo. Tuo būdu susidarė MžL-voj savotiška padėtis. „Buvo dar viena literatūros sritis, — rašo prof. Vacl. Biržiška, — kur Mažoji Lietuva buvo nuėjus visiškai priešingu keliu, negu Didžioji Lietuva, ir kuri tik XIX a. pradžioje padarė ir visoje Lietuvoje atitinkamą atgarsį — tai tenai atsiradusysis susidomėjimas lietuvių tautosaka. Jau XVII amžiaus pabaigoje ir ypač XVIII amžiaus pradžioje daug kas susidomi lietuviškų patarlių rinkimu, nors ne visi tie rinkiniai išsiliko. Rinko jas, tarp kitko, ir Ezopo pasakėčių vertėjas Šulcas, 1744 m. lietuviško žodyno autorius Jokūbas Brodovskis jų apie 1000 įsidėjo atskiriems žodžiams paaiškinti. Rinko ir kiti. Greta patarlių jau gana anksti pradedama domėtis ir lietuviškomis dainomis." (ž. „Žingsniai", 1947, Nr. 9 p. 30). Stambų patarlių rinkinį turėjęs sudaręs Jokūbas P e r k ū n a s jaunesnysis (1665—1711), bet vėliau apie šį rinkinį nieko nebegirdėti. Pradedą pasirodyti spaudoje pirmi mūsų tautosakos tekstai. Taip J. A. v. B r a n d a s, 1674 m. keliavęs per Lietuvą, paliko užrašęs gana įdomių žinių apie ano meto lietuvių gimimo, vestuvių ir laidotuvių papročius. Jis pateikė pirmą lietuviškos raudos tekstą, vieną gėrimo dainą, vienos lyrinės dainos pradžią ir 7 patarles bei eilę išsireiškimų ir žodžių. Jo knyga „Reysen..." buvo išspaudinta 1702 m. — Pirmąsias tris pilnas lietuviškas dainas išspausdino Pilypas R u i g i s 1747 m., kurioms buvo lemta pagarsėti: jas labai išgyrė L e s s i n g a s 1759 m., iškeldamas jų poetinę vertę, dainai „Anksti rytą rytužį" S c h u m a n n a s sukomponavo muziką, o daina „Aš atsisakiau savo močiutei" G o e t h e pradėjo savo poemą „Die Fischerin" (1781/82 m.) Lietuviškos dainos vis dažniau pradeda rodytis spaudoje. Karaliaučiaus U-to prof. K r e u t z f e l d a s 1788 m. leidiny „Der Preussische Tempel" paskelbė dvi lietuviškas vestuvines dainas su vokiškais vertimais. Be to, jis suteikė H e r d e r i u i 8 lietuviškų dainų vertimus, kuriuos šis įdėjo į savo pagarsėjusį dainų rinkinį „Stimmen der Völker" (1779). Prie atsitiktinių ankstyvesnių užrašymų reikia priskirti K. E. N a n k e s 1794 m. užrašytas dvi dainas „Ko vėjas pūtė" ir „Iš vakarėlio vėjeliui pučiant", kurias paskelbė L. v. B a c z k o 1800 m. Pirmuoju dainų rinkėju tikra to žodžio prasme reikia laikyti Ad. Frd. S c h i m m e l p f e n n i g ą (1699—1763), kurio užrašymai nežuvo, bet buvo vėliau panaudoti Rėzos. Galla, kad be pėdsako dingo Jono Š u l c o (1684—1710) užrašytos dainos.

Mėgėjų rinkti lietuvišką tautosaką, ypač dainas, MžL XVIII a. gale ir XIX a. pradžioj buvo taip gausu, kad Liudvikas Rėza (1776—1840), jųjų padedamas, galėjo sudaryti ir išleisti pirmąjį nemažą mūsų dainų rinkinį: „Dainos oder Litthauische Volkslieder" (Karaliaučiuj 1825 m., viso paskelbė čia 85 dainas, o nesunaudota rankraščiuose pasiliko dar per 100 dainų). Šis dainynas, turėdamas vokiškus vertimus, praskynė kelią mūsų liaudies poezijai į kultūrinę ano meto Europą. Netrukus prasideda dainų rinkimas bei leidimas ir Didž. Lietuvoj.

Tautosakos rinkimas bei leidimas MžL nenutrūksta iki pat pastarųjų laikų. Žymesnieji tautosakos rinkėjai bei leidėjai buvo: P. v. Bohlenas (✝1840 m.); E. Budrius (1783—1852); E. Gisevius (1796—1880); Kr. Barčys (1822—1890, išleido du tomu „Dainų Balsų", 1886 ir 1889 m., viso 392 dainos su mel. ir vokiškais vertimais); V. Kalvaitis (1848—1914; stambiausias jo leidinys yra „Prūsijos lietuvių dainos", 1905 m., viso 780 d., kurių 542 jo paties užrašytos, o J. Basanavičius išleido jo užrašytas pasakas ir sakmes knygoje „Iš gyvenimo vėlių bei velnių" 1903 m.); K. Jurkšaitis (1852—1915; rinko pasakas, išleido „Litauische Märchen und Erzählungen" I, 1896); J. Bruožis-Pakalniškis (1878—1928). Kaip gausi ir gaji mūsų tautosaka buvo MžL, rodo faktas, kad ir mūsų laikais galima buvo išleisti du šio krašto tautosakos rinkiniu: „Iš Mažosios Lietuvos tautosakos" (1937, 90 p.) ir „Klaipėdiškių lietuvių tautosaka" (1940, 160 p.), abu leidiniai mano redaguoti ir Liet. Tautosakos Archyvo išleisti. Čia buvo paskelbta, šalia senesniųjų rinkėjų, kaip J. Bruožio, J. Gožės (1841—1925) ir J. Banaičio (1871—1905) užrašymų, dar mūsų dienomis (1925—1938 m.). Klaipėdos lietuvių moksleivių užrašytos tautosakos gražus pluoštas.

Vokiečių mokslininkai irgi nemaža prisidėjo, užrašydami ir tyrinėdami mūsų tautosaką. Ypač paminėtini yra: G. Nesselmannas (1811—1881; išleido stambų dainų rinkinį „Litauische Volkslieder", Berlyne 1853); A. Schleicheris (1821—1868; vertingas jo leidinys yra „Litauische Märchen, Sprichwörter, Rätsel und Lieder", Weimare 1857); A. Bezzenbergeris (1851—1922; išleido labai vertingą knygą „Litauische Forschungen", Göttingene 1882); A. Leskienas ir K. Brugmannas (išleido „Litauische Volkslieder und Märchen", Strassburge 1882). Be paminėtų veikalų nei vienas mūsų tautosakos tyrinėtojas negalės išsiversti, tuo labiau dabar, kai naujesni darbai, išėjusieji Nepr. Lietovoj, retai esti prieinami, tuo tarpu šiuos veikalus didesnėse Vokietijos bibliotekose nesunku rasti.

Didelį barą mūsų tautosakos srityje išvarė Tilžėje veikusi „Litauische Literarische Gesellschaft" (1879—1912). Jos leistas žurnalas „Mitteilungen" (nuo 1883 iki 1912 išėjo 31 Nr. Nr., sudarą 6 tomus) sutelkė visus lituanistus, kaip lietuvius, taip ir kitataučius, ir šio žurnalo puslapiuose lituanistas visados gali rasti ką nors naujo ir vertingo.

II

Labai svarbus ir kiekvieną tautotyrininką džiuginąs dalykas yra, palyginti, gausus monografijų skaičius, kuriose visapusiškai vaizduojamas lietuvininkų gyvenimas MžL—voj. Tokių darbų iš Didž. Lietuvos senesniems laikams kaip tik trūksta. Pirmiausia paminėtina dažnai cituojama T. Lepnerio knygelė „Der Preussische Litauer" (Dancige 1744, antras leid. 1848). Nors autorius lietuvių nemėgo, į paprastą liaudį žiūrėjo iš aukšto ir rado joje aibes visokių blogybių, su lietuviais asmeniškai pykosi ir bylinėjosi, tačiau šioje jo knygelėje randame nemaža mums labai vertingų tautotyrinių žinių. Maždaug tuo pačiu metu (apie 1690 m.) kitas kunigas M. Praetorius (1635—1707) parašė savo stambų veikalą „Deliciae Prussicae oder Preussische Schaubühne", kurios vertingiausia yra etnografinė dalis (svarbiausias vietas paskelbė W. Piersonas tik 1871 m.). Čia išsamiai aprašomi lietuvių liaudies tikėjimai ir papročiai. Tiesa, į jo teikiamas žinias reikia kritiškai žiūrėti, bet veikalas tyrinėtojams vis dėlto lieka labai vertingas. Mozūras E. Gisevius, didelis lietuvių gerbėjas ir lietuvių kalbos mokytojas Tilžės gimnazijoje, ne tik rinko ir spausdino mūsų dainas, bet žurnale „Neue Preussische Provinzial-Blätter", kuris dažnai skyrė nemaža vietos lietuvių etnografijai, paskelbė eilę straipsnių: scenos iš lietuvių liaudies gyvenimo (1838), ragainėnų vestuvių papročiai (1843), tilžiškių vestuvės (1847), papročiai gimdymo ir krikštynų metu (1866). Patikimesnis, negu paminėtieji trys, yra Lazdėnų precentorius Schultzas. Jis parašė: Einige Bemerkungen über die Nationalität der Littauer in Preussen 1832", su „Anhang, enthaltend einige Dainos". Gaila, kad šis darbas ilgai pasiliko neišspausdintas. Visą ar didelę šio rankraščio dalį, kuris išliko dviejuose egz., nusirašė A. Kuntze ir išleido savo vardu knygelę, tikrojo autoriaus visai nepaminėdamas: „Bilder aus dem Preussischen Litauen" (Rostoke 1884). Joje randame daug vertingos ir patikimos medžiagos. Apie lietuvius Schultzas yra daug geresnės nuomonės, negu Lepneris, ir taip juos apibudina:

Wenn auch der Litauer zum Aberglauben und zu den sympathetischen Kuren, sowie zum übermässigen Genuss spirituoser Getränke stark inkliniert, so hat er doch wieder andererseits auch viel gute Eigenschaften an sich: er ist gastfrei, gefällig, dienstfertig und zeichnet sich durch tiefen religiösen Sinn, echten Patriotismus, durch Mut und Tapferkeit im Kriege aus (p. 14).

Tuo pačiu metu vokietis A. E. Preuss, knygoje „Preussische Landes- und Volkskunde" (Karaliaučiuj 1835), lietuviams ir jų tautosakai skiria nemaža vietos, stengdamasis būti bešališkas ir tikslus (p. 224 tt.) Nors jis primeta lietuviams didėjantį degtinės pamėgimą naujaisiais laikais randa tvarkos ir švaros stoką jų ūkiuose, tačiau pastebi ir visą eilę gerų ypatybių:

„Sie sind ein kräftiger Menschenschlag, wohl gewachsen, rüstig und beweglich, und zeichnen sich durch Gemüthigkeit, Biederkeit und eine Gastfreiheit aus, wie man sie fast nur im Morgenlande antrifft. Damit verbinden sie eine hohe Achtung gegen alles Religiöse (offenbar aus einer tiefern Anlage des Volks entspringend) . . . Mut, Tapferkeit und Vaterlandsliebe zeichnen sie aus. Der Litauer ist ein geborener Kavallerist . . . Ueberhaupt fehlt es dem Volke keineswegs an natürlich guten Anlagen, und namentlich zeigt es viel Geschick zu allerlei Gewerben". (p. 244).

Ilgus metus Tilžės apyl. gyvenęs vokietis Tietzas laikrašty „Das Ausland" (1839, Nr. Nr. 305—331) parašė visą eilę straipsnių „Die Litthauer in Ostpreussen". Jis užkliudo kalbą ir visas tautosakos bei etnografijos sritis. Rašydamas naudojosi ne tik spausdintais šaltiniais, bet ir savo gausiais asmeniškais pastebėjimais. Jis į lietuvius žiūri bešališkai ir su susidomėjimu, kai kurie jo straipsniai ir šiandie įdomūs skaityti. Eilę vertingų straipsnių apie lietuvius parašė F. Tetzneris žurnale „Globus" (1897-1910). Įdomi yra C. Cappellerio knygelė „Kaip senieji lietuvininkai gyveno" (Heidelberge 1904), kur jis surašė vieno seno lietuvio ūkininko iš Stalupėnų apyl. prisiminimus, turinčius daug vertingų tautotyrinių žinių.

Objektyvūs vokiečiai, arčiau susipažinę su mūsų tautiečiais MžL-voj, paprastai juos gana simpatingai vaizdavo, kaip sveikus ir geros išvaizdos, darbščius ir sumanius ūkininkus, kurie yra svetingi ir draugiški svetimiems, jei su jais garbingai elgiamasi, tačiau užsidarę ir užsispyrusiai atkaklūs, kai reikia gintis nuo svetimųjų užmačių. Ne vienas vokietis yra apgailestavęs, kad tas sveikas ir įdomus „Menschenschlag", veikiant „gamtiškiems" stipresniųjų spaudimo dėsniams, neišvengiamai esą pasmerkti greitu laiku išnykti — nutautėti. Vienas tokių paskutiniųjų objektyvių straipsnių apie MžL, parašytas vokiečio, yra: O. Hoffmann,

„Volkstümliches aus dem Preussischen Litauen" (in „Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde" VI, Breslau 1899, p. 1—10). Autorius praleido 1898 m. porą mėnesių MžL studijuodamas kalbą ir dažnai girdėdamas vietinių vokiečių valdininkų blogus atsiliepimus apie lietuvius, juos užstodamas rašė:

Ich persönlich habe auf meiner Reise... vorwiegend gute Eindrücke von dem Volke empfangen... Gastfreiheit habe ich überall gefunden... In mancher Unterhaltung, die ich mit bejahrten Litauern alten Schlages... geführt habe, ist mir ein offener, durch und durch gesunder Sinn und eine fast ritterliche Art des Empfindens entgegengetreten... Und wenn man gelegentlich den Spuren nachgeht, die zur Quelle eines Mordes, eines Meineids zurückführen, so kommt man nicht selten auf etwas zweifelhafte 'Kulturelemente', die wir dem Litauer zutragen... Ehe man über den Litauer aburteilt, studiere man erst seine Wirtschafts- und politische Geschichte; dann wird man für vieles die Erklärung finden. (p. 3t.)

Deja, reikia pripažinti, kad prasidėjus atviram lietuvių prievartavimui, stengiantis juos per jėgą galimai greitesniu laiku nutautinti, kartu su kitomis tautinėmis savybėmis, ėmė dingti gerieji lietuvių būdo ypatumai ir dažnai susidarė savotiškas tipas, kuris niekam nėra simpatingas.

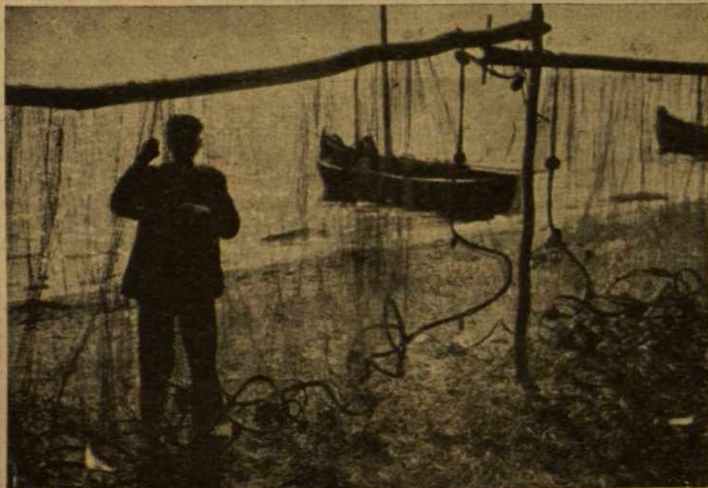
III

Jau galėjome pastebėti, kad MžL-voj mūsų tautosaka yra gana gausi ir įvairi. Gajumo ji taip pat daug parodė. Tik Kuršių Neringoj, kur randame didelį tautybių mišinį ir sunkesnes pragyvenimo sąlygas, tautosaka irgi skurdi. Jau A. Bezzenbergeris tai pastebėjo:

Nur in einem Punkt tritt ein auffälliger Gegensatz zwischen den östlichen und den westlichen Anwohnern des kurischen Haffes zu Tage (čia turima galvoj sausažemio ir pusiasalio gyventojai). Ebenso reich nämlich wie jene an Liedern und Märchen sind, ebenso arm sind diese hieran: nur drei Volkslieder in lettischer Sprache sind auf der Kurischen Nehrung bekannt, doch habe ich sie niemals singen gehört, und eins von ihnen ist bestimmt, ein anderes höchst wahrscheinlich aus dem Litauischen übertragen; von Märchen fand ich dort keine Spur, und selbst Geschichten... wird man unter diesen nur in sehr geringer Zahl auftreiben können. (Die Kurische Nehrung und ihre Bewohner, Stuttgart 1889, p. 122). Aš pats turėjau progos tuo įsitikinti, kai 1936 m. tegalėjau užrašyti vos dvi dainas Preiloje.

Kitaip yra sausažemy, šiapus Kuršių Marių, kuris buvo kompaktiškai lietuvių apgyventas. Dar prieš pusamžį tai buvo labai daininga Lietuvos sritis. Tiesa, ir čia daina turėjo savo priešininkų, ne tik iš vokiečių, bet skaudžiausia — iš pačių lietuvių tarpo. Didžiausi jos niekintojai buvo fanatiški „surinkimininkai" ir „sakytojai". Būdami priešingi bet kokiam gyvenimo džiaugsmui, jie smerkė ir „svietišką" dainą. O vis dėlto mūsų daina ir lietuvių linkimas dainuoti pasirodė esą tokie gajūs, kad net tokie fanatizmo apaštalai negalėjo jos iš žmonių širdžių išrauti.

Lietuviška daina MžL rodo iš vienos pusės ryškius ryšius su visa lietuvių tauta, ypač su artimaisiais savo kaimynais suvalkiečiais, iš kitos pusės turi aiškius savotiško charakterio bruožus, kurie rodo, kad tos srities lietuviai ilgesnį laiką gyveno savitą gyvenimą, buvo izoliuoti nuo kitų Lietuvos provincijų. Šalia dainų, žinomų visose lietuvių gyvenamose vietose, mes čia randame visą eilę ir tokių, kurios yra randamos tik MžL, tačiau jų lietuviška kilmė netenka abejoti. Ryškiausiai tatai pastebime gausiose žvejų dainose, kur jūrės-marės ir žvejo gyvenimas yra visko centras. Tos dainos rodo daug originalumo ir tamprų sąryšį su visa dainininko asmenybe: tai nėra koks naujas ir atsitiktinis, bet amžių būvyje susidaręs neatsiejamas ryšys — jūra ir aš. (Tokių dainų pavyzdžius randame ir „Tautosakos Darbų VII t., Kaunas 1940, p. 15—19 nr. 1—10).

Džiovina tinklus

Lietuviška daina, nuo amžių skambėjusi Baltijos pajūry tarp Šventosios ir Karaliaučiaus, darė įspūdžio bei įtakos ir čia atsibasčiusiems vokiečiams. Jie priėmė į savo kalbą ne tik lietuvišką „mergelės" pavadinimą (‚marjelle'), bet pasisavino ir visą eilę tų mergelių dainų (ž. A. Vilmantienės straipsnį: Prūsų Lietuvos tautosakos likimas, „Vairas" 1937, Nr. 2 p. 196 tt.) Net kai kurie vokietininkai tatai atvirai pripažįsta. Lietuvių kilmės, bet svetimiems tarnaująs tautosakininkas Karl Plenzatis išleido knygelę „Der Liederschrein" (Leipzige 1922), kurioje, šalia vokiškų ir mozūriškų dainų, pateikia ir 21 lietuvišką dainą su mel., daugiausia iš Barčio rinkinio. Tos knygelės prakalboje jis sako (p. VI):

Unaufhaltsam schreitet die Eindeutschung der Litauer und Masuren in unserer Heimat fort. Bald werden ihre Lieder, deren sich das junge Geschlecht schon zu schämen beginnt, verklungen sein. Gelingt es, die trefflichsten in unsern deutschen Liedergarten zu verpflanzen, so erfüllen wir damit nicht nur eine Pflicht der Dankbarkeit, sondern bereichern und erhöhen auch seine Mannigfaltigkeit und Farbenpracht.

Skaitydamas šiuos žodžius, prisimeni tuos budelius, kurie metė burtus, besidalindami Nukryžiuotojo drabužius. Tačiau taip yra. Štai ir tas pats Plenzatis turbūt iš savo tėvo, buvusio precentoriaus Encūnuose (Stalupėnų aps.) Pridriko Plencaičio, užrašęs lietuvišką dainą „Skrido kadai penkios laukinės gulbės". Jos vokišką vertimą, originalo visai nepaduodamas, pirmąkart paskelbė 1917 m., o pakartojo 1922 m. tik ką minėtame rinkinyje (p. 99). Ši daina vokiečiams taip patiko, kad buvo perspaudinta visoje eilėje populiarių dainynų, net ir nacių laikais, ir dabar visoje Vokietijoje daug kur dainuojama, žinoma, mažai kam težinant, kad tai lietuviška daina.

Panašiai yra ir su pasakomis. Tas pats Plenzatis savo populiariuose pasakų leidiniuose iš Rytprūsių („Der Wundergarrten", Berlin 1922 ir „Die goldene Brücke", Leipzig) įdėjo ir lietuviškų pasakų. Iš viso atrodo, kad lietuviškos pasakos Rytprūsių vokiečiams padarė nemaža įtakos. Pasakų tyrinėtojas F. Ranke sako: „Taip pat ir turinys tų Rytprūsių (vokiškųjų) pasakų daug kur skiriasi nuo šiaip Vokietijoj paprastai sutinkamų (Spamer, Deutsche Volkskunde I, 253). Šis skirtingumas galėjo atsirasti tik lietuviškų ir mozūriškų pasakų įtakoje. Daugelis lietuviškų sakmių bei padavimų jau seniai pasidarė vokiečiams prieinami, nes buvo paskelbti vokiškai įvairiuose leidiniuose. Daug jų randame pakartota J. G. Grässes leidiny „Sagenbuch des Preussischen Staats" (Glogau 1867, II tome, tarp Nr. Nr. 495—714) Lietuviškos MžL pasakos rodo ne-

maža originalumo. Pvz., tik MžL yra randama įdomi pasaka „Perkūnas, cimmerninks ir velnias", kurios lietuviška kilmė nekelia abejojimų.

Daugelis vokiečių rašytojų savo asmeniškai kūrybai sėmėsi temų ir nuotaikos, susipažinę zu MžL mūsų liaudies kūryba, ypač dainomis. Paminėsiu tik žymesnius: Ad. v. Chamisso (1826—28 m. parašyti jo eilėraščiai rodo ryškią mūsų liaudies dainų įtaką); Fr. v. Gaudy (1844: Die Pestjungfrau); W. Jordan (1844: Litthauische Volkslieder und Sagen); Daumer (1800—1875); J. F. Soldat; F. Dahn (1870: Die Litauer in Frankreich); A. Tielos (1911: Klänge aus Litauen); W. Naujeck (Litauische Heide-Lieder und Dainos); R. Dehmel (1917). Mes galime tik pasidžiaugti, kad mūsų liaudies poezija suteikia kūrybinių impulsų ne tik saviesiems, bet ir svetimtaučiams rašytojams.

Aišku, vokiečiai lietuvių tautosakai irgi padarė kai kurios įtakos. Daugiausia tokių skolinių randame patarlių ir mįslių tarpe. Naujaisiais laikais dainų tarpe irgi pastebime vertimų. Sakysim, vokiška baladė „Grafas ir vienuolė" randama ir MžL, tuo tarpu kitose Lietuvos vietose ji nežinoma. Atskiros bendrai europietiškos „keliaujančios strofos" irgi greičiau prigijo MžL. Daug vokiškų dainų vertimų, kurias pateikia Kalvaitis savo dainyne, liaudyje iš viso nebuvo prigiję. Čia reikia dar paminėti ir mišriakalbes dainas, — su įterptomis ištisomis vokiškomis eilutėmis arba refrenais. Tokios dainų mišrainės daugiakalbėse srityse yra sąmoningai sudaromos, bejieškant komiškumo. Taip darosi ne tik MžL ir ne tik mūsų laikais. Seniau išmokslintų žmonių tarpe labai buvo madoj lotyniškas ir prancūziškas „makaronizmas", o Latvijoj ir Estijoj gyvenę vokiečiai turi sudarę visą eilę dainų ir eilėraščių, kuriuose randame tikrą mišrainę iš vokiškų, estiškų, dar dažniau rusiškų eilučių ir strofų. Tiesa, tuo būdu MžL dažnai sudarkoma sena ir graži lietuviška daina, kartais suteikiant jai pikantiško dviprasmiškumo.

MžL tautosakoj randame visą eilę senų lietuviškų žodžių ir jų formų, kurie kitose srityse nebeužtinkami, tačiau šalia jų randame ir visą eilę skolinių. Germanizmų tarpe reikia skirti tokius žodžius, įvairius terminus, kuriems lietuviškų atitikmenų kasdienėj kalboj tada nebuvo, ir tokius, kuriems turime savus lietuviškus pavadinimus, bet dėl įpratimo ar manieros vartojami barbarizmai. Vieni germanizmai yra dažni ir jau seni, gerokai iškreipti, „sulietuvinti", juos užtinkame dažniausiai dainose, kiti — reti, dažniausiai pasakojimuose, gal tik to vieno asmens vartojami, ir tai nevisados, nenuosekliai, pakaitomis su lietuviškais tos pat prasmės žodžiais. Tuo būdu kai kurie sakiniai, gerai nemokančiam vokiškai, lieka sunkiai besuprantami. Tad nors MžL kaimuose, ypač Klaipėdos krašte, lietuviškai yra daug plačiau kalbama, negu paprastai manoma, tačiau toji kalba yra savotiška, gausiai išmarginta germanizmais. Vokiški žodžiai brovėsi į lietuvišką liaudį per bažnyčią, kariuomenę, vėliau ir per mokyklas. Jau 1706 m. kun. M. Mörlinas išleido knygutę, kurioje nurodė, kad MžL vartojami religiniai leidiniai, su gausybe barbarizmų, anaiptol neatatinka gyvosios žmonių kalbos, šios barbarizmų sudarkytos kalbos lietuviai dargi nesupranta, todėl reikalavo reformuoti bažnytinę kalbą: išmesti barbarizmus ir kalbėti bei rašyti paprasta ir gryna lietuvių kaimiečių kalba (ž. „Arch. Phil." VI, 1937, p. 74—83). Tačiau tatai nesulaikė vokiškųjų žodžių brovimosi į lietuvių kalbą. Ypač daug jų atsirado paskutiniais dešimtmečiais, kai daugelis lietuvininkų ėmė laikyti garbingu dalyku mokėti bent kelis vokiškus žodžius, todėl juos visur ir kaišioja — tuo būdu atsirado tas savotiškas žargonas, keisčiausiai iškreipti vokiški žodžiai. Vienas tautosakos sakytojas, gimęs 1850 m. Klaipėdos aps., taip pasakojasi apie savo karo tarnybos laikus, pradedant 1871 m. Karaliaučiuje:

Aš nemokėjau vokiška. Unterofecyrs dod vakari inštrukcjon, gerd, ale niek neyšmana ... Pry regyment buv ant pus letuvnynk. Sav tarp kalbėjomes letuviška, tep štreng nebov ūždraust . . . Aš venšyk nuėjau ant didžiosios kazerns. Vyra susėd daino letuviška, kad kazern plyšt ...

Toliau pasakoja, kad tame pulke korporalai, unteroficyrai ir gefreiterei vis buvę lietuvninkai, vieno pulko vadas buvęs lietuvis Lesats, kilęs nuo Gumbinės, jų pulko vadas von Pleve irgi mokėjęs lietuviškai, nes turėjęs dvarą netoli Įsručio. Tarnais arba „buršais" prie karininkų irgi dažniausiai lietuvius ėmę, miesčionių nepriimdavę.

Kad bov mūše pry Gravelot er Senkpryva, ane (gumbiniečiai) į mūš traukdami dainav letuviška, kad er lauka plyš. Tokart dar nieks neženoj apie suvokėtenem. Letuvnynks vis byšk baimyngesins yr, kad ans nemok vokiška ... Kad letuvnynks yšmokst vokeška, ans yra drąsesens ... Nū pradžių er letuveška moken akcėrot, kol dar nemokėjom vokeška: ‚Pūčką aukštyn, pūčką žemyn!' (ž. „Tautosakos Darbai" VII, p. 6).

Tas lietuvis, kuris sakosi į kariuomenę eidamas visai nemokėjęs vokiškai ir lankęs mokyklą (1858—64 m.), kurioje buvę „vesks letuviška, nū vokešk ne kalbos nebov", ištarnavęs trejis metus prūso kariuomenėj, štai jau ir primaišo į savo kalbą visą eilę vokiškų žodžių. Tai labai būdingas pavyzdys. Deja, turime atvirai prisipažinti, kad lengvas pasidavimas svetimoms įtakoms ir greitas ištautėjimas yra labai pavojingas mūsų tautos ypatumas.

Baigdamas noriu pakartoti tai, ką apie MžL tautosaką esu rašęs prieš dešimtį metų:

Mažoji Lietuva mūsų tautosakos istorijoje žymėtina pirmoje vietoje. Ne tik todėl, kad pirmi mūsų tautosakos dalykai buvo užrašyti ir paskelbti kaip tik iš šios srities ir ji mums davė pirmąjį liaudies dainų rinkinį, to krašto sūnaus Liudo Rėzos paruoštą, bet dar ir todėl, kad šio krašto mūsų tautiečių liaudies kūryba turi visus mūsų tautosakos būdinguosius ir gražiuosius ypatumus, yra labai įdomi ir brangi kaip menininkui, taip ir mokslininkui. Gyvendami artimoje kaimynystėje su vokiečiais, mūsų tautiečiai Mž. Lietuvoj ilgą laiką įstengė išlaikyti savą, lietuvišką dvasinės kultūros pobūdį, kuris ryškiausiai matyti jų liaudies kūryboje. Germaniškos kultūros elementai liaudies kūrybai čia labai mažai tedarė įtakos, dargi mažiau, negu pietų ir rytų Lietuvos pakraščių lietuviams slavai. Priešingai, lietuviai nemaža darė itakos Rytprūsių vokiečių tautosakai. Čia lietuviai, kaip senieji to krašto gyventojai, išdidžiai ir su panieka žiūrėjo į įvairus vėlesnius atsikėlėlius, germanų kolonistus, nenorėjo su jais bendrauti, ir jų liaudies kūryba lietuviams liko svetima, tik šen ten palikusi pėdsakų, dažnai grynai išorinio pobūdžio ir aiškiai iš vėlesnių laikų. Atspariausia pasirodė esanti liaudies daina. Kai pasakojimuose dažniau užtinkame ir germanams žinomų motyvų, liaudies daina ir savo žodžiais, ir melodija liko grynai lietuviška, dar daugiau — mažalietuviška, turinti savo ryškų charakterį, kuriuo skiriasi nuo kitų Lietuvos sričių dainų, pvz., kad ir nuo kaimyninių žemaitiškų. Nekalbėsiu čia smulkiau apie šių dainų struktūrą ir tematiką, — būdinguosius bruožus jau Rėza yra pastebėjęs ir dažnai labai vykusiai aptaręs, — čia („Tautosakos Darbų" III t.) duodami tų senųjų ir gražiųjų mūsų dainų variantai tautosakininkus galės tik nustebinti, jog dar ir šiandie (t. y. po pirmojo pasaulinio karo) Mažojoj Lietuvoj tebėra gyva mūsų senoji ir gražioji daina, tuo tarpu kai kitose Lietuvos srityse (pvz., šiaurėje) jau įsigali naujesnės ir moderniškesnės dainos formos (ž. TD III, p. 5).

Nagrinėjant MžL liaudies kultūrą, reikia atkreipti dėmesys į kelis svarbius išorinius veiksnius. Apskritai, lietuviai po Prūsais gyveno žymiai laisviau ir turtingiau, negu rusų valdomoj Didž. Lietuvoj. Ne tik ekonominis, bet ir kultūrinis krašto lygis, pvz., švietimas, buvo žymiai aukštesnis. Ten lietuviai nežinojo spaudos uždraudimo, religinio persekiojimo, kova dėl lietuviškų mokyklų ir bažnyčios irgi paaštrėjo gana vėlai. Aukštesnis ekonominio gyvenimo lygis sudarė ypač geras sąlygas klestėti materialinei liaudies kultūrai, kuri pasireiškė namų statyboj, liaudies mene, drabužiuose, ilgiau išlaikydama ne tik senas, bet ir turtingesnes lietuviškas formas. Be to, čia lietuviai turėjo progos dažniau pamatyti madingus V. Europos pavyzdžius, kurie visur darė įtakos liaudies menui, ypač drabužiams. Šiuo atžvilgiu MžL daug kur yra pranašesnė už atitinkamus pasireiškimus Didž. Lietuvoj. Palyginkime tik pavyzdžius šiuose gausiai iliustruotuose veikaluose: Ad. Böttcher, Die Bau- u. Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen, Heft 5 ir 8, 1895 ir 1898; R. Dethlefsen, Bauernhäuser und Holzkirchen in Ostpreussen, Berlin 1911; K. H. Clasen, Deutsche Volkskunst X, Ostpreussen, München 1928. Dvasinės kūrybos srityje didesnė asmeninė ir tautinė laisvė, mažesnis kasdienis juodasai vargas irgi darė teigiamos įtakos. Pagaliau reikia prisiminti ir skirtinga religija: protestantizmas duoda žmogui daugiau laisvės, daugiau savarankumo, yra daugiau intelekto vadovaujamas.

Mažosios Lietuvos

Aš*) atsisakiau savo močiutei,
O aš nuo pusės jau vasarėlės.
Ieškok, močiute, sau verpėjatę,
Sau verpėjatę ir audėjatę.
Jau prisiverpiau baltų linelių,
Jau prisiaudžiau plonų drobelių.
Prisišuravau baltų stalelių,
Jau prisišlaviau kiemo vejelės.
Jau gana klausiau savo močiutei,
Jau reikia klausyt ir anytėlei.
Jau prisigrėbiau lankų šienelio,
Prisinešiojau naujų grėblelių.
O vainikėli žalių rūtelių,
N'ilgai žaliuosi ant mano galvelės!
Mano kaselės žalių šilkelių,
Jau neblizgėstę, saulei kaitinant!
Mano plaukeliai, o geltonieji,
Nesiskirstyste vėjo pučiami.
Aš atlankysiu savo močiutę
Ne vainikuota, o nuometuota.
O nuometėli mano plonasis,
Vėjo pučiamas dar padūzgėsi!
Mano rašteliai, o vivingrieji,
Saulei kaitinant dar pablizgėste!
Mano kasytės žalių šilkelių,
Sienoj kabėste, mane virkdyste!
Mano žiedeliai, o auksinėliai,
Skrynioj gulėste ir berūdyste!

*) Tą nuotakos dainą pirmą kartą paskelbė Valtarkiemio (prie Gumbinės) kun. Pilypas Ruigys ar Rūgys (Ruhig) 1747 m. (nors knygos antraštėje ir pažymėti 1745 m.) išspausdintame lietuvių kalbos tyrinėjime „Betrachtung der litauischen Sprache". Tos dainos vokišką vertimą perspausdino Ruigio dainomis susižavėjęs Lessingas, vėliau įsidėjo savo garsiąjin įvairių tautų dainų rinkinin Herderis, pagaliau ir didysis Goethe įterpė vienan savo kūrinin — Die Fischerin, 1782.

O ir išdygo liepatėlė
tėvo žaliam sodužyj.
O po ta liepa, liepatėle
stovėjo tėvo dukrytė.
Su dvaronėliais ji kalbėjo,
su dvaroniais, puikoračiais.
Ai sesyt, sesyt, sesytėle,
aš pasakysiu tėtužiui.
Ai brolyt, brolyt, brolytėli,
dėl ko sakysi tėtužiui?
Ar dėl šių dviejų žodužėlių,
ar dėl šio aukso žiedužio?
Ne dėl šių dviejų žodužėlių,
tikt dėl šio aukso žiedelio.
Seredos rytą, anksti rytą
prapuolė tėvo dukrytė.
Nedėlios rytą, anksti rytą
išjojo broliai jieškoti:
Vario trimitais trimitavo,
būdnais įtemptais būbnavo.
O ir surado sesytėlę
ant jūrių marių dugnelio
Šėmoms smiltelėms apdumtą,
žaliais maureliais apneštą.

(Rėza)

Vidur jūrių ir marelių
Aukštasis kalnelis,
Ant to kalno, kalnužėlio
Žalias aužuolėlis.
O aš jaunas priplaukdamas,
Užsikabinėdamas:
Ar pavirsi, aužuolėli,
Į mano tėvelį?
O šios žalios šakužėlės
Į baltas rankeles?
Ir šie žali lapužėliai
Į meilius žodelius.
O aš jaunas atstodamas,
Graudžiai paverkdamas:
Nepavirto aužuolėlis
Į mano tėvelį,
Nei šios žalios šakutėlės
Į baltas rankeles,
Nei šie žali lapužėliai
Į meilius žodelius.

(Rėza)

Per jūres, per mareles
Bėk, bėk, laiveli,
Prie aukšto kalnelio,
Kur aug mano mergytė,
Kur rimst mano širdytė.
Ūmars sukilo,
Ledai sukūlė
Juodą laivelį,
Krušai mušo žėglelį
Ir juodą baragėlį.
O ir aš patsai
Vos išsilaikiau
Po juoda kepurėle;
Prie krašto plaukiau,
Nuskendo kepurėlė.
Ten stov mergytė,
Manęs belaukiant;
Krint ant rūtelių,
Krint ant veidelio
Graudžios ašarėlės.

(Rėza)

Parbėg laivelis
Iš Ventės Rago,
Su duom baltuom žėgleliuom.
Su pipirėliais,
Su imbirėliais,
Su meironų sėkloms.
Eisiv, sesele,
Pirksiv meironėlių,
Sėsiv tėvo daržely.
Juo retai sėjov,
Juo tankiai dygo,
Taip gražiai pumpuravo.
Vario stiebelis,
Aukso pašakėlės,
Sidabro viršūnėlės.
Iš pašakėlių
Vainiką pinsiu,
Tą pati nunešiosiu.
Iš viršūnėlės
Kvietkelę skinsiu
Tolimiausiam berneliui.
Parlek zylelė
Pavasarėlį,
Parneš meilės žodelį.

(Tautosakos Darbai VII)

Liaudies Dainos

Į šilą ėjau,
Šilužyj kirtau,
Pagirėj laivą kūriau.

O kai pakūriau
Juodą laivatį
Su aštuoniais kampačiais;

Ant kožno kampo
Po liepos medį
Su divynioms šakatėms;

Ant kožnos šakos
Po gražiu paukščiu
Su meilingais balseliais.

Ei broli, broli,
Brolyti mano,
Kur kreipsiva laivatį?

Ar ant dvaračio,
Ar ant miestačio,
Ar ant mažo kiemačio?

Mažam kiematyj
Mažos mergatės,
Ale didi meilatė.

O jei negausiu,
Kokios norėjau,
Lauksiu priaugančiosios.

O jei negausiu
Priaugančiosios,
Vesiu žvejų mergatę.

Žvejų mergatė,
Pajuodakatė,
Nemok trijų darbačių:

Nei tankiai austi,
Nei plonai verpti,
Nei staklužes taisyti;

Tik anksti keltis,
Laive sėdėti,
Baltas rankas mazgoti.

(Rėza)

Ir paaugo ąžuolėlis
Vidury girelės, —
Be šakelių, be lapelių,
Tikras liemenėlis.

Ir paaugo našlaitėlė
Tarpe pamotėlės, —
Be tėvelių, be brolelių,
Ir be seserėlės.

Nusibodo ąžuolėliui
Girelėj stovėti,
Nusibodo našlaitėlei
Pamotės klausyti.

Ir atjojo, atuliavo
Kareivis bernelis,
Klausinėjo našlaitėlės,
Kodėl ji taip verkia:

— Bau neturi, našlaitėlė,
Tikrųjų tėvelių?
Bau neturi, našlaitėle,
Tikrųjų brolelių?

Tai atsakė našlaitėlė
Kareiviui berneliui,
Tai atsakė našlaitėlė
Šitokius žodelius:

— Yra mano tėvužėlis —
Danguj mėnesėlis,
Yra mano mamužėlė —
Šviesioji saulelė.

Yra mano broliužėlis —
Danguj sietynėlis,
Yra mano seserėlė —
Skaisčioji žvaigždelė.

(TD VII)

Ūžkit, ūžkit,
Mano girnatės,
Dingos, neviena malu.

Aš viena maliau,
Viena dainavau,
Viena girnužes traukiau.

Ko užsipuolei,
Jaunas bernyti,
Mane vargų merguže?

Juk tu žinojai,
Širdies bernyti,
Mane dvare nesėdint:

Iki kelužių
į purvynatį,
Ik pažastačių
Į vandenatį...
Vargios mano dienužės.

(Rėza)

Mergele mano, paklaidūnė mano,
Kur aš tave nuramdysiu?

Dirbysiu laivelį, kelsiu per mareles
Į žaliąją Krokų lanką.

Krokų lankelėj, Krokų atlankėlėj,
Ten žvejojo trys žvejukai.

Žvejai žvejokit ir nesibijokit
Tas margąsias karšeles.

Karšės neršėjo, starkai šokinėjo
Žalioje Krokų lankoje.

Krokų lankelėj, Krokų atlankėlėj
Aug juodi serbentai, atkrantėlėj avietėlės.

Juodi serbentai, tai mudums vargelis,
Avietėlės ašarėlės.

(Klaipėdiškių dainos. Surinko Jons Pakalniškis. Vilnius 1908)

Ateik, mergyte,
Pavasarėlyj,
Kai dyvai žydės
Močiutės darže:
Aplink lysates
Žalios rūtatės,
O viduryje
Vis lelijatės.

Aš tada skįsiu
Margą kvietkatę
Ir nusiųsdįsiu
Savo bernačiui;
Ne pati nešiu,
Nei kitai duosiu,
Šiaurių vėjačiu
Aš nupūsdįsiu.

Ateik, bernyti,
Pavasarėlyj,
Kai dyvai žydės
Tėvo daržėlyj:
Aplink sodatį
Žali čiepačiai,
O viduryje
Vis obelatės.

Aš nusiskįsiu
Du obuolaičiu,
Ir nusiųsdįsiu
Savo mergatei:
Ne patsai nešiu,
Nei kitam duosiu,
Pietų vėjačiu
Aš nupūsdįsiu.

(Rėza)

Mažosios Lietuvos rašytojai ir raštai

VACLOVAS BIRŽIŠKA

1.

1525 m. panaikinus kryžiuočių ordiną ir jo vietoje susikūrus pasaulietinei valstybei, naujajai valdžiai teko tiek ekonominėje, tiek kultūrinėje srityje susidurti su liūdnu palikimu. Ekonominę krašto buitį gerai apibūdino B. Maring (Altpreußische Monatsschrift, 1872): „Prūsijos nukariavimas vokiečių ordino pastangomis visiškai nereiškia, kad tuo būdu buvo įvesta ir aukštesnioji ūkio kultūra, nes nuo užkariavimo pradžios kardas sunaikino daugiau materialinių gėrybių, negu vėliau sugebėjo atnaujinti kryžius". Nesugebėjo, nes ir toliau, ligi pat ordino galo, valdė ne kryžius, bet kardas. Prūsai, lietuviai, lenkai—visi vietos gyventojai buvo paversti valdomaisiais vergais, iš kurių tik retkarčiais iškildavo vienas-kitas, išsižadėjęs savo tautos ir kalbos. Kada Prūsija pasekė reformaciją ir atsirado reikalas ją skleisti vietinėmis kalbomis, pasirodė, kad visame krašte negalima rasti nei vieno raštingo lietuvio ar prūso ir kad retai išmėtyti kaimų kunigai nei vienas vietos kalbų nesupranta ir su vietos gyventojais tik per vertėjus susikalba. Atsirado vis dėlto pagaliau ir pirmosios knygos, bet joms parašyti teko iš Didžiosios Lietuvos kviesti raštingus žmones, kuriems čia buvo suteikti materialiniai galimumai dirbti. Jie čia užėmė protestantų kunigų vietas, sukūrė šeimas ir ilgainiui įsteigė kunigų dinastijas, kurios per ištisus šimtmečius aptarnaudavo visus dvasinius lietuvių liaudies reikalus. Jie ilgai laikėsi ir lietuvių kalbos, gal ne tiek kokiais patriotiniais sumetimais, kiek dėl to, kad ji statė juos į tam tikrą privilegijuotą padėtį, nes daug pelningesnės už vokiškas lietuviškos parapijos buvo duodamos tik tiems kunigams, kurie mokėjo lietuviškai. Į jų tarpą laiks nuo laiko įsiliedavo ir vienas kitas atėjūnas iš vokiškųjų kraštų, kuris savo parapiją perduodavo ir savo palikuonims, ir šie, gerai lietuviškai pramokę, greitai visiškai susiliedavo su vietine dvasiškija. Perimtas iš Vokietijos ir greitai ir Mažojoje Lietuvoje įsigalėjęs paveldimų profesijų paprotys tik retais atvejais leisdavo kartais ir vienam kitam lietuvių ūkininkų vaikui patekti į mokyklą ir įsisprausti į kunigų tarpą. Tokios iš lietuvių liaudies išėjusios vietos šviesuomenės pagausėjo tiktai XIX a., ypač nuo to laiko, kada greta kunigo ir kantoriaus darbo jiems atsidarė ir pradžios mokyklos mokytojo profesijos durys. XVIII a. greta šių profesijų atsirado dar viena, susidariusi įtakoje Mažojon Lietuvon iš vakarų atėjusių įvairių vokiečių kolonistų; tai įvairių tikybinių atskalų propagandistai. Jie sudarė savita liaudinę tikybinę šviesuomenę, rekrutuojamą iš asmenų, daugiausia nėjusių aukštojo mokslo, bet plačiai apsiskaičiusių tikybinėje literatūroje ir ypač gerai išstudijavusių Bibliją. Jie virto keliaujančiais „žodžio sakytojais", jau XVIII a. pabaigoje ir ypač XIX a. davusiais nemaža ir originalių liaudinių tikybinių rašytojų.

Visos tos grupės ir sudarė kadrus, iš kurių išėjo ir visa Mažosios Lietuvos literatūra. Kadangi tuo pačiu laiku ir visa lietuvių liaudis buvo surišta su savo paveldima ūkininkų profesija, tai ir visa vietos literatūra, išskyrus gan retus atvejus, buvo skiriama tai pačiai liaudžiai ir pirmiausia liaudies tikybiniams reikalams. Tiktai XIX a. liaudies akiratis iš lengvo pradėjo plėstis, o tai šiek tiek paveikė ir Mažosios Lietuvos literatūrą, atsirado ir kiek pasaulietinio turinio raštų, bet daugumas jų liko religiškai nudažyti. Kita vertus, toji religinė literatūra, kad ir turėjusi galvoje vien tikinčiosios liaudies reikalus, vis dėlto ligi XVIII a. pabaigai tiesiogiai pačios neraštingos liaudies beveik nebuvo naudojama. Ji buvo skiriama bažnyčių reikalui, t. y. daugiausia kunigams. Raštingumui XIX a. paplitus, pati liaudis jau ima knygas į rankas. Pagaliau XX a. joje atsiranda jau ne tik skaitytojų, bet ir rašytojų, kurie, neapleisdami savo kaimo ir ūkio, masiškai pradeda bendradarbiauti vietinėje lietuvių spaudoje, o vėliau, savo pajėgomis sukūrę skaitlingus jaunimo ratelius, išugdė ir jaunimo literatūrą. Mažosios Lietuvos daliai, Klaipėdos kraštui, susijungus su Didžiąja Lietuva, ne tiek jau išaugo vietinė literatūra, kiek, politinei sienai išnykus, palengva ima nykti ir kultūrinis abiejų Lietuvos dalių skirtingumas: Mažoji Lietuva vis labiau ir labiau pradeda domėtis Didžiosios Lietuvos literatūra, o jos plunksnos darbininkai ne tiek jau yra susirūpinę savo skirtingos literatūros kūrimu, kiek po truputį įsijungia į bendrą visos lietuvių tautos literatūrinį darbą.

2.

Mažosios Lietuvos savarankiškos literatūros pradžios netenka rišti su mūsų pirmaisiais rašytojais ir pirmomis lietuvių knygomis, kadangi beveik visi tie rašytojai buvo kilę iš Didžiosios Lietuvos ir savo raštus rašė ne vien Mažajai, bet ir Didžiajai Lietuvai. Abromo Kulviečio (m. 1545. VI. 6) dvasinės giesmės, pasak jo pirmųjų biografų, pirmą kartą viešai giedota 1545 m. Kulvoje prie jo mirties patalo. Taip pat ir Stanislovas Svetkus Rapolionis*) (m. 1545. V. 13.) savo literatūrinėje veikloje pirmiausia turėjo galvoje ne Mažąją, bet Didžiąją Lietuvą. 1547 m. katekizmo sudaryme dalyvavę, be Kulviečio ir Rapolionio, taip pat Martynas Mažvydas (m. 1563. V. 21.), Augustinas Jomantas (m. 1576) ir Jurgis Zablockis (m. 1563) irgi buvo ateiviai, o Zablockis buvo net retas svečias Karaliaučiuje. Abiems Lietuvos dalims buvo skiriami ir 1566 ir 1570 m. giesmynai, o jo bendradarbiai beveik visi buvo Didžiosios Lietuvos žmonės. Taip Stanislovas Marcianas (m. 1584) giesmyno pasirodymo metu ir gyveno Didžiojoje Lietuvoje ir tik vėliau Stanislovo Musos vardu išsikėlė į Mažąją Lietuvą, bet ten daugiau literatūroje jau nebedalyvavo; Tomas Gedkantas (m. 1566. IV.), Aleksandras Rodūnionis vyresnysis (m. 1583.), Baltramiejus Vilentas (m. 1587 m.), Jonas Šaduikionis, kuris Karaliaučiuje tik studijavo, bet gyveno Didžiojoje Lietuvoje; Mikalojus Blotno vyresnysis, pagaliau Ulrikas Mercucecius (gal Ulrikas Hose jaunesnysis iš Vilniaus) ir Jonas Kyrtoforas (gal Kristoforas Jonas iš Karaliaučiaus) negali šiuo tarpu pretenduoti į pirmųjų Mažosios Lietuvos rašytojų vardą, nes jų kilmė nėra dar nustatyta. Šie pirmieji mūsų rašytojai rašė savo raštus ir leido knygas ne vienai kuriai Lietuvos daliai, bet visiems — „Lietuvininkump ir Žemaičiump". Tačiau tarp Mažvydo raštų yra ir tokių, kurie buvo skiriami vien tiktai Mažajai Lietuvai, pvz. 1559 m. „Forma Chrikstima". Tam tikrame laipsnyje tarp tų pirmųjų raštų ir rašytojų, kilusių iš Didžiosios Lietuvos, bet savo raštus spausdinusių Karaliaučiuje, ir mūsų raštų, spaudos draudimo metu spaudintų Prūsuose, bet skiriamų Didžiajai Lietuvai, galima būtų pravesti ir tam tikrą paralelę, juo labiau, kad ir mūsų kontrafakcinė spauda buvo skaitoma ir Mažojoje Lietuvoje ir kai kuriais momentais darė žymios įtakos ir Mažosios Lietuvos žmonėms.

Iš dalies pirmaisiais rašytojais, neturėjusiais ryšių su Didžiąja Lietuva, galima būtų laikyti Joną Bylaukį (m. 1603. X. 5.), Mykolą Sapūną (m. 1630) ir Patroklą Velverą (m. 1598), kurių trijų buvo nurašoma vadinamoji 1573 m. Wolfenbüttelio postilė. Tačiau atrodo, kad jie tik nurašinėjo svetimą darbą, bet nebuvo jo autoriai. Jau daug vėliau tik Bylaukis su Velveru dalyvavo Bretkūno Biblijos koregavime, bet nepaliko mums nieko savarankiško. Daug arčiau su savo naujai pasirinkta tėvyne suaugo Mažvydo pusbrolis, Karaliaučiaus lietuvių kunigas Baltramiejus Vilentas, kuris, išspausdinęs visus rankraščiuose likusius Mažvydo raštus, paskiau jau ir savarankiškai išspausdino vietos bažnyčioms skiriamą Liuterio enchiridiono vertimą (1575 ir 1579 m.) ir Evangelijas bei epistolas 1579 m. Bet pastrasis jo darbas turėjo ne vien vietinės reikšmės, nes iš dalies buvo pasisavintas ir Didžiosios Lietuvos reformatų, o vėliau ir katalikų rašytojai juo pasinaudojo savo darbui.

3.

Tiek dėl savo kilmės, tiek ir dėl savo raštų paskirties pirmasis tikrasis Mažosios Lietuvos rašytojas buvo Jonas Bretkūnas (1536—1602. X. 1.). Dirbdamas vien tiktai tikybinės literatūros srityje, jis vienas čia atliko tokį didelį darbą, kad su juo negalima lyginti nei vieno kito panašaus rašytojo. Ir atliko jį palyginti taip gerai, kad jo darbas bent kalbos mokslui ir ligi šiol nenustojo savo reikšmės. Tik nedidelę dalį savo raštų jam pavyko išspausdinti. Tai buvo jo naujai perredaguoti ir žymiai pakeisti abudu Mažvydo giesmynai (1589 m.) ir jo sudaryta pirmoji lietuvių kalba maldaknygė, o taip pat jo paruošta dvitomė postilė (1591 m.), kurią išleisti Karaliaučiaus valdžia sutiko tik po to, kai čia pat Mažojoje Lietuvoje buvo iš Vilniaus išplatintas katalikiškas Canisiaus katekizmas. Keletą jo neišspausdintų lietuviškų raštų žinome iš jo paties sudaryto sąrašo, nors jų rankraščiai neišliko. Bet svarbiausias viso jo gyvenimo darbas buvo pirmasis visos Biblijos vertimas, jo atliktas per 12 intensyvaus darbo metų. Jo pirmatakai toje srityje Stanislovas Rapolionis ir Augustinas Jomantas savo vertimų nebuvo užbaigę. Tokį vertimą atlikti tuo laiku buvo ypač sunku, nes teko taikinti netaikintą dar literatūrai, neturtingą žodžiais ir ypač abstraktiniais terminais kaimiečių kasdieninę kalbą jai visiškai svetimai Biblijos terminijai. Norėta, kad Biblijos vertimas būtų tobulas, ir dėl to prie vertimo koregavimo buvo pritraukta visa eilė naujų žmonių. Bet palyginti su Mažvydo darbų bendradarbiais, jų sudėtis jau buvo kitokia. Tarp Biblijos korektorių tik vienas Albertas Striška buvo specialiai iš Lietuvos atvykęs, kad įsitikintų, ar Bretkūno vertimas tiks ir Lietuvos reformatams. Du bendradarbiai, Mykolas Siautila (m. 1595) ir Pridrikis Masalskis (m. 1613. IV. 17.), buvo vieni paskutiniųjų atvykėlių protestantų kunigų iš Didžiosios į Mažąją Lietuvą. Alek-

*) Rapolionio pavardė pagal jo lotinizuotą transkripciją Rapagellanus dažniausią, neteisingai rašoma Rapalionis arba Rapailionis. Tuo tarpu jis savo pavardę pasidarė iš gimtinio kaimo vardo Eišiškių val., kuris oficialine raštinės kalba buvo rašomas „selo Rafailovskoe". Tai lietuviškas Rapolionių kaimas, vardą gavęs bene iš Rapolionio senelio Rapolo (gudiškas Rafail-lietuviškas Rapolas).

sandras Rodūnionis jaunesnysis (m. apie 1591—1592), Jonas Gedkantas (m. 1619), Zacharijas Blotno vyresnysis (m. 1602. X.) ir Jurgis Musa (Marcianas) (m. 1606) buvo jau Mažojoje Lietuvoje gimę atvykusių iš Didžiosios Lietuvos Mažvydo bendradarbių sūnūs. Gallusu pasivadinęs Danielius Gaidys (m. apie 1602—1607) buvo galimas daiktas pirmasis, išėjęs iš lietuviško kaimo grynai lietuviškos kilmės rašytojas, nes Bretkūnas vis dėlto buvo kilęs iš tautiškai mišrios šeimos. Pagaliau Jonas Hopneris (m. 1593) atstovavo jau naują Mažosios Lietuvos šviesuomenės grupę, jis buvo atsikėlęs iš Tiuringijos, bet čia greitai aklimatizavosi ir sukūrė šeimą, kurios atstovai ilgą laiką buvo kunigais ir dalyvavo neretai ir lietuvių literatūros darbuose.

Nors Biblijos vertimas taip rūpestingai buvo paruoštas, vis dėlto jis nebuvo išspausdintas. Galbūt ilgainiui būtų dingęs ir jo rankraštis, kaip dingo kiti Bretkūno neišspausdinti darbai, jei jis nebūtų pagrasinęs Karaliaučiaus valdžiai, kad išsikelsiąs į Didžiąją Lietuvą, kur jį kvietė bene Lietuvos didikai-reformatai (gal ano Striškos rėmėjas Stanislovas Naruševičius). Tik tuomet valdžia nupirko jo rankraštį ir padėjo jį į valstybinį archyvą, kur jis buvo laikomas ligi šio karo. Spausdinti jo nenorėta gal ir dėl to, kad žmonės po truputį pratintųs prie vokiškojo Biblijos teksto. Bretkūnui mirus, tik po dvidešimties metų susirūpinta jo Biblijos vertimo leidmu. To darbo ėmėsi Jonas Rėza (1576. V. 25 - 1629. VIII. 30.), pritraukęs ir eilę naujų bendradarbių. Jų visų uždavinys buvo peržiūrėti ir suvienodinti Bretkūno kalbą ir rašybą. 1625 m. buvo išleista viena to darbo dalis — Dovydo psalmės. Buvo ruošiamasi išleisti ir visą Bibliją, bet darbą sutrukdė Rėzos mirtis ir dalinai pasikeitusi valdžios pažiūra į Biblijos leidimo reikalą, nors Mažosios Lietuvos kunigai nuo tos minties neatsisakė. Dar 1638 m. buvo ruošiama kunigų konferencija vertimo tekstui peržiūrėti. Rėzos talkininkų sudėtis dar labiau skyrėsi nuo Mažvydo ir Bretkūno. Jų tarpe jau visiškai nėra ateivių iš rytų, tačiau yra daugiau tokių, kurie atvyko iš vakarų ir čia aklimatizavosi, yra ir vietos žmonių. Iš palikuonių senųjų ateivių iš D. Lietuvos randame čia Zachariją Blotną jaunesnįjį (1589—1659), grynai vietinį žmogų Petrą Kleikį (1574—1640), kuris pasivadino Nicolai, paskiau Jurgį Virčinskį (m. 1640), Valentiną Feuerstoką (m. 1653) ir Joną Hopnerį jaunesnįjį (m. 1638). Pavardės mums svetimos, bet daugumas jų buvo savi žmonės, tik pakeitę savo lietuviškas pavardes vokiškomis, panašiai, kaip tai daryta Didžiojoje Lietuvoje pavardes lenkinant. Bet jų tarpe buvo ir palikuonių vokiečių amatininkų, įsikūrusių miestuose ir susiliejusių su vietos gyventojais.

4.

1600 m. Simanas Vaišnoras (m. 1600. XI. 16.), bene paskutinysis protestantų kunigas, atvykęs iš Didžiosios Lietuvos, išleido savo trijų dalių Zemczugą Theologiszką, specialiai skirtą protestantizmo idėjoms platinti katalikų tarpe. Šiaip XVII a. lietuvių protestantų kunigų veikla literatūros dirvoje reiškėsi trimis kryptimis-nesėkmingai bandyta išleisti lietuviškai Bibliją, ruošta naujieji giesmynai ir rūpintasi paruošti lietuvių kalbos gramatiką ir žodyną, o tai ypač buvo reikalinga, nes daugelis kunigų buvo įsitraukęs į literatūrinį darbą, bet ne — mokėjo lietuvių kalbos taisyklių. Bet ir šiame šimtmetyje įvairios karų ir marų nelaimės vis tą darbą kartkartėmis nutraukdavo ir daugelis sumanymų nebuvo įvykdyta, daug paruoštų darbų nebuvo išspausdinta, nors skaičius asmenų, įtrauktų į literatūrinį darbą, buvo nemažas, o jų tarpe buvo ir talentingų rašytojų, deja, daugiausia nesugebėjusių savo gabumų išryškinti, nes tam nebuvo tinkamų sąlygų. Jų daugumas buvo vietos žmonės, kartais net iš pačios liaudies išėję, bet buvo ir iš svetur atvykusių.

Kilęs iš Latvijos, bet gimęs vokiečių Liubeke Lozorius Zengstakas (Sengstock) (1562—1621. 11. 28), 1612 m. perspausdinęs Vilento 1579 m. evangelijų ir enchiridiono vertimus, tais pačiais metais paruošė naują giesmyno leidimą, kuriame įdėjo nemaža savo giesmių, paskelbė dar keletą anksčiau nespausdintų Rapolionio ir Zablockio giesmių ir įdėjo keletą giesmių naujų savo bendradarbių — Jurgio Besselmano ir Stanislovo Virčinskio (m. apie 1612).

Kai Zengstako giesmynas visas buvo išplatintas, o jo naujas leidimas ilgai nebuvo leidžiamas, kai kurie kunigai savo iniciatyva pradėjo ruošti originalinius giesmynėlius. Tokius giesmynus buvo paruošę ir buvę J. Rėzos bendradarbiai, Valentinas Feuerstokas ir Kristupas Sapūnas (1589—1659), Rėzos psalmyno prakalbai parašęs du lotiniškus eilėraščius, taip pat ir kilęs iš Vokietijos Jonas Lėmanas vyresnysis (1590—1664), ragainietis Burhardas Lobelis (m. 1648 ar 1653), silezietis Jonas Partatius (1610—1646) ir Pridrikis Vittikas (m. 1662. VII. 2.). Tačiau jų giesmynėliai nebuvo išspausdinti, nes tuo laiku Danieliui Kleinui (1609. V. 30—1666. XI. 28.) buvo pavesta paruošti naują oficialinį giesmyno leidimą. Šis, susitaręs su anais kunigais, perėmė ir jų rinkinius, nors vėliau daugelio jų giesmių savo giesmynui nesunaudojo. Kleinas be abejonės buvo stambiausias XVII a. Mažosios Lietuvos rašytojas, grynas vietos lietuvis, nors savo pavardę ir suvokietino. Jo 1666 m. išleistas giesmynas, kurį jis ruoše keliias dešimt metų, be abejo, buvo geriausias iš visų giesmynų. Čia be daugelio savo sudėtų giesmių, kelių giesmių, paimtų iš rinkinių jau seniai mirusių poetų, ir dalies giesmių, jo perimtų iš anksčiau minėtų savarankiškų giesmynėlių, jis įdėjo nemaža giesmių ir naujai jo į darbą įtrauktų tikybinių poetų: bene savo brolio Jono Kleino (m. 1662 m.), saluviškio Kristupo Šmito (1610 XI 10—1648 VII 28), Jono Urtelio (Hurteliaus) (m. 1666 m.), Vilhelmo Martini (Martynaičio, bene tik palikonio ano Mažvydinio Stanislovo Marciano-Musos) (m. 1671 m.), iš Vokietijos atsikėlusių Jono Enriko Leopoldi (m. 1662) ir Vilhelmo Jono Liudemano (m. 1661), tilžėno Pridrikio Prėtoriuso vyresniojo (1624 V 24—1695 II 27), nežinia iš kokios lietuviškos pavardės tą lotynišką Pretoriaus pavardę sudariusio, visų jų gabiausio įsrutėno Melkioro Švobos (m. 1663 m.), verdainiškio Kristupo Cintiuso (m. 1674 IV) ir svarbiausio Kleino padėjėjo Mykolo Galluso, tikriau Gaidžio iš Gaidelių kaimo (m. 1689 m.). Daugumas tų Kleino bendradarbių dirbo ir kitose literatūros srityse, nors jų raštai beveik visi nebuvo išspausdinti. Kartu su giesmynu Kleinas išspausdino ir maldaknygę, kuri vėliau be pakeitimų buvo kartojama prie visų naujų giesmynų leidimų ir virto oficialine Maž. Lietuvos maldaknyge.

Kleino giesmyno užteko vos dvidešimčiai metų, ir 1685 m. Jonas Rikovius (1652—1703. IX. 29.) paruošė jo naują leidimą. Jis žymioje dalyje be pakeitimų pakartojo Kleino giesmyną ir jam tik pridėjo kiek savo parašytų ir iš kitų gautų giesmių. Jo padėjėjais iš dalies buvo ir senieji Kleino bendradarbiai, bet buvo ir naujų: Jurgis Šteinas (1617—1699), Jokūbas Perkūnas vyresnysis (m. 1709), Jono Partatiaus sūnus Pridrikis Partatius (1643—1688), Ernestas Dicelius (1629 III 18—1692. V. 17.), Jonas Andrius Caesar (m. 1710. II. 25.), greičiausia savo lotynišką pavardę pasidaręs ne iš vokiško Kaiserio, kaip paprastai manoma, bet iš lietuviško Karaliaus; pagaliau Motiejus Pretorius (m. 1707). Jų visų labiausia išgarsėjo nors ne tiek savo lietuviškomis giesmėmis, kiek kitais savo darbais Motiejus Pretorius. Iš protestanto virtęs katalikų kunigu, savo 1685 m. išspausdintoje, T u b a p a c i s propagavo reikalą protestantams pasiduoti popiežiaus valdžiai, o 1688—1689 m. dviejų tomų knygoje, O r b i s G o t i c u s lietuvius padarė visos Europos pirminiais gyventojais, o visus gotus pavertė lietuviais. Tai rašydamas jis ir nesapnavo, kad jo iš pirštų iščiulptas kalbines fantazijas paskiau, jo raštų neskaitę, kartos po 200—250 metų T. Narbutas, J. Basanavičius, J. O. Širvydas, A. Račkus, J. Gabrys. Tačiau jo išlikęs rankraštis, D e l i c i a e P r u s s i c a e užfiksavo daugybę tikrų žinių apie lietuvių ir prūsų senąją tikybą ir išnykusius papročius. Ši medžiaga dar ligi mūsų laikų yra plačiai mokslininkų naudojama.

XVII a. buvo ir kitų, mažiau žinomų, tikybinių poetų (pvz. D. Musculus, Mykolas Engelis ir kt.), kurių giesmės nepateko į oficialinius giesmynus ir niekur nebuvo išspausdintos, bet dalis jų išliko įrašytos į senųjų giesmynų egzempliorius.

5

Pirmas susidomėjęs lietuvių kalbos klausimais Mažosios Lietuvos rašytojas buvo mums jau žinomas J. Rėzos bendradarbis Kristupas Sapūnas. Savo parašytai lietuvių kalbos gramatikai jis jau 1651 m. buvo gavęs Karaliaučiaus universiteto leidimą spausdinti, bet jos neišspausdino, nes tuo laiku jau buvo baigiama ruošti D. Kleino gramatika. Bet jau Sapūnui mirus, jo Nomenclatorį savo vardu ir pakeistu C o m p e n d i u m G r a m m a t i c a e L i t v a n i c a e pavadinimu 1673 m. išspausdino Teofilius Šulcas (1629—1673). Pirmasis šios srities išspausdintas darbas buvo Danieliaus Kleino gramatika, išspausdinta 1653 m. ir sekančiais metais perspausdinta pakeitus lotynišką tekstą vokišku. Kleino gramatika iš dalies buvo kolektyvinis darbas, nes ją ruošiant bendradarbiais buvo ir tas pats Sapūnas, taip pat Kleino giesmyno bendradarbiai Jonas Kleinas, Jonas Urtelis (Hurtelius) ir Vilhelmas Martini; be jų, dar Pridrikis Pretorius vyresnysis (1624. V. 24. — 1695. II. 27.), Kristupas Pretorius (1601—1673) ir Jonas Lėmanas, paruošęs vieną aukščiau minėtų neišspausdintų giesmynėlių. Kleinas buvo paruošęs ir lietuvių kalbos žodyną, bet jam nepavyko jo išspausdinti, yra išlikęs jo nuorašas, padarytas jau XVIII a. Bet ir jo bendradarbiai gramatiką ruošiant visi ir savarankiškai toje pačioje srityje dirbo, nors ir negavo savo darbų išspausdinti. Kas iš žmonių lūpų, kas iš knygų lietuvių kalbos žodynus rinko ir Jonas Urtelis, ir Pridrikis Pretorius, ir pagaliau tas pats Sapūno gramatikos leidėjas Teofilius Šulcas. Be jų, dar 1685 m. Rikoviuso giesmyno bendradarbiai Pridrikis Partatius ir Motiejus Pretorius.

Išskyrus Kleino ir Šulco-Sapūno darbus, visi šie darbai liko neišspausdinti, o iš dalies ir neišliko iki mūsų laikų. Tačiau jau vien tai, kad daugelis asmenų įvairiose vietose renka ir rašo žodynus, ugdė vis didėjantį susidomėjimą lietuvių kalba. O XVIII a. pradžioje Mykolas Mörlinas (1641. XII. 19. — 1708. II. 21.), su lietuvių kalba gerai susipažinęs ne tik Mažojoje, bet ir Didžiojoje Lietuvoje, kur jis kurį laiką gyveno, keliais savo vokiškais rašiniais sukėlė smarkų sąjūdį ir polemiką, kada jis reikalavo priartinti tikybinių lietuvių raštų kalbą prie gyvosios liaudies kalbos. Ši polemika privertė vieną iš jos dalyvių, Jokūbą Perkūną jaunesnįjį (1665. II. 2. — 1711. III. 19.) parašyti lietuvių kalbos žodyną ir sudaryti pirmąjį lietuviškų patarlių rinkinį. Tačiau tiems raštams išspausdinti dar nebuvo palankių sąlygų. Tik įkūrus 1724 m. Karaliaučiuje, o kiek vėliau ir Halėje lietuviškus seminarus, kur kandidatai į kunigus Mažojoje Lietuvoje turėjo tobulintis lietuvių kalboje, atsirado būtino reikalo tų seminarų klausytojams išspausdinti atitinkama vadovėlį. Pirmo Halės seminaro lietuvių kalbos lektoriaus Jono Richterio (1705—1754. XI. 14.) paruoštas 30 000 lietuviškų žodžių žodynėlis nebuvo išspausdintas, buvo naudojamas tik pačių Richterio mokinių, bet Richterio įpėdiniui Pridrikiui Vilhelmui Hakui (Haack) (1706 — 1754. XI. 19.) pavyko jau 1730 m. išspausdinti pirmąjį Mažosios Lietuvos kunigams skiriamą lietuvių kalbos žodynėlį. Daug stambesnis ir svaresnis tuo žvilgsniu buvo įnašas Pilipo Ruigio (1675. III. 31. — 1749. IV. 6.), vieno įdomiausių XVIII a. lietuvių rašytojų. 1747 m. (su data 1745 m.) buvo išspausdinta jo studija apie lietuvių kalbą ir pirmas platesnis lietuvių vokiečių ir vokiečių lietuvių kalbų žodynas ir jo sūnaus Povilo Pridrikio lietuvių kalbos gramatika. Žodyna ir gramatiką 1800 m. pakartojo, kiek perredagavęs, Kristijonas Gotlibas Milkė (1736—1806). Šį leidinį ypač išgarsino pridėta jam Karaliaučiaus filosofo Kanto prakalba, parašyta ne vien tiktai iš atsitiktinės mokslinės kurtuazijos, bet gal labiausia dėl to, kad iš motinos pusės ir pats Kantas buvo lietuviškos kilmės ir to paties Milkės tolimas giminaitis: jo prosenelė buvo Ona Milkaitė, kilusi iš tos pačios lietuviškos šeimos, kaip ir Milkės, XVIII a. lietuvių rašytojai.

Tuo pačiu laiku, kada Ruigis ruošė savo kalbinius darbus, toje pačioje srityje dirbo ir kiti. 1746 m. Kristijonas Pridrikis Sperberis (m. 1765. III. 10.) parašė išlikusią rankrašty lietuvių kalbos gramatiką, o apie 1744 m. kantorius Jo-

kūbas Brodovskis (m. 1744) beveik užbaigė didžiulį, ilgus metus jo rašytą, lietuvių ir vokiečių kalbos žodyną, irgi rankrašty išlikusį ir mums ypač vertingą dėl apie 2000 lietuviškų patarlių, įrašytų žodyno tekstan atskiriems žodžiams paaiškinti. Tai yra pirmasis toks didelis mūsų patarlių rinkinys, nors jų dalis ir nėra iš žmonių lūpų užrašyta, bet versta iš Bilijos, ar kitų svetimų literatūrinių tekstų.

1791 m. buvo išspausdinta dar viena lietuvių kalbos gramatika, paruošta jvdriojo Mažosios Lietuvos rašytojo Gotfrido Ostermejerio (1716. IV. 20. — 1800. III. 13.), kuris kad ir buvo kilęs iš šeimos, atsikėlusios į Lietuvą dar XVIII a. pradžioje iš Vakarų, bet taip suaugo su savo naująja tėvyne, kad ne tik pats karštai dalyvavo visuose literatūriniuose lietuviškuose darbuose, bet lietuviškumu užkrėtė ir visą savo šeimą, iš kurios dar dvi kartos dirbo panašų darbą.

XIX a. ištisinis kalbinis Mažosios Lietuvos darbininkų darbas sustojo, nes lyginamajam kalbos mokslui išaugus, lietuvių kalbos tyrinėjimas perėjo į rankas didžiųjų Europos kalbininkų F. Boppo, A. F. Potto, A. Schleicherio, G. H. F. Nesselmanno, A. Bezzenbergerio, V. Jagičio, V. Geitlerio, A. Leskieno, O. Wiedemanno ir daugybės jaunesniųjų. Tačiau ir Mažajai Lietuvai pavyko čia įdėti labai reikšmingą indėlį. Pridrikiui Kuršaičiui 1843 ir 1849 m. išspausdinus savo „Beiträge zur Kunde der litauischen Sprache“, 1870, 1874, o 1883 m. lietuvių kalbos žodyną ir 1876 m. mokslinę lietuvių kalbos gramatiką. Šie jo darbai ir ligi mūsų dienų savo mokslinės reikšmės nenustojo. Bet jau kitos ten paruoštos gramatikos. kaip Pridrikio Beckerio (1805. XII. 2. — 1890. I. 11.). „Der kleine Litauer“, Erdmono Juliaus Schiekoppo „Litauische Elementar - Grammatik“ (1879—1881), Maksimilijomo J. A. Voelkelio tokia pat gramatika (1879), Kristupo Jurkšaičio (1852. VIII. 15. — 1915. VI. 17.) Trumpa vokiečių kalbos gramatika (1900), Janio Pipiro (1833. IV. 23. — 1912. III. 29.) lietuvių kalbos gramatika (1900) ir kiti panašūs darbai, turėjo tik mokyklinės reikšmės.

6.

Po 75 metų pertraukos Biblijos vertimo darbas atgijo XVIII a. pradžioje. Šį kartą akstiną davę Didžiosios Lietuvos reformatai, kuriems pavyko 1701 m. išspausdinti Karaliaučiuje Samueliaus Bitnerio su Jonu Božimovskiu paruoštą Naujojo Testamento vertimą. Tačiau Karaliaučiaus valdžia, duodama lėšas šiam vertimui išspausdinti, kartu pareikalavo, kad jis būtų taip išleistas, kad tiktų ir Mažajai Lietuvai. Pridrikiui Zigmantui Susteriui (1671—1750. I. 21.) buvo pavesta tą darbų atlikti. Naujas Testamentas buvo išleistas tuo būdu, kad tame pačiame tekste daug kur skliausteliuose buvo įdėti sinonimai, vartojami tiktai Mažosios Lietuvos bažnytinėje kalboje, nežinomi Didžiosios Lietuvios reformatams. Po dvidešimties metų Jono Jokūbo Kvandto (Quandt) (1686. III. 27. — 1772. I. 17.) iniciatyva šis vertimas buvo iš naujo perredaguojamas Reinholdo Rosenbergo ir Kristupo Rebentišo (m. 1724. XI. 6.), o šiems dviems mirus, darbą užbaigė Hiobas Naunynas (m. 1730) ir Pilipas Ruigis. Šį naujai perredaguotą leidimą 1727m. paskelbus, tuojau kilo mintis išleisti ir pilną visos Biblijos vertimą, bet jau ne Bretkūno, tik naują, bendromis daugelio kunigų pajėgomis paruoštą. Tam reikalui 1730 m. buvo sušaukta kunigų konferencija, kurioje ir buvo pasidalinta darbu. Vyriausioji vertimo priežiūra buvo pavesta Jonui Berendtui (1667. I. 18. — 1737. IV. 14.). o bendradarbiais buvo numatyti Petras Gotlibas Milkė (m. 1753, VI. 9.), Philipas Ruigis, Hiobas Naunynas, Abromas Dovydas Liuneburgas (1670. VIII. 31. — 1743. XII.), Kristupas Sperberis (1674. VIII. 5. — 1752. II. 10.), Adomas Pridrikis Šimelpenigis II (1677. XI. 11. — 1740. X. 23.), Adomas Pridrikis Šimelpenigis III (1699. VII. 25. — 1763. XI. 22.), Jonas Jokūbas Sperberis (1679. V. 6. — 1741. V. 2.), Pabijonas Kalau (1691. VII. 19. — 1747. VIII. 11.), Mykolas Zigmantas Engelis (1700. X. 5. — 1758. X. 18.), Adomas Enrikas Pilgrimas (1702—1757. XII. 28.), Šleusneris, Frankas, Leo, Gaistadtas, Kristijonas Sperberis (1676—1750), Kristijonas Konradas Goeritzas (1677. XI. 12. — 1752. IV. 22.) ir Pridrikis Heidmanas. Šis pirmasis pilnas Biblijos vertimas buvo išleistas 1735 m., t. y. praėjus beveik 200 metų nuo pirmųjų šioje srityje bandymų ir 150 metų nuo to laiko, kada Bretkūnas šį darbą buvo atlikęs. Bet 18 asmenų atliktas darbas negalėjo būti tobulas. Vertėjų tarpe buvo ir labai gerai mokančių lietuviškai (Ruigis, Milkė, Kalau, Šimelpenigis III), bet buvo ir tokių, kurie patys vos neseniai buvo lietuviškai pramokę ir jokio literatūros darbo anksčiau nedirbę. Dėl to vienam iš vertimo dalyvių, A. P. Šimelpenigiui III, kiek vėliau ir buvo pavesta suderinti atskirų vertėjų vertimus. Toks galutinai perredaguotas darbas buvo išspausdintas 1755 m. kartu su paties redaktoriaus gražia eiliuota lietuviška prakalba.

1810 m. buvo sudaryta nauja komisija senam vertimui peržiūrėti ir suderinti su graikų ir hebrajų tekstais. Čia svarbiausias darbas buvo atliktas Liudviko Martyno (Gedimino) Rėzos (1776. I. 9. — 1840. VIII. 30.). Jam padėjo Kristijonas Gotfridas Cippelis (Zippel) (1742. I. 28. — 1815. II. 11.), Enrikas Ibšas (Hübsch) (m. 1814. X. 19.) ir Jonas Gotfridas Jordanas (1753. VI. 30. — 1822. VIII. 1.). Ibšui ir Cippeliui mirus darbą beruošiant, jų pasiimtą darbo dalį užbaigė Samuelius Teodoras Cippelis sūnus (1777. IV. 15. — apie 1834). Darbo vykdymą prižiūrėjo vyskupas Borovskis, D. Valdas, Verneris ir Kunovas. Šis leidimas buvo išspausdintas 1816 m., o paskiau dar kartą to paties Rėzos perredaguotas, padedant Kristupui Danieliui Hassensteinui (1756. II. 13. — 1821. XII. 17.), Pridrikui Teofiliui Hassensteinui (1786. IV. 29. — 1830. VIII. 3.) ir Karoliui Enrikui Malkevičiui (Malkvitzui) (1790. XII. 5. — 1850. XII. 28.), buvo išleistas 1824 m. Rėzos redakciją peržiūrėjo Pridrikis Kuršaitis (1806. IV. 24. — 1884. VIII. 23.) 1858, 1865 ir 1869 m. (padedant kun Sturius), o 1898 m. Kuršaičio redakciją dar kiek pakeitė Janis Pipirs, Adomas Einaris (1842. III. 23. — 1906. X. 11.) ir Lukau.

Beveik tuo pačiu laiku, kada buvo ruošiamas pirmasis pilnas Biblijos vertimas, tikybinės protestantų literatūros srityje buvo atliktas ir kitas didelis darbas-lietuviško katekizmo naujoji redakcija. Kuomet XVII ir dalimi XVIII a. katekizmas buvo tiesiog mechaniškai verčiamas iš vokiečių kalbos, 1719 m. Lysiaus iniciativa prie naujo vertimo buvo pritraukta daug vietos kunigų, o kada vertimas buvo jau atliktas, jis buvo paleistas dar rankraščiu per visų Mažosios Lietuvos kunigų rankas ir kiekvienas jų turėjo savo parašu jį aprobuoti ar nurodyti jo pastebėtas klaidas. Ir tik po to 1722 m. katekizmas buvo išspausdintas.

7.

XVIII a. ir iš dalies ir XIX a. Mažosios Lietuvos literatūros srityje daugiausia darbo buvo įdėta į naujųjų giesmynų ruošimą. Į šį darbą buvo ir žmonių daugiausia įtraukta. Pridrikis Zigmantas Susteris, su S. Bitneriu paruošęs N. Testamento leidimą, 1705 m. beveik be pakeitimų pakartojo 1685 m. Rikoviuso giesmyną, tik jo pabaigoje įdėjęs 30 giesmių, iš dalies savo paties, iš dalies parašytų Pridrikio Pretoriuso jaunesniojo (m. 1710) ir Motiejaus Vilhelmo Meisnerio (1664—1708. III. 13.). 1732 m., J. J. Kvandto inciatyva ir Jono Berendto redakcijoje šis giesmynas buvo iš naujo išspausdintas, žymiai papildytas giesmėmis A. P. Šimelpenigio III, Pabijono Ulrikio Glozerio (1688. II. 17. — 1747. XI. 17.), Jono Berendto (1691. X. 28. — 1749. X. 1.), Kristijono Stimerio (1676. VII. 22. — 1750.), Pilipo Ruigio ir Jono Jokūbo Sperberio. Kai anksčiau naujieji giesmynai buvo leidžiami tik kas 20—30 metų, tai šis giesmynas vien tiktai ligi 1751 m. buvo šešis kartus išleistas, t. y. kartotas kas 3—4 metai. Bet jau 1736 m. jam atsirado ir rimtas konkurentas. Tai buvo to paties oficialaus giesmyno bendradarbio P. U. Glozerio, prisidėjus ir Jonui Berendui, paruoštas neoficialinis giesmynas, daugiausia išverstas iš Freylinghauseno. Ir jis, ligi 1750 metų nuolatos didinamas, buvo keturis kartus pakartotas. Jo rengėjams mirus, nusistatyta jį įjungti į oficialinį giesmyną ir tą darbą 1753 m. atliko A. P. Šimelpenigis III. Toks jis buvo dar daug kartų be jokių pakeitimų kartojamas beveik ligi 1832 m., 1753 m. giesmyne buvo išspausdinta ir šiek tiek naujų giesmių. Petro Gotlibo Milkės, Pridrikio Kristijono Rabės (1669. II. 20. — 1720. IV. 23.)ir paties Šimelpenigio.

Ir toliau nesitenkinta oficialiniais giesmynais, nors neturint galimumo ką didesnio išleisti, buvo spausdinami mažučiai kelių giesmių giesmynėliai. 1769 — 1780 m. tokius giesmynėlius buvo išspausdinę Jurgis Adomas Meisneris (1692. IX. 15. — 1769. II. 8.), Bernardas Andersonas (1724. X. 25. — 1771. III. 8.), Dovydas Gotfridas Zudnachovius (populiariai Cinakoju vadintas) (1737—1781. III. 26.) ir Kristijonas Lovynas (1721. XII. 15.—1783. II. 3.).

Iš to paties Lovyno buvo kilusi mintis organiškai sulieti abidvi oficialinio giesmyno dalis, kurios jo redaktoriaus Šimelpenigio buvo tik mechaniškai sujungtos. Lovyno, Jono Kristijono Volffo ir Zudnachoviaus suplanuotas darbas greitai perėjo į Gotfrido Ostermejerio rankas, kuriam pradžioje padėjo ir jo uošvis Pabijonas Kalau ir Povilas Šrederis (1723. I. 23. — 1796. XII. 7.), bet darbą baigti teko vienam Ostermejeriui. Giesmynas buvo išspausdintas 1780 m. (su data 1781 m.), o 1791 m. dar papildytas atskiru priedu. Jį išspausdinus, tiek dėl naujo giesmių pertvarkymo, tiek ypač dėl gan radikalaus perredagavimo daugelio senųjų giesmių teksto tuojau pakilo ištisa audra. sukėlusi ir pirmąją lietuviškąją literatūrinę polemiką, nors ji ir buvo vedama vokiečių kalba. Kovai prieš Ostermejerį vadovavo Petro Gotlibo Milkės sūnūs Danielius Pridrikis (1739. I. 11. — 1818. III. 21.) ir ypač Kristijonas Gotlibas, kuriems dar padėjo Efraimas Pridrikis Meisneris (1731. VIII. 26. — 1815. V. 19.) ir kiti. Buvo išspausdinta ir rankraščiais, paleista eilė poleminių raštų, į kuriuos kiek galėdamas atsikirsdavo ir Ostermejeris, kuris 1793 m. visą tą kovą aprašė savo vertingame darbe „Erste Litauische Liedergeschichte“. Vis dėlto jo giesmynas buvo suboikotuotas ir likę jo egzemplioriai buvo parduoti makulatūrai.

Tuo pačiu laiku Milkės buvo pradėję ir savąjį giesmyną ruošti, daugiausia atsirėmę savo tėvo paliktomis giesmėmis, bet gaudami jų ir iš Jono Enriko Kuncmano (1707—1755. XI. 27.), Vilhelmo Roggės (1716. III. 16. — 1791) ir Kristijono Mykolo Piečio (Pötsch) (1730. IX. 26. — 1806. XII. 13.). Bet ir jų giesmynas nebuvo išspausdintas. Tik 1806 m. Kristijonui Gotlibui Milkei pavyko iš dalies iš anos neišleistos, iš dalies iš naujos medžiagos paruošti didoką giesmyną. Jis betgi taip pat neturėjo pasisekimo, kitų buvo boikotuojamas ir pagaliau leidėjo buvo parduotas makulatūrai. Bet tai nesumažino bendro nepasitenkinimo oficialiaisiais giesmynais ir pati liaudis vis reikalavo tokių giesmynų, kurie tiktų ir namie vartoti ir iš dalies atitiktų ir naujiems tikybiniams sąjūdžiams surinkimininkų ir kt. Vienas tokių sektantų Klimkus Grigelaitis (1750. VII. 23. — 1825. VI. 21.) buvo paruošęs nedidelį giesmynėlį, kuris XIX a. buvo nuolatos kartojamas ir net mechaniškai pridedamas prie oficialinių giesmynų. Ernesto Pušio (1740—1818. XII. 21.) giesmynėlį, jam jau mirus, 1820 m. išleido kunigas K. Vittikas iš Kaukiemių. Bet didžiausį populiarumą laimėjo giesmynas, sudarytas buvusio kareivio, ūkininko Kristijono Mertikaičio. Jis, sulipdytas iš visiems žinomų giesmių, imtų iš seniau spausdintų giesmynų, iš paties Mertikaičio parašytų ir gautų iš kitų, jų tarpe iš keliaujančio mokytojo Kristijono Demkio, pirmą kartą buvo išleistas 1806 m. ir greitai gavo neoficialinį Psalmyno vardą. Jis visiškai nukonkuravo oficialinį giesmyną, nes per ne pilnus 100 metų jo buvo išleista ne mažiau, kaip 30 leidimų. Jie pradžioje buvo paties Mertikaičio didinami ir tobulinami, jam gi mirus, kartkartėmis kiti juos irgi perredaguodavo, nors pagrindinių atmainų ir neįnešdavo. kartėmis kiti juos irgi perredaguodavo, Pridrikis Kelkis (1801. VI. 10.—1877. II. 19.).

Psalmyno pasisekimas privertė ir Karaliaučiaus konsistoriją pasirūpinti giesmyno nauja redakcija. Šį darbą 1832 m. atliko Karolius Gotardas Keberis (1756. X. 26. — 1835. I. 7.), tas pats, dėl kurio agitacijos žlugo Milkės 1806 m. giesmynas. 1841 m. vėl iš naujo jį perredagavo Pridrikis Kuršaitis, kuris atsirėmė ne Keberio redakcijos, bet senuoju 1753 m. giesmynu, 1865 m. dar kartą jį peržiūrėjo, nes iš to paties stereotipo nuolatos kartojant naujuosius leidimus atsirado daugybė korektūros klaidų ir tiesiog nesąmonių. 1853 m. Kuršaitis paruošė dar atskirą giesmynėlį vaikams, o 1854 m. ir kareiviams. Abu jie iš dalies buvo

įjungti ir į bendrąjį giesmyną. Dar kartą giesmyną perredagavo Pridrikis Kelkis 1877 m. ir Mykolas Kibelka (1837. IX. 7.—1906. VII. 6.) su vyskupu Strucku 1896 — 1897 m.

XIX a. pasirodė ir daugiau įvairių giesmynėlių, tiek oficialinių, pritaikintų mokykloms, tiek privatinių. Mokykloms 1855 m. paruošė Karolius Vilhelmas Otto Glogau (1805. XI. 14. — 1875) rinkinėlį 64 giesmių, kituose leidimuose padidintą ligi 80 giesmių. Ligi 1924 m. tas giesmynėlis buvo išspausdintas 16 kartų. Privatinius giesmynus leido tas pats Pridrikis Kelkis, Mykolas Šapalas (1827. XII. 8. — 1884. XII. 31.), Endrikis Kalvaitis, Janis Pipirs, Vilius Kučius (1861—1919. VIII. 21.), Dovas Skėrys (1864. VIII. 31.—1929.IX. 20.), Kristupas Lokys (1860. XII. 12.—1936. XI. 22.), Mykolas Kundrotas, Kristupas Lėkšas (1872. VIII. 31.—1941. III. 30.), Jurgis Endrikis Endrulaitis (g. 1864 m.) ir kiti. Bet daugiausia giesmių buvo spausdinama periodinėje spaudoje ir ne vien religinėje, bet ir pasaulietinėje.

8.

Negausioje Mažosios Lietuvos šviesuomenėje nebuvo palankių sąlygų atsirasti rimtam literatūriniam sąjūdžiui, tačiau nuolatinis bendravimas savo tarpe iš pradžių universitete, o paskiau ir parapijose, taip pat ir susidūrimas su vokiečių literatūra, kurios kaikurie atstovai (pvz. Simanas Dachas), gyveno čia pat, tos šviesuomenės tarpe negalėjo nepaskatinti kartkartėmis parašyti neskiriamą liaudžiai ar bažnyčiai lietuvišką eilėraštį ar prozinį dalykėlį. Tos rūšies seniausioji mus pasiekusi lietuviško eilėraščio nuotrupa buvo 1634 m. užrašyta studento Pridrikio Gedkanto (1602—1666), mums jau žinomų Jono Gedkanto sūnaus ir Tomo Gedkanto vaikaičio, kuris vieną savo sukurto eilėraščio eilutę su gaida buvo įrašęs savo draugo iš universiteto Otteruso albume. Tačiau Gedkantas vėliau pagarsėjo ne savo literatūros darbais, bet kaip žymiausias savo meto inžinierius, fortifikatorius, artileristas. Turime ir keletą XVII a. eilėraščių, rašytų ypatingomis progomis, iš dalies net pagal užsakymą. 1634 m. jau mums žinomas Jonas Hopneris jaunesnysis išspausdino lietuvišką eilėraštį Kristupo Pretoriuso įsimagistravimo proga. Kristupas Vilkė 1640 ir 1659 m. savo vokiškame eilerašty je, išspausdintame J. Matthai santuokos proga, įterpė ir kelias lietuviškas eilutes. Kleino gramatikos bendradarbis Jonas Lėmanas vyresnysis 1643 m. išspausdino lietuvišką eilėraštį, skirtą Vilhelmo Martini santuokai. Leideno universiteto studentas ragainietis Pridrikis Lobelis (Löbell) 1648 ir 1689 m. išvertė į lietuvių kalbą trumputį eilėraštį Bellieno-Wellicho daugiakalbiam rinkiniui. Kleino giesmyno bendradarbis Melkioras Švobas rašė ne tik giesmes, bet ir pasaulietinius eilėraščius, kurie tačiau ligi šiol nėra surasti. Teodoras Lepneris (a. 1633—1691. XI. 7.) 1690 m. parašė svarbų anų laikų lietuvių gyvenimui pažinti raštą „Der preussische Litauer", išspausdintą tik 1744 m., kuriame yra nemaža žinių ir apie dingusius lietuvių raštus. Kleino gramatikos ir giesmyno bendradarbis Vilhelmas Martini (Martynaitis) lotyniškai parašė lietuviškus patriotinius eilėraščius, kurie buvo pridėti prie 1666 m. Kleino giesmyno. Žinomas jau mums daugelio raštų autorius Motiejus Pretorius lietuvišku eilėraščiu sveikino Teofilių Šulcą, 1673 m. išleidusį Sapūno gramatiką. Motiejaus giminaitis Kauno chirurgas Enrikas Pretorius (1664—1710. XII. 13.) parašė, šį kartą vokiškai, skaudžią satyrą, vaizduojančią Lietuvos santykius, o šio Pretoriaus uošvis, Kauno pirklys ir burmistras Jokūbas Preisas Pannovius (1623—1710. II. 18.) parašė eilėraštį „O apvinėli, žaliukėli", kuris paplito Mažojoje Lietuvoje ir kurį mums išsaugojo Pilipas Ruigis. Iš tos pačios proginių eilėraščių grupės yra ir klaipėdiečio Dovydo Vilkės 1708 m. išspausdintas lietuviškas vestuvinis eilėraštis Stiurmeriui. Vėliau šis Vilkė pagarsėjo kaip žymiausias anglų teologas Wilkins.

Jau minėti M. Mörlino raštai apie vartojimą tiek raštuose, tiek bažnyčiose liaudinės lietuvių kalbos netiesiogiai turėjo įtakos mūsų tikybinei literatūrai ir sukėlė didesnį susidomėjimą lietuvių kalba, o tiesiogiai davė mums pirmą bandymą lietuvių kalbą pritaikinti ir grynai literatūrai. Mörlino paragintas, Jonas Šulcas (a. 1684—1710) 1708 m. išspausdino 40 puslapių Ezopo pasakėčių vertimų rinkinį. Šiai knygutei, kurią pats vertėjas labiausia skyrė studentams, irgi tuo laiku buvęs studentu, Pilipas Ruigis pridėjo vokiečių kalba parašytą eilėraštį, kuriame jis entuziastingai sveikino Šulco bandymą ir pranašavo lietuvių kalbai ir literatūrai didelę ateitį. Deja, dar labai ilgai teko to laukti. Nors Šulco darbas XVIII a. ir neiššaukė kitų bandymų iškilti spaudoje lietuviškais literatūriniais darbais, bet vis dėlto jis lietuvių šviesuomenę įtikino, kad lietuvių kalba ne blogiau už kitas kalbas tinka literatūrinei kūrybai. Talentingų žmonių ir tuo laiku Lietuvoje buvo nemaža. Ir kai kurie kiti iš jų pradėjo kurti, nors ir neturėjo nei kur, nei kaip savo kūrinius skelbti. Dalis jų tuomet parašytų darbų buvo išspausdinti tik po 150 metų. Šiuo gi metu jie rašė sau ir savo bičuliams, vien norėdami patenkinti savo kūrybinę aistrą. Talentingo lietuviškos Biblijos ir lietuviškų giesmynų redaktoriaus Adomo Pridrikio Šimelpenigio III eilėraščiai tik 1925 m. buvo surasti ir išspausdinti. Kristijono Gotlibo Milkės plati poema „Pilkalnis", parašyta apie 1784 m., irgi beveik tiek pat metų buvo pamiršta, nors ją ir turėjo savo rankose L. Rėza. Laimingesnis tuo žvilgsniu buvo Kristijonas Donelaitis (1714. I. 1.—1780. II. 18.), nes jo geniali poezija buvo išspausdinta praėjus tik 45 metams po jo mirties. Pačiam Donelaičiui tepavyko 1769 m. išspaudinti vienintelį savo prozinį dalyką „Gromatą gaspadoriaus būrams apie ganyklų perdalijimo naudą", kuriame, nežiūrint tokios specialios temos, pilnai išryškėjo Donelaičio stiliaus savumai. Bet ir šis jo darbas liko pamirštas, dingo ir buvo surastas tik po 170 metų. Kiek vėliau Jonas Pričkus Ertelis (Hertell) (1769 — a. 1840) išpopuliarėjo savo eilėraščiu „Kelkites vaikai, jau ziegorius tris", nors vėliau paaiškėjo, kad kitas jam priskiriamas eilėraštis — Gellerto pasakėčios, „Musės bei uodo smertis" vertimas — buvo atliktas ne jo, bet A. P. Šimelpenigio III. Mėgino dar pastūmėti lietuvišką literatūrinį darbą ir L. Rėza, kuris greta savo darbo prie Biblijos vertimo, prie leidimo lietuviškų dainų ir Donelaičio poezijos, greta daugybės savo teologinių-istorinių studijų, vokiškųjų, lietuviškomis temomis, eilėraščių „Prutena" (1809 ir 1824 m.) ir kitų darbų, rado laiko parašyti ir 1824 m. išspausdino 81 eilutės lietuvišką hegzametrą, parašytą 100 metų jo vedamo lietuviško seminaro prie Karaliaučiaus universiteto sukakčiai paminėti, ir tais pačiais metais išleisti rinknį iš graikų kalbos savo išverstų Aisopo pasakų (pasakėčių), su kuriomis jis dar išspausdino ir Donelaičio pasakėčias.

Po Rėzos ilgą laiką šioje srityje pastebima veik visiška stagnacija, nes visa rašytojų energija išeikvojama populiariai tikybinei ir iš dalies politinei literatūrai. Bando rašyti lietuviškus eilėraščius Endrikis Budrius (1783—1852), iš dalies prie to paskatintas paties Rėzos, kuriam jis rinko lietuvių dainas, bet nieko įdomesnio neparašė. Vėliau tik retkarčiais bandoma sulietuvinti vieną kitą svetimą eilėraštį. Pridrikis Beckeris išvertė ir atskiru leidinėliu paleido „Gaudeamus igitur". Karolius Augustas Jordanas (1793. V. 29. — 1871. VIII. 9.) 1870 m. atskirame lapelyje išspausdino vokiško himno „Waktos prie Rynupės" vertimą ir išvertė Schillerio vieną eilėraštį (Dauboj tarp kerdžių vargdienųjų), kuris 1877 m. buvo išspausdintas viename vokiečių žurnale. 1889 m. mokytojas Vallatkatis prakaituoja, lietuviškai versdamas Schillerio Varpus, bet tas jo vertimas nebuvo išspausdintas. Buvo ir kiek kitų panašių bandymų. Iš šalies pažiūrėjus, galėjo atrodyti, kad tie šaltiniai, iš kurių išaugo Donelaičio, Šimelpenigio, Milkės poezija, išseko. Tikrumoje tačiau to nebuvo. Talentingų rašytojų, išaugusių Mažosios Lietuvos visuomenėje, nestigo, bet tiek poetai, tiek prozininkai pradėjo eiti kitur. Jau tas pats Rėza, gilusis lietuvių patriotas, net savo vardą pakeltęs į Gediminą, tik atsitiktinai rašė lietuviškuosius eilėraščius, bet kūrybiškai pasireiškė ypač savo vokiškais eilėraščiais. Jo bendradarbis renkant lietuviškas dainas Jonas Christlibas Švidegskis (1789. I. 29. — 1855. VI. 9.) persimetė į vokiškąją poeziją, kaip ir daugelis kitų. Vilhelmas Jordanas, E. Vichertas, H. Sudermanas, Kurt Mikoleit ir kiti pagarsėjo vokiečių literatūroje, o iš jų lietuviškumo teliko tam tikras sentimentas, piešiant Lietuvos gamtą ir Lietuvos žmones. Tokia būklė tęsėsi ilgai, dalinai ligi mūsų laikų. Tiktai nuo to laiko, kada Mažosios Lietuvos gyventojų dalis pajuto savo ryšį su visa lietuvių tauta, ir čia pradėjo augti literatūra tikra to žodžio prasme. Nuo 1901 m. pradeda čia vis svariau reikštis Vydūnas (g. 1868. II. 22.), ilgainiui iškilęs kaip žymiausias Mažosios Lietuvos rašytojas. Jo brolis Jurgis Storosta (1872. XI. 11. — 1937. XI. 14.) pasireiškė kaip rimtas istorikas. Ansas Bruožis (1876. XI. 10. — 1928. XII. 27.), pats būdamas savamokslis darbininkas, virto rimčiausiu Mažosios Lietuvos kovų ir vargų istoriku. Kitų darbininkų gyvenimo siūlas per anksti nutrūko, neleidęs jiems išryškinti savo talento. Bet ir jie suspėjo įdėti rimtą įnašą į savo krašto ir savo tautos kultūros lobyną. Iš jų galima čia priminti kad ir Mykolą Ašmį (1891. XII. 6.—1918. III. 11.), beletristą Mykolą Hoffmaną (Atėjivį) (1883—1921. V. 26.) ar poetą Pridrikį Bajoraitį (1883. XII. 9. — 1909. III. 16.), poetą ir beletristą Joną Elijošaitį (1866. X. 6. — 1915. VI. 16.), beletristą Hermaną Dugnių (g. 1890. I. 13.) ir kt. Sistemingas ir planingas lietuvių tautos naikinimas Mažojoje Lietuvoje nors daug kur ir sužadino ir kovos dvasią, bet daugelį ir užmigdė. Jų daugelis savo gyvenimą tvarkė pagal mintį, išreikštą ir viename geriausiųjų to paties Bajoraičio eilėraščių. „Tylėti, kentėti ir laukti". Bet jei tokia rezignacija būtų apėmusi ir visą Mažosios Lietuvos visuomenę, tai būtų buvęs žingsnis į tautos mirtį.

9.

Nors tinkamų sąlygų trūkumas ir neleido čia išaugti platesniam literatūriniam sąjūdžiui, tačiau vietos šviesuomenėje visą laiką ruseno tam tikras vietinis kalbinis patriotizmas, ilgainiui stipriai paliętęs net ir palikuonis iš Vokietijos atsikėlusių kunigų. Jis tarp kito ko vertė pačioje lietuvių liaudyje ieškoti tokių kūrybinių pradų, kurių nėra kitose tautose. Čia savaime dėmesys buvo nukreiptas į tautosaką, nors ir žymi kunigų dalis į liaudies dainas ir vietos papročius žiūrėjo labai neigiamai. XIX—XX a. ši pažiūra daug kur persimetė net į liaudį, į pačią tos tautosakos kūrėją ir saugotoją, paplito įvairūs surinkimininkai, maldininkai, griežčiausia nusistatę ne tik prieš pasaulietines dainas, bet ir prieš tautinius rūbus, senovės papročius ir tt. Tačiau dalis tos vietos šviesuomenės jau iš seno domisi lietuvių tautosaka. Jau Ezopo vertėjas Jonas Šulcas dar pat XVIII a. pradžioje rinko lietuviškas dainas. Žodynų ruošėjai Jokūbas Perkūnas jaunesnysis ir Jokūbas Brodovskis įtraukė į žodynų tekstus daugybę jų užrašytų lietuviškų patarlių. Tačiau ypatingą akstiną susidomėti lietuvių tautosaka davė Pilypas Ruigis, kuris savo 1745 m. išspausdintoje studijoje apie lietuvių kalbą paskelbė ir trijų lietuviškų dainų tekstą. Kada tais tekstais susižavėjo ir vokiečių literatūros šulai Herderis, Lessingas, Goethe ir kiti, tai ne tik vietos šviesuomenė, pradėjo panašių tekstų ieškoti ir juos įvairiuose vokiškuose žurnaluose skelbti, bet ir pati lietuvių visuomenė pradėjo juos kitaip vertinti. Pagaliau dainomis susidomėjo ir Liudvikas Rėza. 1825 m. išleidęs pirmąjį lietuviškų dainų rinkinį su dainų vokiškais vertimais, jis ne tik pradėjo naują lietuvių dainų rinkimo ir tyrinėjimo laiko tarpą, bet kartu ir išvedė jas į tarptautinę areną. Jo pateiktasis vertimas leido tų dainų savotišku grožiu gėrėtis ir tiems, kurie lietuviškai nemokėjo, o be to, jo rinkinio dainos greitai buvo pradėtos versti į lenkų, rusų, čekų ir kitas kalbas. Rėza ne tiek pats užrašinėjo dainas iš žmonių lūpų, kiek sugebėjo jų rinkimu sudominti Mažosios Lietuvos šviesuomenę, kur jis ir rado uolius talkininkus. Jų surinktas dainas jis atrinkdavo, žymia dalimi ir perredaguodavo, kartais net savarankiškai pakeisdavo jų tekstą, įnešdamas tokių senoviškų bruožų, kokių nebuvo originaluose. Jo padėjėjai šiame dainų rinkimo darbe buvo ir kai kurie jo kitų darbų bendradarbiai, kaip Jonas Gotfridas Jordanas, Kristupas Danielius Hassensteinas, Karolius Gotardas Keberis, Samuelius Teodoras Cipelis. Bet į darbą įsikinkė ir eilė naujų darbininkų. Jų tarpe buvo ir paties Rėzos auklėtojas ir buvęs globėjas Kristijonas Dovydas Vittikas (1751. IX. 28—1824), Gotfrido Ostermejerio sūnus Zigfridas (1759. X. 23.—

1821. IX. 19.), lietuvių tarpe išgarsėjęs savo 1817 m. išspausdintu vokišku raštu, kuriame jis griežtai atrėmė puolimus vokietininkų, reikalavusių pašalinti lietuvių kalbą iš pradžios mokyklų. Toliau Teodoras Benjaminas Thilo, Kristupas Bedarfas, Elzė Mantvilaitė, Endrikis Budrius, Ernestas Vilhelmas Beerbomas (1786. III. 11.—1865. II. 20.), Pridrikis Vilhelmas Raušningas (1786 — a. 1850), Vilius Teodoras Šimelpenigis (1787 — a. 1850), Jonas Christlibas Šviderskis, Jonas Christlibas Krause (1789. III. 14. — 1859. I. 24.), Augusto Gothilfo Krausės brolis, ir Zigfrido Ostermejerio sūnus Zigfridas Gustavas Ostermejeris (1795. IV. 25. — 1832. III. 6.). Tų bendradarbių galėjo būti ir daugiau, bet kiti jųjų dar nesusekti. Gi mums žinomieji atstovavo kone visus Mažosios Lietuvos sluogsnius: ūkininkus (tiesiogiai iš jų siuntė Rėzai dainas tik viena Mantvilaitė, bet ir visos kitos dainos buvo užrašytos iš ūkininkų lūpų), kunigus, precentorius, mokytojus, dvarininkus, pirklius. Daugelis jų, pasiuntę Rėzai savo užrašytąsias dainas, toliau panašių darbų nesidomėjo. Bet kaikurie virto uoliais tautosakos rinkėjais ir mėgėjais. Budrius dar 1848—1849 m. spausdino, savo surinktas dainas „Neue Preussische Provinzial-Blätter" žurnale, o Beerbomas dar keliolika metų, ligi pat Rėzos mirties, vis dar jam siuntė savo surinktą tautosaką.

Svarbiausias Rėzos rinkinio vaisius buvo tas, kad jis sukėlė susidomėjimą lietuvių tautosakos rinkimu ir tokių asmenų, kurie gal anksčiau ir visai apie tai negalvojo. Tiesa, jo mokinys ir iš dalies ir globojamas Pridrikis Kuršaitis pasitenkino tik pakartojęs 1843 m. Rėzos dainų rinkinį ir savo lietuvių kalbos gramatikos pabaigoje išspausdinęs kiek lietuviškų dainų gaidų. Bet naujai į darbą stojęs Edvardas Karolius Samuelius Gisevius (Gižickis) (1798. XI. 11. — 1880. V. 9.) visą savo amžių rinko ir skelbė jau ne tik dainas, bet ir kitą lietuvių tautosaką ir etnografinę medžiagą. Toje pačioje srityje dirbo ir Karolius Vilhelmas Otto Glogau, Pridrikis Beckeris, Petras Bohlenas (1796. III. 13. — 1840. II. 6.), kurio dainų rinkinys buvo išspausdintas 1857—1861 m. Rėzos pėdomis pasekė ir visa eilė mokslininkų svetimtaučių, ar tai atskirais rinkiniais, ar kartu su kitais savo raštais paskelbę labai vertingą tautosakos medžiagą: G. H. F. Nesselmanas, A. Schleicheris, A. Leskienas, A. Bezzenbergeris ir kiti. 70-jų metų pabaigoje Tilžėje susikūrusi vadinamoji „Litauische Literarische Gesellschaft" savo organe „Mitteilungen der Lit. Literar. Ges." per 30 metų paskelbė daug įvairios tautosakos, tiesa, surinktos ne vien Mažojoje, bet ir Didžiojoje Lietuvoje. Daugiausia per tą žurnalą ir užsimezgė toje srityje tamprūs saitai tarp abiejų Lietuvos dalių tautosakininkų. Bet ir čia pirmą akstiną buvo davęs Rėza, kuris net ruošėsi tuo žvilgsniu savarankiškai tyrinėti ir rytų Lietuvą. XIX a. pabaigoje ir XX a. ir vietos lietuviai davė nemaža vertingos medžiagos. Kristijonas Barčys (Bartsch) (1832—1890) paskelbė dainų melodijų rinkinį „Dainų Balsai". Vilius Kalvaitis (1848. XI. 14. — 1914. VI. 22.), pėsčias apkeliavęs visą Mažąją Lietuvą ir nepraleidęs nei vieno kaimo, kuriame dar buvo lietuviškai kalbama, be eilės smulkesnių darbų, 1905 m. išspausdino rinkinį „Prūsijos Lietuvių Dainos", o 1910 m. „Lietuviszkų Wardų Klėtelę", apėmusią 15 000 įvairių vardų ir rinkinį lietuviškų mįslių ir patarlių. Išliko ir jo nedidelis rankraštis, kuriame jis surašė mylimiausio lietuviško žodžio — „Mama", „Motina", įvairias vartojamas ir galimas formas, suradęs jų net apie 2000 variantų. O tai yra galima tik vienoje kalboje pasaulyje, lietuvių. Nuo 1904 m. Vydūnas pradėjo leisti atskirais rinkinėliais (anksčiau dar koncertų programose) jo harmonizuotas ir pritaikintas chorui lietuvių dainas, o jo vadovaujama „Giedotojų Draugija" daug pasitarnavo lietuviškoms dainoms liaudyje atgaivinti ir išsaugoti. Ansas Bruožis 1908 m. paskelbė Klaipėdiškių dainas, o Hugo Scheu nuo Šilutės su A. Kuršaičiu surinko lietuviškas pasakas apie paukščius. Po I Pasaulinio karo tautosakos rinkimo darbas tęsiamas ir paskirų asmenų ir įvairių jaunimo ir nejaunimo organizacijų, bet ilgainiui į tą darbą įsijungė ir Didžiosios Lietuvos darbininkai ir čia svarbiausias darbas buvo pakartojimas paties Rėzos leidinio. Tai atliko Mykolas Biržiška (1935—1937 m.), kartu paskelbęs visą išlikusią Rėzos rankraštinę medžiagą ir sugretinęs Rėzos paskelbtus tekstus su visais iš kitur žinomais tų pačių dainų variantais. O Lietuvių Tautosakos Archyvas paskelbė kelis tomus M. Lietuvos dainų tekstų ir jų melodijų.

10.

XVIII a. pradžioje perorganizavus pradžios mokyklas ir įsteigus daug naujų, kad ir lėtais žingsniais, raštingumas pradėjo plisti ir liaudyje. Iš to atsirado reikalas tam tikros, liaudžiai skiriamos literatūros, kuri to laiko nusistatymu turėjo būti grynai religinė. Bet į patį to raštingumo pagrindą, į pradžios mokyklas, kreipta nedaug dėmesio, laikant, kad anksčiau ar vėliau visos jos turės pereiti į vokiečių kalbą, gal išskyrus vien tikybos dėstymą. Gal dėl to, priešingai tam, kas pastebima XVIII a. Didžiojoje Lietuvoje, per visą šimtmetį išleistas tik vienas elementorius, „Skaitytines", 1708 m., kai mokyklų reforma dar tebuvo planuojama. XIX a. jau gan dažnai spausdinami įvairūs „Pibeliai", rašyti ne originaliai, bet išversti iš vokiečių kalbos. Tikybos mokslui tarnavo tradicinis, dar iš XVII a. paveldėtas, katekizmas ir anas Lysiaus. Šis nebuvo populiarus ir naujai nebuvo kartojamas. XIX a. jų vietoje 1832 ir 1839 m. buvo išleistas D. Weisso verstinis katekizmas, paskiau nuo 1855 m. Karoliaus Vilhelmo Otto Glogau, kurio ligi 1920 m. pasirodė 15 leidimų. Jis buvo virtęs oficialiuoju mokykliniu ir bažnytiniu katekizmu. Mokykloms skaitymėliais tarnavo to paties Veisso Szuilknygeles, Kudikiu prietelius, pagaliau, Jono Pridrikio Prano Šrederio (1829. VII. 3. — 1906. V. 26.) Lietuwiszkos bey wokiszkos Skaitimo Knygeles 1869 m., kurių keli leidimai buvo be pakeitimų išleisti. Tačiau šiuose mokykliniuose vadovėliuose lietuvių buvo tik kalba. Šiaip tai buvo vokiškos knygos, išspausdintos lietuvių kalba. Kitų skaitymų ar knygų vaikams pasiskaityti nebuvo-vaikai turėjo tenkintis suaugusiems skiriama tikybine literatūra ar griebtis vokiškųjų knygų. XVIII. a. vartojama knygutė „Pienas mažiems vaikeliams" (1735 m. ir dar porą kartų pakartota) greičiausia buvo Pridriko Pretoriaus vyresniojo parašyta dar XVII a.

XVIII a. suaugusiems skaityti, be Biblijos, palyginti buvo išleista labai nedaug, bet ir raštingų buvo labai maža Rankrašty išlikęs P. U. Glozėrio Namu Szuiles ir Bažniczes Mokslas 1732 m. nebuvo išspausdintas. A. P. Šimelpenigio III paruoštas vertimas Jono Arndto (Oranto) Apie tikrą krikščionumą neišspausdintas dingo septynerių metų kare. Bet kelios knygutės išleistos dar XVIII a., buvo kartojamos be jokių pakeitimų ir per visą XIX a. Tai Adomo Enriko Pilgrimo 1742 m. versti Hübnerio Iškirti Nusidavimai, Pilypo Ruigio 1750 m. verstas Langhauseno Trumpas Išguldymas Evangelijų, K. Lovyno 1768 m. verstas Hollazo Evangeliškas Malonės Davadas ir to paties Lovyno Pamokinnimas apie užauginimą waikų 1782 m. Knygų pasiskaitymui išleido ir G. Ostermejeris 1781 m., Vilhelmas Regge 1788 m. ir kiti. Per visą XVIII a. tokių knygų išleista apie dvidešimt.

XIX a. raštingumui kaime įsigalėjus ir atsiradus daugeliui įvairių tikybinių sektų, religinė propaganda vedama visu smarkumu. Tam reikalui, greta gyvo žodžio, labiausia pasitarnauja knygos ir religiniai laikraščiai. Mažoji Lietuva įtraukiama į įvairių tikybinių misijų, veikusių Afrikoje ir Azijoje, tinklą ir, matyti, virto ta šalimi, kuri labai daug toms misijoms suaukodavo lėšų iš dalies ir žmonių, nes ypač antrojoje XIX a. pusėje ir iš lietuvių tarpo atsirado nemaža misionierių. Pagaliau, nuo šio amžiaus pradžios, spaustuvėms atsiradus ne tik Karaliaučiuje, bet ir Tilžėje, Gumbinėje, paskiau Klaipėdoje, Priekulėje, jų savininkai, ieškodami savo įmonėms darbo, patys virto leidėjais. Pastebėję kad lietuviškos tikybinės knygos greitai yra išperkamos, pradėjo jas leisti grynai pelno sumetimais. Neturėdami naujai parašytų, kartojo senas, net iš XVIII a., kad tik spaustuvė nestovėtų be darbo. Tokiomis aplinkybėmis į literatūrinę knygų pusę nekreipta jokio dėmesio, kad tik galima būtų knygą greičiau paleisti. Atsirado ir nemaža tokių knygų gamintojų, vertėjų iš vokiečių kalbos, ar dažniau vokiečių teksto trumpintojų, kurie ir patys buvo nelabai raštingi. Rimčiausia buvo žiūrima į vadinamas Miszknyges, pamokslų rinkinius, kurių dalis buvo tiesiog verčiama iš vokiečių kalbos, o kitas savarankiškai ruošė kunigai ir nekunigai. Pirmas tokias Miszknyges 1800 m. paskelbė tas pats kantorius Milkė. Jam talkininkavo jo brolis kunigas Danielius Pridrikis ir Efraimas Pridrikis Meisneris. Kitas savarankiškas Evangeliszkas Miszknyges 1858 m. paruošė Karolius Pridrikis Leopoldas Neisas (1814. V. 5. — 1875. I. 25.), kuris jas redagavo tokių pat rimtumu, kaip seniau buvo ruošiami Biblijos vertimai ir nauji giesmynai. Dirbo eilę metų ir pritraukė prie darbo nemaža bendradarbių, iš kurių yra žinomi kunigai Pridrikis Kuršaitis, Lucks, Zigfrido Ostermejerio sūnus Gotfridas Lebrochtas (1786. III. 12. — 1856. IV. 3.), Karpavičius, Peteaur, Rudolfas Andrius Cipelis (1813. XI. — 1894. II. 13.), Šulcas, Karolius Edvardas Cigleris (1798—1881. V. 22.), Karolius Pridrikis Heinrici (m. 1881. XII. 26.). Šios Miszknygės buvo dar du kartus pakartotos, bet didžiausią pasisekimą turėjo grynai kompiliacinės, iš įvairių vokiškų raštų sulipdytos Dovydo Plonaus Miszu Knygos, kurios nuo 1826 m. per nepilnus šimtą metų buvo pakartotos ne mažiau kaip dvylika kartų, nors toji trijų dalių didelio formato knyga turėjo apie 1000 puslapių. Kita literatūra, kurią kartais rašė ir kunigai, bet dažniausiai pradžios mokyklų mokytojai ar žodžio sakytojai, buvo kalbos ir turinio požiūriu dažniausia labai menka. Keletą tikybinių brošiūrų paruošė ir Kuršaitis. Jo raštai išsiskiria savo gražia kalba. Kartais jis ir kitiems kalbą taisė. Šiap krinta į akis tų knygų gausumas: 1801—1865 m. Mažojoje Lietuvoje knygų buvo išleista beveik tiek pat, kiek ir Didžiojoje, nors lietuvių skaičius čia buvo bent dešimt kartų mažesnis. O ir pačios knygos dažnai buvo storos, po keletą šimtų puslapių. Buvo leidžiama taip pat nemaža ir periodinių leidinių, kurių Didžioji Lietuva tuo laiku iš viso neturėjo. Atrodo, kad bent anuo laiku kiekviena lietuviškoji Mažosios Lietuvos šeima nuolat tas knygas skaitė ir jas pirko.

Daugelio tikybinių knygų autoriai ar vertėjai nėra knygose pažymėti ir ligi šiol nemaža yra žinoma tokių knygų, kurių autorių nepavyko susekti. Viena populiariausių knygų buvo Arndto Rojaus Darželis, pirmą kartą išleistas 1807 m. ir vėliau per šimtą metų mažiausia dvidešimt kartų perspausdintas. Jį išvertė tas pats Kristijonas Mertikaitis, kuris buvo paruošęs ir aukščiau minėtą Psalmyną. Populiarumu ir kai kurios kitos nuo Arndto neatsiliko, bet dėl jų neoriginalumo netenka ties jomis ilgiau sustoti, nes tai buvo ne literatūros, bet tik bendros kultūros faktai ir reiškiniai. Tačiau pravartu priminti vieną kitą pavardę tų, kurie tokiomis neprastomis sąlygomis jas rašė. 1804 m. Vėluvos mokytojas G. Krahsas išvertė Arnoldto dvi mišias. 1818 m. kunigas Jonas Pridrikis Glogau (1713. VI. 5. — 1831.) išspausdino knygutę apie Liuterį. Nuo 1831 m. į darbą įsitraukė Kretingalės mokytojas Pridrikis Kelkis, kuris tačiau daugumą savo rašinių spausdino savo leidžiamuose laikraštėliuose, iš kurių jis kai kurias giesmes platino atskirais atspaudais. Nuo 1846 m. Tilžės pradžios mokyklos mokytojas Erdmonas Sesnakas vis dažniau skelbė savo paruoštas knygeles ir kalendorius. Aukštųjų Eisulių mokytojas Jurgis Meškaitis (1801. IV. 11. — 1876. I. 1.) pradėjo rašyti maždaug nuo 1852 m., bet paskutiniaisias savo gyvenimo metais pagamino daugybę smulkių, kišeninio formato knygučių, kurios vėliau buvo kartojamos ir jam mirus. Nuo 1855 m. susiduriam su Lenkupių pradžios mokyklos mokytoju Mykolu Sapalu, nuo 1869 m., o gal ir kiek anksčiau, Jonas Pridrikis Pranas Šrederis, „Mielaszirdingystės Ansztalto" Gropiškiuose prie Priekulės vedėjas, ne tik parašė ir iš leido eilę knygučių, bet ir pats jas spausdino nuosavoje spaustuvėje Priekulėje. 1867 m. leidžiant Millerio Miszias, be Kelkio ir Šrederio bendradarbiavo ir Lappatis. 1877 m. susiduriam su Martynu Keturakaičiu, 1878 m. su Kristupu Kibelka, nuo 1881 m. nuolatos tai vieną, tai kitą raštą išspausdindavo kunigas Kristupas Jurkšaitis (1852. VIII. 15. — 1915. VII. 17.); nuo 1881 m. veikė Endrikis Kalvaitis,

vėliau įtaisęs Tilžėje Betleemo draugiją, bet mažai pritarėjų suradęs, 1905 m. išsikėlė į Šveicariją. 1883 m. įsitraukė į darbą mokytojas Vilius Kučius, nuo 1885 m. Jurgis Traušys (1844. VIII. 6. — 1918. VII. 22.). Šis pastarasis daugiausia buvo surištas su periodine spauda. Toliau turime pavardes Daukšaičio, Endrikio Vendto (1819. III. 22. — 1896. VIII. 5.), Kristijono Giedraičio, Mykolo Kiošio (1868. VIII. 1. — 1927. XI. 8.), Anso Baltriaus vyresniojo (1835. IX. 27. — 1909. XII. 12.), Urtės Lokienės ir misijininko Kristupo Lokio, Adomo Einario, Janio Pipiro, Mykolo Kundriaus ir daugelio kitų, kurių galima būtų ir antra tiek priskaityti, bet nei vienas jų nesugebėjo pareikšti nei vienos savarankiškos minties ir nei iš kalbos, nei iš stiliaus negalima jų vieno nuo kito atskirti. Rimta išimtis iš tos masės buvo kunigas Vilius Gaigalaitis (1870. IX. 27. — 1945. XI. 30.), išvaręs platų kultūrini barą ne tik populiarioje tikybinėje literatūroje, bet ir publicistikoje ir moksle (jo disertacija apie 1573 m. Wolfenbüttelio Postilę ligi mūsų dienų yra vienintelis šaltinis žinių apie tą Viena seniausių mūsų literatūros ir kalbos paminklų). Greta tų gausių vardinių knygų ir knygučių, ypač XX a. pradžioje pasklido daugybė bevardės literatūros, leidžiamos įvairių nelietuviškų tikybinių organizacijų Karaliaučiuje, Berlyne, Hamburge, Bremene ir kitur. Visos tų organizacijų leidžiamos propagandinės brošiūros tuojau buvo verčiamos ir į lietuvių kalbą ir masiškai lietuvių tarpe platinamos. Tik viena 1904 m. įsteigta lietuviška „Sandoros“ draugija, vėliau daugiau kaip 30 m. vedama to paties V. Gaigalaičio, savo leidžiamą tikybinę literatūrą ir turinio ir kalbos žvilgsniu labai rimtai paruošdavo.

Bet religiškai labai uoliai Mažosis Lietuvos ūkininkų visuomenei ir tų šimtų religinių knygų buvo per maža. Lygiagrečiai buvo leidžiami ir įvairūs religiniai periodiniai leidiniai, kurie duodavo tokius pat religinius skaitymus, tik periodiškai gaunamus. Šios tikybinės periodikos pradininku tenka laikyti Natanielių Pridrikį Ostermejerį (1784. IV. 8. — 1846. VIII. 24.), jau trečią, su lietuvių literatūra susietą, Zigfrido Ostermejerio sūnų. Greičiausia savo brolių padedamas, jis 1823 ir 1824 m. išleido po vieną knygelę „Nusidawimų Diewo Karalystėje“. Jam šį leidinį sustabdžius, Pridrikis Kelkis 1832 m. pradėjo leisti „Nusidawimus apie Ewangelijos Prasiplatinimą (paskiau Praplatinima) tarp Żydų ir Pagonų“, kurių pirmieji numeriai buvo spausdinti Klaipėdoje, paskiau Tilžėje, o nuo 1833 m. Karaliaučiuje. Visą leidinį Kelkis prirašydavo pats vienas. Kiek vėliau jo kalbą taisė Pridrikis Kuršaitis. Ši medžiaga, išskyrus paties Kelkio rašytas giesmeles, buvo imama iš analoginio ėjusio Karaliaučiuje vokiško laikraštėlio. „Nusidawimai“ buvo leidžiami nuo dvylikos ligi vieno karto metuose, bet pradžioje turėjo tokį didelį pasisekimą, kad kai kuriuos numerius tekdavo ir po keletą kartų kartoti. 1875—1880 m. leidinį redagavo Kuršaitis, paskiau Janis Pipirs, Endrikis Endrulaitis, Šiuišelis. Dar ir po I Pasaulinio karo kartais pasirodydavo jo vienas kitas numeris. 1862 m. (o gal ir 1861 m.) kunigas Trojė leido, „Paslą Gustavo Adolfo įstatymo wisiems surinkimams skaitytina“. Tai buvo lietuviškas leidimas tokio pat vokiško laikraščio. 1873 m. pasitraukęs iš „Nusidawimų“, P. Kelkis įsteigė „Pasiuntinystės Laiszkelį“, kurį nuo 1877 m. redagavo Mykolas Kibelka, paskiau žodžio sakytojas Pilibaitis. 1900 m. jis pasivadino „Pasiuntinystės Laiszkeliu arba Bitele ant Pasiuntinystės Lauko“, o 1908 m. dar kartą pakeitė vardą į „Pasiuntinystės Knygeles“. Nuo 1881 m. Rytprūsių maldininkų draugijos vadovas Kristupas Kukaitis (a. 1844—1914. VII. 27.) įsteigę ir ligi savo mirties leido ir redagavo „Pakajaus Paslą“, kuris buvo leidžiamas lygiagreta lietuviškai ir vokiškai. Bet ir Kukaičiui mirus, dar po ano karto tas pats laikraštėlis buvo leidžiamas mozūrų Lyke. 1887—1888 m. Austrijos Vindišgrece ėjo penkiomis kalbomis, jų tarpe ir lietuviškai „Dangaus Daržas“. 1887—1888 m. kartą į dvi savaites iš Tilžės ėjo „Luterons“, kurį redagavo D. Laukandtas. 1891—1893 kunigas Struckas iš Vizų leido „Alywu Lapus isz Żemės amžino Pakajaus“. Retkarčiais leidžiamomis knygelėmis jie buvo atgaivinti ir 1926 m. 1893 m. Berlyno „Išganymo Armija“ išspausdino Tilžėje vieną numerį „Karo Szauksmo“. Nuo 1903. X. 1 ligi 1910. III. Dovas Kalvaitis leido baptistų „Pasiuntinystės Laiszką“, kuris 1910 m. virto „Apsakymais“. 1903—1904 m. Janis Pipirs leido „Auszros Żwaigždelės Spindulius“. Ištikrųjų tai buvo tik pamokslų knyga, leidžiama atskirais lankais. Ją visą išspausdinus, ir pats leidinys sustojo. 1904—1908 m. kun. Redmeris leido „Pasiuntinystes Prietelių“. Buvo ir dar keletas panašių, trumpai ėjusių laikraštėlių. Daugumas jų buvo leidžiami protestantų misijoms propaguoti ir joms rinkti lėšas iš dosnių Mažosios Lietuvos ūkininkų, nors visos tos misijos ilgainiui virsdavo vokiečių politinės ekspansijos atsparos punktais.

Iš visų tų laikraščių tiek savo turiniu, straipsnių rimtumu, kalba ir lietuviška tendencija teigiamai išsiskyrė 1904 m. įsteigta „Pagalba“, kurios pirmuosius tris numerius suredagavo Endrikis Šadagys (1867—1911), o po jo apie 35 metus redagavo Vilius Gaigalaitis, tik kartais pavaduojamas kitų, kada kitos pareigos jį nuo to darbo atitraukdavo. Šis nedidelio formato žurnalas niekados nepamiršdavo, kad jis pirmiausia yra skiriamas Mažosios Lietuvos lietuviams, kad ir jam privalo rūpėti visos tos tikybinės ir kultūrinės bėdos, kuriomis visas kraštas gyveno. Pirmojo Pasaulinio karo metu, kada visi kiti vietos lietuviški laikraščiai sustojo, „Pagalba“ sugebėjo spausdinti ir tokią medžiagą, kurios kitiems laikraščiams karo cenzūra nebūtų leidusi. Čia tarp kitko jo redaktorius išspausdino ir keletą ilgesnių raštų apie vietinę literatūrą ir įvairius tikybinius sąjūdžius.

Be protestantų ir įvairių protestantizmo atskalų, Mažojoje Lietuvoje buvo išsilikusi ir nedidelė grupė lietuvių katalikų, kurių atsparos punktas ilgą laiką buvo bažnytėlė Drangovščiznoje ties Tilže, ligi XIX a. pusei dažniausia aptarnaujama Žemaičių vyskupijos kunigų, o XVIII a. Lietuvos jėzuitų. Daugiausia jie buvo aprūpinami tikybinėmis knygomis, spausdinamomis Didžiojoje Lietuvoje, bet katekizmai ir maldaknygės buvo jiems gotinėmis raidėmis spausdinami ir XIX a. Rytprūsių katalikų kunigų specialiai parašomi. Pirmąjį tokį katekizmą buvo jiems dar 1770 m. išleidęs jėzuitas Jonas Joskaudas. Ši labai gražia kalba parašyta knygelė vėliau buvo dar keletą kart perspausdinta. Naują katekizmą 1844 m. buvo jiems paruošęs ir išleidęs Varmijos vyskupijos kunigas Pranas Tiedigas (1793. XII. 1. — 1861. VI. 24.). 1856 m. Gumbinėje buvo išleista maldaknygė „Tayp turite melstis“. Jos autorius nėra nurodytas, bet galimas daiktas, kad ir ją parašė tas pats Tiedigas. Vėliau ją perredagavo ir 1873 m. antrą kartą išleido kunigas Jonas Zabermanas. Kunigas H. Vychmanas tiktai kurį laiką duodavo savo firmą katalikiškiems laikraščiams, ėjusiems Mažojoje Lietuvoje, lygiai, kaip ir kun. O. Hinzmanas. Šis, be to, 1902 ir 1909 m. Mažosios Lietuvos katalikams išleido katališką „Knygelę kasdieninių maldų“, o Klaipėdos klebonas kun. A. Švarkas 1863 ir 1883 m. išleido katalikišką katekizmą.

11.

Koks stiprus bebūtų buvęs tikybinis Maž. Lietuvos ūkininkų jausmas, vis dėlto viena religinė literatūra negalėjo atsakyti į visus jiems kylančius klausimus. Tačiau negausi vietos šviesuomenė, kurią ilgai sudarė veik vieni kunigai ir nuo jų priklausą pradžios mokyklų mokytojai, į tuos netikybinius reikalus beveik nekreipė dėmesio. Jų gaminama literatūra į tuos klausimus nedavė jokio atsakymo. Net tokiai svarbiai sričiai, kaip žemės ūkis, per visą šimtmetį terandame Danieliaus Teofiliaus Settegasto (a. 1730—1810) 1801 m. išspausdintas „Naudingas Biczių Knygeles“, kurios buvo dar pakartotos 1820 ir net 1906 m., ir tuo pat reikalu 1882 m. išspausdintą E. Radžiūno knygutę, pakortotą 1903 ir 1911 m. Iš veterinarijos srities dar nepaaiškėjęs „lietuwiszkas Dwarononinkas“ 1842 m. išleido „Naujausias Galwijų Liwkarstos Knygas“, pakartotas 1861 ir 1862 m. O iš medicinos nuo 1878 m. beveik kasmet buvo kartojamos kelios šarlataninės Richterio knygutės, kurių vieną buvo išvertęs net E. Gisevius. Tai beveik visa populiaraus mokslo literatūra, kurią sugebėjo paruošti lietuviškai kalbanti, bet ne lietuviškai nusistačiusi vietos šviesuomenė. Šiaip lengvų skaitymų turime dar nuolatos kartojamus „Dywnus Prisitikimus raguotojo Sygwrydo“, to paties Radžiūno Robinzoną ir keletą panašių beverčių knygučių.

Šią spragą iš dalies užpildė kalendoriai, kuriuos čia pradėta leisti net vieneriais metais anksčiau už Ivinskio kalendorius. 1846 m. Erdmonas Šesnakas pradėjo leisti „Prusiszkas Kalendras“, kurios ėjo ligi 1880 m., nuo 1866 m. surašomos Jurgio Urbono, nuo 1873 m. J. Meškaičio ir nuo 1877 m. Kristupo Kumutaičio. Greta jų, spaustuvininkas Reilenderis nuo 1852 m. keletą metų leido „Mažas Rytų ir Wakarų Prusų Kalendras“, kurias redagavo J. Meškaitis. 1857—1858 m. kun. Neisas to paties Reilenderio lėšomis leido „Krikszczioniszkas Kalendras“, kurias nuo 1876 m. iš jo perėmė Jurgis Traušys, nupirkęs Šrederio spaustuvę. Šis kalendorius buvo leidžiamas keliasdešimt metų, ilgainiui net dviem skirtingais leidimais. Antras leidimas buvo vadinamas „Didžiosiomis Ewangeliszkomis Kalendromis“ ir buvo sudaromas tuo būdu, kad prie pagrindinio kalendoriaus buvo priedu pridedama ir knygutė. Tuo pačiu vardu, bet skirtingo turinio keletą kalendorių XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje buvo išleidęs ir Martynas Jankus. Kadangi kalendorių leidimas buvo labai pelningas, nes leidėjams daug pajamų duodavo ir skelbimai, tai jų atsirado ir daugiau. Spaustuvininkus Reilenderis pradėjo nuo 1871 m. Tilžėje leisti „Lietuwiszkas Kalendras“, iš pradžių surašomas J. Meškaičio, paskiau J. Raudoniaus, vėliau J. Kelkio. Nuo 1885 m. jos buvo pavadintos „Tilžės Kaleiwio Kalendromis“ ir tuo vardu buvo leidžiamos dar po I Pasaulinio karo. Šias redagavo K. Jedinaitis, J. Raudonius, Jurgis Arnašius (1872. II. 12. — 1934. VI. 23.), D. Letzas K. Jurkšaitis ir kiti. Taip pat kitas „Lietuwiszkas Kalendras“ nuo 1877 m. beveik ligi naujausių laikų leido Klaipėdos Holzo ir Šerniaus spaustuvė. Jas iš pradžių redagavo Martynas Šernius (1849. XI. 10. — 1908. IV. 14.), paskiau K. Jedinaitis ir kt. Bet Tilžės „Lit. Kalendroms“ pakeitus savo vardą, nuo 1885 m. jas tuo pačiau vardu pradėjo leisti ir Tilžės spaustuvininkas Otto Mauderodė (1852. IV. 26. — 1900. I. 17.). Jas redagavo Kristupas Kropaitis, paskiau Mikelis Kiošis. Šis kalendorius, ėjęs bene ilgiausiai iš visų, buvo ir geriausia redaguojamas ir savo puslapiuose neretai spausdino straipsnelius, eilėraščius ir vaizdelius, paimtus iš Didžiajai Lietuvai skiriamų leidinių. Buvo ir daugiau smulkių ir trumpai ėjusių kalendorių, pvz. M. Plotos. Smalėjaus ir kt. Visi šie kalendoriai ir buvo svarbiausia pasaulietinė literatūra, patenkanti į ūkininkų rankas.

Įvedus Vokietijoje nuo 1848 m. konstitucinę santvarką, kai ir Maž. Lietuvos lietuviai virto laisvais piliečiais-balsuotojais, teko atkreipti didesnį dėmesį į jų tam tikrą politinį auklėjimą. Tai pagimdė politinę periodinę spaudą, deja, ilgą laiką lietuvišką tik savo kalba, bet ne politine tendencija. Tiktai XIX a. pabaigoje, prasidėjus savarankiškai politinei lietuvių akcijai, tai atsiliepė ir vietinėje periodinėje spaudoje.

Pirmuosius lietuviškus politinius laikraščius pagimdė 1848 m. politiniai sąjūdžiai. 1849 m. pradžioje pradėjus Tilžėje eiti vokiškam demokratiniam laikraščiui „Dorfzeitung für Preussen“, kartu pradėta spausdinti ir jo lietuvišką dvisavaitinį priedą, „Lietuvišką Prielaišką“, kurią redagavo, greičiausia, pradžios mokyklos mokytojas Mauras Pucas. Dėl opozicinio tono vokiškąjį laikraštį administracijai sulikvidavus, ir jo lietuviškas priedas nuo 1850 m. pradžios nustojo eiti. Tų pačių 1849 m. balandžio mėnesį Klaipėdos spaustuvininkas Horchas pradėjo leisti „Lietuwininkų Prietelį arba Klaipėdos Ceitungą“, redaguojamą Rudolfo Andriaus Cippelio. Ir šis laikraštis administracijai netiko. Bet ji jo nelikvidavo, tik iškėlė jo redaktorių kunigu į Darkiemį ir tuo būdu privertė leidėją laikraštį pačiam uždaryti, nes nebuvo kas jį redaguoja. Tie abu pirmieji lietuviški politiniai laikraščiai buvo opozicijoje prieš Prūsijos valdžią. Faktiškai tai nebuvo savarankiški laikraščiai, bet tik vokiškų laikraščių lietuviškieji leidimai. Tačiau jų pasirodymas paskubino leidimą „Keleiwio“. Nors mintis tokį laikraštį leisti

ir buvo dar 1844 m. kilusi, bet Prūsijos vyriausybė ryžosi jį leisti tiktai 1849 m., išsigandusi lietuvių ūkininkų palankumo demokratinėms idėjoms. „Keleiwiui" leisti buvo nustatyta kasmetinė nedidelė subsidija, ir 1849 m. liepos 4 d. pasirodė jo pirmasis numeris. Jis be pertraukos ėjo savaitiniu laikraščiu ligi 1880. III. 30., visą laiką redaguojamas ir bveik visas prirašomas vieno Pridrikio Kuršaičio. Tai buvo pirmasis lietuviškas laikraštis tikra to žodžio prasme. Dėl jo griežtai konservatyvinės krypties, nustatytos jo faktinųjų - leidėjų, ir dėl jo lojalumo Prūsijos valdžiai visi, kas apie jį vėliau rašė, jį ir jo įtaką Mažajai Lietuvai griežtai neigiamai apibūdindavo. Tačiau atrodo, kad „Keleiwio" toks visiškas pasmerkimas nėra teisingas. Pavarčius visus „Keleiwio" komplektus, aiškėja, kad nors Kuršaitis jį vedė jam nustatyta politine linkme ir kiekviena proga griežtai pasmerkdavo kiekvieną politinės opozicijos pasireiškimą, bet savo tautai ir kalbai jis visada buvo ištikimas ir pats neretai labai griežtai bardavo tuos, kurių oportunizmas ėjo per toli ir vedė prie pamiršimo lietuvių kalbos teisių bažnyčioje ir mokykloje. Tokiais atvejais jis net nesiskaitė su tuo, kad ir jo faktinieji leidėjai dažniausiai tokiai antilietuviškai politikai ne tik pritardavo, bet ją ir organizuodavo. Kol Kuršaitis redagavo, „Keleiwį", tol ir jo skaitytojai, nors iš jo ir nieko neišgirsdami apie lietuvių tautinį atgimimą, liko ištikimi savo kalbai. 1880. III. 30 „Keleiwiui" sustojus, A. Einaris pradėjo jo vietoje leisti Tilžėje („Keleiwis" buvo leidžiamas Karaliaučiuje) „Naująjį Keleiwį", kurį 1883 m. trumpą laiką redagavo J. F. Kelkis. Nuo N. 19 šis laikraštis pasivadino „Tilžės Keleiwiu", vedamu tokia pat kryptimi, kaip ir „Keleiwis", ir toks ėjo ligi 1924 m., Jurgio Arnašiaus redaguojamas. 1898-1910 m. prie jo buvo leidžiamas priedas „Keleiwio Draugas". 1883 m. A. Einaris atnaujino „Keleiwį" senuoju vardu, tačiau nuo 1884 m. buvo susitarta jį leisti tik „Konzerwatywų Draugystės Laiszko" priedu. Šis „Laiszkas" buvo nuo 1882 m. Priekulėje leidžiamas vietoje 1880—1882 m. ten pat ėjusio „Tiesos Prieteliaus". Jis ėjo ligi 1915 m. Leido J. Traušys, redagavo A. Einaris, V. Kučius ir kt.

1851 m. tas pats M. Pucas, kuris 1849 m. redagavo „Lietuwiszką Prielaiszką", pradėjo redaguoti ir tokio pat pavadinimo Tilžės vokiško laikraščio „Die freie Gemeinde", priedą. Jo išėjo vos 7 numeriai, nes dėl savo krypties abudu laikraščiai buvo administracijai nepriimtini. Nusivylęs, Pucas emigravo į Ameriką. Žinomas tik iš „Keleiwio" polemikos opozicinis „Lietuwiszkas Laiszkas" ėjo 1862 m. Įsrutyje rinkimų kampanijos metu. Taip pat rinkimų laikraštis „Lietuwininkų Paslas" Šilutėje 1863—1864 m. ėjo kaip, vokisko pažangiosios partijos „Bürger- und Bauern-Freund" laikraščio lietuviška laida. Abu tie laikraščiai smarkiai puolė konservatorius, agituodami už progresistus, nors lietuvių teisių gynimo atžvilgiu įvairios vokiečių ano meto progresyvinės partijos buvo gal dar blogesnės už konservatorius.

1877 m. pabaigoje Martynas Šernius pradėjo Klaipėdoje leisti „Lietuwiszką Ceitungą" kuri ėjo ligi 1915 m., redaguojama paties Šerniaus, o jam mirus, nuo 1908 m. J. Šmidto. Iš pradžių Šernius ją leido aiškiai lietuviška linkme ir net spausdino laikraščio skiltyse J. Sauerveino, J. Basanavičiaus, J. Šliūpo ir kitų griežtai lietuviškus straipsnius. Bet vėliau, matyti, veikiamas grynai materialinių sumetimų, jis panašių traipsnių nebedėjo ir lietuviškų reikalų atžvilgiu pasidarė daug santuresnis, nors savo laikraštį vedė ir daug liberališkesne linkme už „Tilžės Keleiwį" ar „Konzerwatywų Dr. Laiszką". Paties Šerniaus nusistatymui būdinga yra ir tai, kad jis buvo vienas tų, kurie buvo iškėlę mintį Mažojoje Lietuvoje leisti laikraštį, skiriamą Didž. Lietuvai. Taigi jis buvo vienas „Auszros" sumanytojų. 1896—1910 m. prie jo laikraščio ėjo priedas „Laukininkų Prietelius". 1881—1882 m. rinkimų agitacijos metu konservatoriai leido nereikšmingus „Lekianczius Laiszkus". 1884 m. kovo mėnesį Karaliaučiuje pradėjo eiti „Lietuwizkas Polytiszkas Laiszkas", 1885 m. pabaigoje pasivadinęs „Žiuronu" ir tuo vardu ėjęs ligi 1886 m. pabaigos. Jį redagavo Kristupas Kibelka. Jis spausdino ir Basanavičiaus, Vištaliaus ir kitų straipsnius ir buvo labai palankus lietuviškam sąjūdžiui. O iš viso karingai tuo reikalu buvo nusistačiusios, grynai lietuviškai Kristupo Voskos (1861. XII. 21. — 1905. XI. I.) redaguojamos „Naujos Žinios", ėjusios tik 1889—1890 m. Galimas daiktas, kad jų tonas to laiko Mažosios Lietuvos visuomenei buvo kiek perankstyvas, nes jos sustojo eiti dėl prenumeratorių trūkumo. Pagaliau 1890 m. pabaigoje vokietis Tilžės spaustuvininkas Otto Mauderodė pradėjo du kartus savaitėje leisti „Naują Lietuwiszką Ceitungą", kuri ėjo ligi 1915 m. Nebūdamas joks lietuviško sąjūdžio šalininkas, laikraštį leisdamas tiktai pelno sumetimais, bet matydamas, kad visos vokiškos kryptys jau yra atitinkamų lietuviškų laikraščių atstovaujamos, jis nusistatė leisti savo laikraštį, besiorientuojant į vietinius lietuvių reikalus, įstatymų ribose ginant jų visus reikalus ir teises ir palaikant rinkimų kompanijų metu savarankiškai lietuvių išstatomus kandidatus į parlamentą ir seimą, nors daugumas jų ėjo lietuvių konservatorių vardu. Pagal Mauderodės mintį, ta kryptimi visą laiką laikraštį redagavo Mykolas Kiošis. Vėlyvesni lietuvių kandidatų laimėjimai rinkimuose žymia dalimi buvo N. L. C. nuopelnas. Nuo 1896 m. pabaigos prie jo ėjo ir savaitinis priedas „Kaimynas", ilgainiui virtęs gerai redaguojamu vietos jaunimo laikraščiu, kuriame savo plunksnas bandė ir daugumas vėlesnių žymesniųjų Maž. Lietuvos veikėjų ir rašytojų. Jam artimos krypties buvo ir 1896. XI. 5 Tilžėje įsteigtas „Lietuwiszkas Laiszkas", 1897 m. būdingai pakeitęs savo vardą į „Auszrą". Buvo tai organas „Lietuviškos Skyrimo Draugijos", įsteigtas Enzio Jagomasto, vokiečių nužudyto 1941 m. Laikraštį redagavo K. Voska, paskiau J. Arnašius, o šiam 1899 m. perėjus redaguoti „Tilžės Keleiwį", redakciją perėmė pats Jagomastas. 1889 m. prie jo ėjo ir Savaitinis priedas „Namų Prietelis". Tačiau dėl straipsnio apie dr. Vilių Bruožį (Bružį) laikraštis nuo 1899.X.3. buvo administracijos sustabdytas. Be to, redakcija turėjo sumokėti gan didelę piniginę baudą. Tais pačiais metais Tilžės spaustuvininkas J. Schoenke, kuris pralobo, spausdindamas Didžiajai Lietuvai skiriamus laikraščius ir knygas, įsteigė „Lietuwos Paslą" leidžiamą kovai prieš Mažosios Lietuvos lietuvių atgimimą. Laikraštį redagavo P. Kuršaičio broliavaikis Aleksandras Kuršaitis (1857. X. 2. — a. 1944 m.), parinkęs bendradarbiais K. Jurkšaitį, mokytoją Lederaitį, V. Hoffheinzą (1848. III. 23. — 1897. I. 31.) ir kt. Nuo 1898 m. spalių mėn. pradžios pats leidėjas jį sustabdė, gal dėl to, kad neturėjo užtenkamai skaitytojų, o gal ir pabūgęs nustoti užsakymų iš Didžiosios Lietuvos. Kiti laikraščiai, ėję Maž. Lietuvoje XIX a. pabaigoje — XX a. pradžioje, daugiausia buvo jau šimtaprocentiniai lietuviški laikraščiai. Apie juos dar bus atskirai kalbama.

Politinė M. Lietuvos veikla, gan ryškiai atsispindėjusi jos laikraščiuose, beveik neturėjo jokios įtakos į neperiodinius leidinius. Iš šios srities žinom tik keletą politinių, prūsiškai patriotinių brošiūrų iš prancūzų karų meto, kurias 1814 m. ir vėliau išleido K. D. Hassensteinas. 1867 m. ir vėliau J. Urbonas keliose knygutėse, kurios prieš tai buvo spausdintos ir kalendoriuose, aprašė prūsų laimėjimus kare su austrais, o nuo 1871 m. per eilę metų K. Jedinatis atskirose brošiūrose aprašinėjo vokiečių laimėjimus kare su prancūzais. Šios brošiūros ir buvo pridedamos prie „Evangeliszkų Kalendrų" ir su jomis sudarydavo „Didžiąsias Evangeliszkas Kalendras".

12

1865 m. lietuvių spaudos uždraudimas, perkėlęs visų lietuviškų raštų spausdinimą į Mažąją Lietuvą, iš pradžių vietos lietuvių santykiams neturėjo didelės įtakos. Iš knygų spausdinimo turėjo tik gerą pelną vokiečių spaustuvininkai, nes pirmoji lietuvių spaustuvė - J. Mikšo - čia atsirado vos 1885 m. Bet ir vėliau nedidelės lietuviškos spaustuvėlės, be to dažnai įkurtos paskolintais pinigais, gan silpnai dirbo ir negalėjo daryti konkurencijos vokiečiams. Dažnai jos veikė labai trumpai. J. Mikšo spaustuvė po dviejų metų perėjo į rankas sulietuvėjusio vokiečio Ernesto Veyerio, o šis ją 1890 m. pardavė J. Schoenkei. 1889 m. Ragainėje įsteigtą Kristupo Voskos spaustuvę 1890 m. perėmė Martynas Jankus, kuris ją tuoj perkėlė į Tilžę, o iš čia į Bitėnus. Ši spaustuvė, dirbdama be kapitalo, tik retkarčiais tegalėdama paimti vieną kitą darbininką, dirbo su pertraukomis ir tik dėka patiės Jankaus užsispyrimo išsilaikė ligi I Pasaulinio karo. Gal tvirčiausia buvo vieno E. Jagomasto spaustuvė Tilžėje, kurią jis nupirko 1896 m. Bet ji augo iš lėto ir spaudos draudimo metu didesnio vaidmens nevaidino. Tačiau visų tų lietuviškų ir nelietuviškų spaustuvių veikla siejo Mažosios Lietuvos gyvenimą su Didžiąja Lietuva ir vertė maž po maž gyventojus iš abiejų pusių sienos, dirbtinai nuo amžių perkirtusios vieną bendrą lietuvių tautos organizmą, suprasti savo reikalų ir siekimų bendrumą. Rišo juos ir iš pat pradžios paaiškėjęs reikalas Didžiajai Lietuvai turėti Mažojoje savo atstovus, kurie ne tik čia palaikytų ryšius su spaustuvėmis ir su knygų užsakytojais bei knygnešiais, bet galėtų atstovauti ir prieš vokiečių administraciją. O tokiais galėjo būti ne atvykėliai iš D. Lietuvos, bet tiktai vietos žmonės.

Vyskupui Valančiui maždaug nuo 1867 m. pradėjus čia spausdinti savo politines ir nepolitines knygutes, jo įgaliotiniu M. Lietuvoje buvo kun. Jonas Zabermanas, kuris vėliau, Valančiui mirus, kurį laiką savarankiškai tęsė katalikiškų knygų spausdinimą, o apie 1890 m. perdavė jį vokiečiui spaustuvininkui Reilenderiui. Tačiau Zabermanas, kaipo katalikų kunigas, į bendrą Maž. Lietuvos protestantiškos visuomenės darbą neįsijungė, nors jo vaidmuo Didžiajai Lietuvai ir buvo labai ryškus. 1883 m. įkūrus „Aušrą", o paskiau ir kitus laikraščius, kiekvienam jų teko turėti atsakingą vokiečių administracijai asmenį, kurio vardu laikraštis buvo oficialiai leidžiamas. Jiems neretai tekdavo eiti ir faktiškųjų redaktorių pareigas. Toksai darbas juos visus palengva siejo su visais visos Lietuvos vargais, jų psichikoje palaipsniui augo atjautimas visos Lietuvos ir lietuvių tautos bendrumo ir įsitikinimas reikalingumo Mažojoje Lietuvoje griebtis tokių pat kovos metodų, kokie jau buvo išbandyti Didžiojoje. Žymia dalimi iš to sąlyčio su anos pusės lietuviškuoju darbu ir čia išaugo naujasis, ilgai gal būti ir neįtakingas sąjūdis, nepriklausomas nuo tų visų grupių, kurios per visą XIX a. vadovavo Maž. Lietuvos politiniam, tikybiniam ir kultūriniam gyvenimui. Tai buvo grynai lietuviško nusistatymo kovojanti grupė, išėjusi iš pačios laudies gelmių, neturtinga inteligentinėmis pajėgomis, neturinti ryškesnių vadų ir vardų, dažnai, bejieškanti naujų kovos kelių, daranti stambias politines ir visuomenines klaidas, bet ligi paskutinio kraujo lašo ištikima savo kraštui ir savo visuomenei ir tai ne vien tai jos daliai, kuri buvo vokiečių šimtmečiais slėgiama ir naikinama, bet visai lietuvių tautai.

Šiam tautiniam Maž. Lietuvos atgimimui atsirasti padėjo ne vien bendradarbiavimas su anos pusės lietuviais, bet žymia dalimi ir Jurgio Sauerweino (1831. II. 15. — 1904. XII. 16.) veikla, prasidėjusi čia maždaug nuo 1877 m., t. y. dar prieš „Aušrą". Šis nenuilstamas kovotojas už slegiamųjų tautų teises, vokietis kilimo, susidūręs su M. Lietuvos lietuviais, beveik dvidešimt metų gyveno jų tarpe, sielodamasis jų vargais ir kovomis. Savo spausdinamais vietos spaudoje straipsniais, eilėraščiais (jų vienas „Lietuviais esame mes gimę" virto net pirmuoju lietuviškuoju tautiniu himnu) ir gausiomis knygutėmis, leidžiamomis lietuvių ir kitomis kalbomis, iš pradžių jis tik stengėsi padėti lietuviams laimėti bendras teises tautiškai gyventi, bet vėliau žadino ir tautinę ambiciją, pasitikėjimą savimi, savo tauta ir savo ateitimi, pasigerėjimą savo praeitimi. Nors jam ne kartą teko savo veikloje apsivilti, o savo gyvenimo paskutiniaisiais metais jis iš viso pasitraukė iš lietuvių viešojo gyvenimo ir nustojo lankęs Mažąją Lietuvą, tačiau jo įtaka buvo labai didelė ir ypač dėl to, kad turėdamas išimtinus gabumus kalboms, jis lietuviškai buvo puikiausiai išmokęs ir nei raštuose, nei korespondecijoje su vietos lietuviais kitos kalbos nevartojo. Jo galbūt įtakoje ir atsirado tas vietos lietuviškasis patriotizmas, kuris čia po Rėzos laikų buvo jau iš viso išnykęs.

Nuo 1880—1882 m. į Maž. Lietuvos darbą buvo kiek įsijungęs ir dr. J. Basanavičius savo straipsniais, spausdintais „Naujajame Keleiwyje" ir „Lietuwiszkoje

Ceitungoje", kuriuose jis kėlė Lietuvos praeities gerbimą ir meilę. Bet būdamas ne tiek kovotojas, kiek kabinetinio darbo žmogus, jis čia didesnės įtakos vietos lietuviams neturėjo.

Pirmasis vietos lietuvis, nauja kryptimi vietos spaudoje atsiliepęs, buvo Martynas Jankus (1857. IX. 7. — 1946. V. 23.). Jis jau 1882 m. išleido pirmąją savo sukompiliuotą knygutę „Lietuwiszkos ir seniausios Dainu Knygelės". Per metų eilę jis panašaus turinio knygučių buvo išleidęs daugybę. Kitos jų buvo parašytos ir originaliai, bet jų tarpe buvo nemaža ir tokių, kurios ne daug aukščiau stovėjo ir už aną „raguotąjį Sygwrydą", bet beveik visose buvo ta pati nuoširdi patriotinė gyslelė. Keletą metų pasirašydamas „Aušros" atsakomuoju redaktoriu ir kartais šį bei tą ten išspausdindamas, jis jau anksti pradėjo rišti abiejų dalių lietuvius. Kad ir neturėjo nei rašytojo, nei publicisto gabumų, jis nuolatos kūrė naujuosius laikraščius, skiriamus visiems lietuviams, Jų daugumas betgi neturėjo jokio pasisekimo ir sustodavo vien tik vieną kitą numerį išleidus. Leido juos daugiausia tam, kad duotų savo spaustuvėlei darbo. Tačiau vienas iš tų visų laikraščių, 1900—1902. I. 15. leista „Saulėteka", redaguojama Anso Bruožio, be abejo buvo vienas geriausiųjų ir rimčiausiųjų Maž. Lietuvos laikraščių, kuriame gražiai bendradarbiavo abiejų dalių lietuvių rašytojai. Jankaus plačiai organizuotas kontrafakcinių leidinių platinimas padarė jį įtakingą ir mėgiamą knygnešių tarpe. Bet tiek vietos, tiek Didžiosios Lietuvos šviesuomenės tarpe jis nebuvo populiarus dėl tų nuolatinių materialinių ir kitokių konfliktų, kurie iškildavo ryšium su jo veikla spaudoje. Pats jis leido ir protestantų ir katalikų knygas, ir kartu griežtai prieštikybines, konservatyvines ir socialistines, ir dėl to buvo kartais Prūsijos valdžios organams įskundžiamas tiek katalikų dekano Januskauskio, tiek protestantų kunigo Jurkšaičio. Turėjo susidūrimų ir su „Varpo" redakcija ir dėl to per visą amžių buvo kitų senųjų varpininkų kaltinamas, ką tik neprivedęs „Varpo" prie bankroto, nors iš tikrųjų tai varpininkai jį patį buvo prie bankroto privedę, kada jis neapdairiai buvo su jais pasirašęs sutartį, iš kurios galėjo turėti ir turėjo tik didelius nuostolius. Tačiau nežiūrint tų visų svyravimų ir klaidų, jis visados pasilikdavo ištikimas Lietuviškumui ir kovai prieš vokiečius ir visus vietos vokietininkus.

Vienu laiku su Jankumi iškilo čia ir Jurgis Mikšas (1862. III. 18. — 1903. V. 1.), kuriam teko, dar visai jaunam, kurį laiką ir faktiškai redaguoti „Auszrą", kai Šliūpui į Ameriką išbėgus, laikraštis liko be redaktoriaus. Rimtas publicistas savamokslis (mokslo, kaip ir Jankus, buvo nedidelio), jis kurį laiką bene geriausiai „Aušrą" redagavo, tik kai kuriais savo entuziastingai patriotiškais, bet kiek neatsargiai parašytais straipsniais sukėlė prieš save ir prieš laikraštį kitų Didžiosios Lietuvos kunigų griežtus protestus iš kurių vėliau išaugo ir pačių aušrininkų skilimas, privedęs prie „Aušros" susilikvidavimo. Mikšas sumanė ir pačiai Mažajai Lietuvai įsteigti savitą „Aušrą" ir 1884 m. pradėjo Ragainėje Syberto spaustuvėje leisti „Niamuno Sargą", kurį 1885 m. perkėlė į Tilžę, į savo ten naujai įkurtą spaustuvę. Daugumas čia spausdinamų straipsnių buvo kartojami iš „Aušros" ir Amerikos „Lietuviškojo Balso", bet buvo ir originaliai parašytų. Tais pačiais 1884 m. lygiagreta „Aušros kalendoriui" buvo išleistas ir „Niamuno Sargo" kalendorius. 1886 m. Mikšo spaustuvei subankrutavus, laikraštis kurį laiką buvo sustojęs, bet kitais metais jį dar buvo atgaivinęs Ernestas Veyeris kuris tačiau dėl materialinių sunkumų tų pačių metų birželio mėnesio pabaigoje turėjo jį sustabdyti. Sunku dabar pasakyti, ar jis būtų galėjęs ilgiau eidamaš suvaidinti čia „Aušros" vaidmenį, tačiau per tą laiką jis dar nebuvo spėjęs įleisti tvirtesnių šaknų į vietos lietuvių sąmonę ir prenumeratorių turėjo nedaug. Negalėjo jų atmušti iš kitų vietos laikraščių.

Pasigavę dr. Basanavičiaus dar 1882 m. „Lietuwiszkoje Ceitungoje" iškeltą sumanymą įkurti „Lietuwiszkąją Mokslo Draugystę", (tam buvo ten pat pritarę ir J. Sauerveinas su J. Šliūpu), šie pirmieji Maž. Lietuvos entuziastai 1885. II. 15. įsteigė ir pirmąją lietuvių kultūrinę organizaciją, „Byrutės" draugiją, kurios steigėjais buvo pasirašę J. Mikšas, M. Jankus, E. Veyeris ir Kristupas Voska (1861. XII. 21. — 1905. XI. 1.). Šioje draugijoje kurį laiką rimtą vaidmenį vaidino ir dr. Vilius Bruožis (Bruažis) (1843. V. 17. — 1909. VII. 6.), kuris vėliau buvo labai artimas varpininkams ir jiems savo materialine garantija leido išbristi iš krizės, leidžiant „Varpą". Tačiau rimčiausiam ir gabiausiam „byrutininkui" J. Mikšui dėl grynai asmeniškai šeimyninių priežasčių greitai pasitraukus ne tik iš darbo, bet ir iš Maž. Lietuvos, o iš visų inteligentiškiausiam jų veikėjui, dr. Bruožiui, įsivėlus į įvairias bylas, jam iškeltas ryšium su jo gydytojo praktika ir vartojama gydymo sistema, nebuvo kas rimtai draugijai vadovautų. Ji dar ilgai gyvavo, bet rimtesnio vaidmens Maž. Lietuvos gyvenime nesuvaidino, nors jos darbas ir neliko be pėdsakų. Vilniuje įsikūrus „Lietuvių Mokslų Draugijai" visa „Byrutės" biblioteka ir kiti rinkiniai buvo jai atiduoti.

Nuo 1886 m. čia pat pradėjęs veikti Vilius Kalvaitis buvo iš esmės ne visuomeninis veikėjas, bet rinkėjas — tautosakininkas, paskelbęs eilę didelės vertės specialių darbų. 1886 m. atskiru lapeliu išleidęs eilėraštį „Draugams", Rokaičių ūkininkas Dovas Zaunius tik retkarčiais atsiliepdavo spaudoje, bet vaidino labai rimtą vaidmenį politiniame ir visuomeniniame atbundančio krašto gyvenime. Jis ilgą laiką buvo varpininkų ir balsiečių lėšų saugotoju. Panašų vaidmenį vaidino ir Jurgis Lapinas (1865—1932. V. 9.), kuriam teko ilgus metus būti „Varpo", „Ūkininko", „Tėvynės Sargo" ir „Žinyčios" atsakomuoju redaktoriu ir administratorium. Nuo 1899 m. tas faktiškojo Varpininkų administratoriaus pareigas iš jo perėmė D. Zauniaus duktė Morta Zauniūtė, kuri sugebėjo visiškai sutvarkyti pairusius demokratinės spaudos finansus ir išsaugojo jų brangų mūsų kultūrai archyvą su visais laikraščių rankraščių originalais. Paskiau, perėmusi ir „Kankinių Kasos" finansų tvarkymą, kartu su Felicija Bortkevičiene virto nepakeičiama globėja mūsų tremtinių už spaudą. Ruošiant lietuvišką paviljoną pasaulinėje 1900 m. parodoje Paryžiuje, Zauniūtė surinko ir persiuntė visą šiai parodai skiriamą medžiagą ir jai paruošė ir išspausdino lietuvių spausdinių, išspausdintų gotinėmis raidėmis, katalogą ir ligi 1900 m. davestus papildymus Zanavikučio — Angrabaičio lietuviškųjų kontrafakcijų statistikos.

1891—1893 m. M. Jankus abiems Lietuvos dalims leido ir pirmąjį lietuvišką humoristinį laikraštį „Tetutę", kurią pats vienas visą ir prirašydavo. Tačiau tenai buvo ne tiek humoro, kiek atsiskaitymo su jį užgavusiais ar jam pakenkusiais asmenimis.

1890 m. „Žemaičių ir Lietuvos Apžvalgos" atsakomuoju redaktorumi pasirašė vos 20 metų turėjęs Ensis Jagomastas. Greitai nuo to darbo atitrauktas privalomos karo tarnybos, jis nuo 1896 m., įsigijęs Tilžėje spaustuvę, įsitraukė į visuomeninį gyvenimą, dirbdamas ne tiek plunksna, nors ir čia jis pasireiškė leisdamas 1896—1897 m. jau anksčiau minėtus „Lietuwiszką Laiszką" ir „Auszra", kiek leisdamas ir spausdindamas knygas ir rinkdamas lietuviškus senuosius spau-

Užkanda pabarėje

dinius, iš kurių ilgainiui susidarė viena iš gražiausių tokių privatinių kolekcijų. Klaipėdos kraštui susijungus su Didžiąja Lietuva, jis liko anoje Nemuno pusėje vienu paskutiniųjų lietuviškumo mohikanų, organizuodamas ir dalyvaudamas vietos lietuvių organizacijose, leisdamas laikraščius, kalendorius (jo leidžiamas „Prusų Lietuvos kalendorius" buvo vienas geriausiųjų mūsų tokios rūšies leidinių), populiarias knygutes, kurių žymią dalį parašydavo jo duktė Ona, jis su kitais neduodavo ten užgesti lietuviškai šventajai ugnelei. Tokia jo veikla savame turėjo sukelti ir vokiečių ir vokietininkų neapykantą ir persekiojimus. Jau paskutiniojo karo metu vokiečių Vilniuje suimtas, jis buvo žvėriškai su visa šeima nužudytas. Jagomasto „Lithuanios" spaustuvė dar prieš I Pasaulinį Karą turėjo to paties vardo atžalą Klaipėdoje, kuri keletą metų leido grynai lietuvišką „Apžvalgą". O 1913 m. įkurta „Spaudos" (Pavlovskio) spaustuvė nuo 1924 m. leido „Naująjį Tilžės Keleiwį".

Didžiosios Lietuvos laikraščiams pradėjus eiti iš Mažosios, vietos lietuviai buvo ne tik jų atsakomieji redaktoriai ir spaustuvininkai, bet ir bendradarbiai, kurie neretai tiems laikraščiams duodavo ir daug teigiamos medžiagos. Vienas iš tokių bendradarbių buvo Jerkmonas Penčiukas (a. 1852—1897. IV. 3.), nuo pat „Varpo" leidimo pradžios vedęs jame užsienio politikos skyrių, kuriam redakcija neturėjo kito žmogaus. Nuo 1891 m., tuomet dar studentas, Vilius Gaigalaitis, pasirašydamas Chronopolitano ir Vaivado slapyvardžiais, keletą metų duodavo „Varpui" vertingus straipsnius iš literatūros ir bibliografijos, o 1892—1894 m. buvo net nuolatinis apmokamas korespondentas Plymoutho „Vienybės Lietuvininkų", kuriai duodavo sistematingas Mažosios Lietuvos gyvenimo apžvalgas. Baigęs universitetą, apgynęs jau anksčiau minėtą vertingą disertaciją ir ordinuotas kunigu, dirbdamas tikybinėse organizacijose ir laikraščiuose, jis įsitraukė ir į viešąją vietos politiką ir 1903—1918 m. buvo vienintelis lietuvis atstovas Prūsijos seime, atkakliai ten gynęs lietuvių teises mokykloje ir bažnyčioje. Pagaliau, Klaipėdos kraštui atskilus nuo Prūsijos, jis dar ilgai ant savo pečių nešė kovą už atpalaidavimą šio krašto bažnyčios nuo priklausomumo vokiečių konsistorijoms.

Iš išorės kukli, bet labai reikšminga buvo rolė Mortos Raišiukytės (1874. XII. 12. — 1933. VII. 14.). Ji jau nuo 1901—1902 m. bendradarbiavo su Vydūnu „Bendrijoje", „Senutėje" ir kitur, parašė labai vertingą straipsnį apie lietuviškų juostų audimą, lietuviškai išspausdintą vokiškame žurnale „Mitt d. Lit. Lit. Gesellschaft" 1901 m., ir paskiau nuolatos bendradarbiaudama su Vydūnu, leisdama jo raštus, sudarė šiam žymiausiam Mažosios Lietuvos rašytojui tokias darbo sąlygas, kuriomis tik ir galėjo jo gabumai pilnai išryškėti.

Jau nuo 1897 m. „Kaimyne" spausdinami pirmieji Jono Vanagaičio (1869. IX. 23. — 1946. IX. 9.) straipsneliai. Ilgainiui jis čia išvarė nemažą kultūrinį ir politinį barą nors ir jam, kaip ir M. Jankui, didesnei įtakai įsigyti kliūdė pažiūrų nepastovumas ir kartais perstaigus persimetimas iš vienos orientacijos į kitą. Čia jis dirbo su „lietuviškais konzervatyvais" ir jiems rašė lietuviškus atsišaukimus, čia vėl rėmė vokiečių socialdemokratų pastangas lietuviškais atsišaukimais ir kalendoriais (Vanagaičio verčiamais) patraukti savo pusėn Maž. Lietuvos lietuvius rinkėjus, o pirmojo Pasaulinio karo pabaigoje jis trumpą laiką net buvo pradėjęs ir į lenkus orientuotis. Bet jo 1909 m. įsteigta ir penkeris metus leista „Byrutė" virto įdomiu laikraščiu, kuris net Didžiojoje Lietuvoje ir Amerikos lietuvių buvo skaitomas daugiau, kaip Mažojoje. Jo įsteigtas 1910 m. lietuvių laikraštis vokiečių kalba „Allgemeine Litauische Rundschau" gražiai informavo apie lietuvių visuomeninį ir literatūrinį gyvenimą ne tik vokiečių visuomenę, bet ir pačius suvokietėjusius lietuvius. Jo pavyzdžiu vėliau pasekė ir kiti. (Unsere Stimme, Mitteilungen der preußischen Litauer.)

Tačiau vienas įdomiausiųjų ir rimčiausiųjų Maž. Lietuvos darbininkų — patriotų buvo Ansas Bruožis. Iš profesijos kuklus spaustuvės darbininkas, bet kartu ir gabus rašytojas, vos dvidešimt porą metų turėdamas redagavęs jau „Saulėteką", kiek vėliau talkininkavęs Janulaičiui prie „Darbininkų Balso", spaudą leidus kurį laiką dirbęs Vilniuje spaustuvės darbininku, jis su dideliausiu kruopštumu ir sąžiningumu rinko medžiagą savo krašto politiniam ir kultūriniam gyvenimui pažinti. Tais klausimais jis paskelbė eilę raštų, ligi šiol sudarančių svarbiausį visų žinių apie Mažąją Lietuvą šaltinį. Tai Prūsų Lietuvių Raštija 1913 m., Prūsų Lietuvių laikraščiai 1914, Mažosios Lietuvos buvusieji rašytojai ir žymesnieji kaibos mylėtojai 1920 m., Mažosios Lietuvos politikos veidrodis ir kt. Miręs 1928 m. pabaigoje, jis visas savo santaupas užrašė kultūros reikalams-fondui panašioms knygoms leisti.

Pagaliau prisimintinas ir Jokūbas Stikliorius (1871. VII. 25. — 1942. II. 19.), prieš pat pirmąjį Pasaulinį karą leidęs „Lietuviškai vokišką Savaitraštį", vėliau virtusį „Prūsų Lietuvos Savaitraščiu", kurio tekstas, sudarytas iš lietuvių literatūros pavyzdžių, buvo lygiagreta spausdinamas lietuviškai ir vokiškai ir buvo skiriamas apvokietintiems lietuviams, norintiems pramokti lietuviškai, lygiai ir tiems Didž. Lietuvos lietuviams, kurie norėjo pramokti vokiškai. Po ano karo J. Stikliorius vadovaujama Klaipėdos „Aukuro" draugija buvo viena rimčiausių Klaipėdos krašto kultūros organizacijų.

Nuo 1905 ligi 1914 m. ir nuo 1918 ligi 1922 m. Mažojoje Lietuvoje buvo ypač išpopuliarėjusios ir gražiai veikė įvairios jaunimo organizacijos, turėjusios ir savo laikraščius. Daugumas iš jų tarpo vėliau buvo tais darbininkais kuriems, kaip ir šiame skirsnelyj paminėtiems, bendra tėvynė buvo jau visa Lietuva, kad ir dirbtinai politinės sienos perkirsta. Nėra abejonės, kad daugelis jų susilauks savo istoriko, kuris sugebės tinkamiau jų darbą įvertinti, nors jiems dar nepavyko sujungti gražiųjų Nemuno ir Priegliaus upynų šalių.

KETURI MAŽOSIOS LIETUVOS DIDIEJI

VINCAS MACIŪNAS

...nudalint gyvybės gali,
kurs pats tikrai bus gyvas.
Vydūnas.

Mažoji Lietuva, kaip ne tokia gausi tautos dalis, o, be to, ilgainiui dar žymiai aptirpusi svetimos tautos naudai, negali savo indėliu bendrojon lietuvių raštijon prilygti Didžiosios. Tačiau praeityje, susiklosčius palankesnėms aplinkybėms, Mažosios Lietuvos raštija nekartą net pirmavo. Antai pirmoji lietuviška knyga, nors ir Didžiosios Lietuvos sūnaus Mažvydo parengta, pasirodė Mažojoje. Čia pat 1706 m. išspausdinta ir pirmoji lietuvių pasaulietinė grožinės literatūros kngya — J. Šulco verstos Ezopo pasakėčios. Mažosios Lietuvos leidinys yra ir pirmasis lietuvių elementorius „Skaitytinės" 1708 m., jeigu pirmuoju elementoriumi nelaikytume Mažvydo katekizman įdėto „Pigaus ir trumpo mokslo skaityti ir rašyti". Iš Mažosios Lietuvos mūsų literatūra susilaukė ir pirmo jau tikrai stambaus poeto — Krizo Donelaičio. Mažosios Lietuvos rašytojai taip pat pirmieji ėmė diskutuoti ir nagrinėti eilėdaros klausimus, todėl čia turime ir pirmąją lietuvių poetiką — Kr. Milkės gramatikos (1800 m.) skyrelį „Kurze Anleitung zur litauischen Poesie". Mažojoje Lietuvoje žymiai anksčiau kaip Didžiojoje imta domėtis ir dainomis; čia ne tik viena kita daina buvo paskelbiama, bet pasirodė ir pirmasis svarbus L. Rėzos dainų rinkinys (1825 m.). Nors prmasis lietuvių kalbos žodynas, K. Sirvydo 1629 m., išėjo Didžiojoje Lietuvoje, bet užtat pirmąją spausdintą lietuvių gramatiką, D. Kleino 1653 m,. turime Mažojoje. Įdomu pažymėti, kad ir lietuvių žemės ūkio literatūra prasideda Mažojoje Lietuvoje Donelaičio iš vokiečių kalbos laisvai išversta 1769 m. brošiūra apie ganyklų pasidalijimo naudą. Dar reikia priminti, kad Mažojoje Lietuvoje pasirodė ne tik pirmasis lietuvių periodinis leidinys — N. Fr. Ostermejerio jau 1823 m. leistieji „Nusidavimai Dievo karalystės", bet 1845 m. ir pirmasis jau tikras laikraštis — žinomojo kalbininko Fr. Kuršaičio redaguotasis „Keleivis". Pagaliau savotiškai būdingas šioje pirmųjų eilėje ir tas faktas, kad pirmąją valstybinę lietuvių literatūros premiją gavo Mažosios Lietuvos dukra Jieva Simonaitytė už „Aukštųjų Šimonių likimą", romaną iš Mažosios Lietuvos gyvenimo.

Nekartą tai buvo daugiau kaip paprastas chronologinis pirmumas. Buvo gadynių, kada Mažosios Lietuvos raštija neabejotinai viršijo savo lygiu Didžiosios. Ypač XVIII amžiuje. Ir tai ne tik dėl Donelaičio. Tuo metu, kai Didžiosios Lietuvos rašytojų tarpe neturėjome stambesnių vardų, nors pačių knygų skaičius tada jau buvo smarkiai pašokęs, kai joje garsėjo vėliau Valančiaus dėl jos prietaringumo už-

drausta spausdinti „Broma atverta ing viečnastį“, kai šios ir daugumo kitų knygų kalba buvo nerūpestingai prišiukšlinta svetimybėmis, — tuo pat metu Mažosios Lietuvos raštija gyveno savo aukso gadynę. Lietuvių kalba buvo čia nemažai rūpinamasi. Buvo karštai diskutuojama dėl bažnytinės lietuvių kalbos gryninimo, pagalvota net steigti tam tikslui filologinę draugiją (societatem lituanico philologicam); parašyta visa eilė gramatikų ir žodynų; parodyta ne tik praktinio, bet ir tam tikro teorinio, mokslinio intereso lietuvių kalbai — svarstytas lietuvių kalbos kilmės klausimas, lyginta su kitomis kalbomis, nagrinėtos kalbos savybės (pvz., P. Ruigio dėl įdėtųjų dainų išgarsėjęs „Betrachtung der litauischen Sprache“ 1745, faktiškai 1747, G. Ostermejerio „Gedanken von den alten Bewohnern des Landes Preußen“ 1780...); susidomėta liaudies dainomis, iš pradžių tik kalbos reikalui, o vėliau įvertintas ir jų grožis; sutelktinėmis jėgomis parengta gražios kalbos religinių knygų; skiriant daug dėmesio leidžiamųjų giesmynų tobulumui, buvo net smarkiai pasiginčyta lietuvių eilėdaros klausimais (pvz., žinomoji G. Ostermejerio ir Milkių polemika); nesiribodami religine sritimi, Mažosios Lietuvos rašytojai davė ir pasaulietinės poezijos — šalia Donelaičio, kad ir neprilygdami jo talentu, stojo Ad. Šimelpenikas, K. Milkė ir kt.

Tuo metu Mažoji Lietuva ne tik viršijo Didžiąją savo literatūrinių interesų ir užsimojimų platumu, bet netrukus ėmė pastarajai daryti aiškios įtakos. Ir štai XIX amžiaus pradžios Didžiosios Lietuvos rašytojai, susirūpinę ugdyti ir tobulinti lietuviškų knygų kalbą ir rašydami gana gausias gramatikas bei žodynus, nekartą gavo mokytis iš Mažosios Lietuvos, į kurios raštiją žiūrėjo su pavydu, jei ne su mokinio pagarba mokytojui. Bene geriausias iš jų gimtosios kalbos žinovas Simanas Stanevičius pripažino, kad „ligszioley tayp destys yr su wysays lituwyszkays rasztays, jog ti kuri Karalaucziuje, Tylžie, Klaypiedo, Gumbynie yszeina, toly giaresny ira, ne kayp musu maldu arba gismiu knigas Wyjlniuje spaudamas“. Todėl jis ir bragina „darbume yr gražume darba jymty paweyksla nu Lituwynynku Prusu“. Ta Stanevičiaus patarimą nevienas jau ir anksčiau vykdė. Antai kun. Baužo (Bohušo) veikalas, dėl patriotiško lietuvių kalbos išaukštinimo labai išpopuliarėjęs mūsų visuomenėje, daugybę pavyzdžių ėmė, o vietomis net vergiškai sekė Ruigio tyrinėjimą. Žemaičių lietuviškojo sąjūdžio šulas Poška, savo žodyną rengdamas, be kitko naudojosi ir Milkės žodynu. Vysk. Giedraičio gražia kalba išverstam Naujajam Įstatymui, anot to paties Stanevičiaus, „prawedy kiala“ 1701 m. karaliaučinis leidinys.

Galima būtų dar ir kitais pavyzdžiais parodyti, kaip Mažoji Lietuva tada mokė Didžiąją. Vis dėlto, ilgainiui ji neteko to pirmaujančio vaidmens ir netgi atsiliko nuo Didžiosios, šiai XIX amžiuje tautiškai bundant ir drauge suskatus sparčiau ugdyti savąją literatūrą. Svarbiausia betgi priežastis galbūt buvo ta, kad suaktyvėjusi germanizacija kaskart vis labiau stelbė lietuvybę Mažojoje Lietuvoje, nors čia ir nestigo vyrų, išdrįsusių pakelti balsą prieš vokietininkų užmačias ar bent viltingai pasvajojusių apie galimą lietuvybės įškilimą ateityje. Antai A. Krauzė (Krause) savo knygelėje apie Lietuvą (1834 m.) pranašingai rašė:

Atrodo, lyg mūsų lietuvių kalba anaiptol nėra kultūrai netinkanti, nes Donelaičio Metai, daugybė dainų ir ypačiai Jesajos pranašo vertimas lietuvių Šventajame Rašte rodo, jog ir lietuvių kalba tinka vis labiau kilti, ir jei lietuvių tauta kada nors virstų nepriklausoma, toji kalba, be abejo, pasiektų tokį pat išsilavinimo laipsnį, kaip graikų kalba kad yra pasiekusi. Dabar nelemta jai šitokio gražaus likimo pasiekti. Ne? Ne? dėlko gi ne? Graikams teko daugiau kaip pusę tūkstančio metų būti prislėgtiems, ir štai kyla nauja graikų karalystė. Kodėl gi negali būti, jog štai kartunta pakyla iš dulkių nauja lietuvių karalystė, visos tos pačios kalbos giminės jungiasi į vieną, naują tautą ir, priešakyje turėdamos išmintingą kunigaikštį, gyvena naują tautos gyvenimą, įgyja naują garsą.

Mažosios Lietuvos įnašas bendrojon lietuvių literatūron, — kad ir neprilygo ji Didžiosios, — yra labai reikšmingas. Ji davė visą eilę stambių vardų, iš kurių čia trumpai iškelsime keturius didžiuosius, po vieną keturiems mūsų raštijos gyvavimo šimtmečiams: Joną Bretkūną XVI ir XVII amžių sąvartoje, Krizą Donelaitį XVIII amž., Liudą Rėzą XIX amž. ir Vydūną XX amž. Jie ne tik didieji Mažosios Lietuvos literatūros šulai, bet ir visos lietuvių raštijos padangėje švyti tarp pirmojo dydžio žvaigždžių.

Kaip žinome, pirmieji mūsų rašytojai, kad ir Mažojoje Lietuvoje veikę ir leidę savo parengtas knygas, buvo čion atvykę iš Didžiosios. Pirmasis ir jau toks reikšmingas vietos žmogus Mažosios Lietuvos raštijoje buvo Jonas B r e t k ū n a s (1535 ar 1536—1602). Dėl jo tautinės kilmės būta nesutarimų. Kai kurie tyrinėtojai jį laikė vokiečiu. Taip buvo linkęs manyti ir J. Gerulis (plg. jo Senieji lietuvių skaitymai, 1927), kurs betgi turėjo pripažinti, kad Bretkūnas „tačiau savo vertimuose, kad ir su visokiais netaisyklingumais, neretai taip gražiai kalbos dvasią nujaučią, kaip tiktai žmogus, kurs iš mažens lietuviškai moka. Nežinau, kaip tai aiškinti.“ Štai kur raktas į Bretkūno kilmės klausimą. Vėliau paaiškėjo, kad bent Bretkūno motina bus buvusi ne vokietė, o prūsė.

Savo puikiu lietuvių kalbos mokėjimu, dideliu pajėgumu valdyti plunksną ir darbo užsimojimu bei rezultatais Bretkūnas iš karto praaugo kitus savo amžininkus rašytojus ir nebent tik Didžiosios Lietuvos katalikų rašytojas Mikalojus Daukša jam nenusileidžia. Bretkūnas davė pirmą stambią mūsų raštijos knygą — tūkstanties puslapių pamokslų rinkinį „Postilla tatai esti Trumpas ir Prastas Ischguldimas Euangeliu“ 1591 m. Pagrindinis jo veikalas tai, deja, neišspausdintasis Šventojo Rašto vertimas, kurį J. Gerulis gražiai ir tiksliai pavadino milžino darbu. Ir tikrai ne eilinis žmogus tegalėjo duoti tokį stambų dalyką raštijai, nedrąsiai pirmuosius savo žingsnius tepradedančiai ir dar nespėjusiai išugdyti reikšmingesnių rašto kalbos tradicijų. Tai buvo sunkus pionieriškas darbas. Reikia pažymėti, kad ir kitoms, daug senesnėms ir turtingesnėms už lietuvių literatūroms Šv. Rašto vertimas būdavo tiesiog kertinis akmuo, ar bent labai reikšmingas raštijos įvykis. Antai vos keliasdešimt metų anksčiau už Bretkūną, bet tame pat šimtmetyje Liuterio padarytasis Šv. Rašto vertimas buvo epochinės reikšmės veikalas vokiečių naujosios literatūrinės kalbos istorijoje. Bretkūnas ir buvo vėliau kai kieno pavadintas lietuviškuoju Liuteriu. Deja, Bretkūno vertimas, likęs rankraščiu, negalėjo turėti tiek reikšmės mūsų raštijos raidai, kiek neabejotinai būtų turėjęs išspausdintas.

Tas monumentalusis mūsų senosios raštijos veikalas vaizdžiai rodė, kad lietuvių kalba jau neabejotinai buvo tapusi literatūros kalba ir kad „musu lietuwischkassis lieſſuwis lig kittais lieſſuweis schlownu stosisi“, kaip „Žemčiūgos teologiškos“ 1600 m. pratarmėje pageidavo Tilžės klebonas Zacharijas Blotna ir ko siekė taip pat ir kiti mūsų rašytojai.

Kad lietuviškas liežuvis nemažiau šlovnas kaip kiti, dar daugiau už Bretkūną parodė Tolminkiemio klebonas Krizas D o n e l a i t i s (1714—1780), duodamas mums tokios poetinės vertės kūrinį, kuriuo būtų galėjusios didžiuotis ir turtingesnės už lietuvių literatūros. Tai darė ne tik neginčytinai didelis Donelaičio talentas, bet ir jo geras antikinės literatūros pažinimas, kurios pavyzdžiai išmokė Donelaitį suvokti vaizduojamo gyvenimo grožį. Bet geriau leiskime kalbėti svetimiesiems liudytojams, kurie juk nėra suinteresuoti pervertinti mūsų literatūros. Štai,

pvz., L. Passarge, 1894 m. išleidęs vokišką Donelaičio kūrinių vertimą, rašo:

Per Donelaičio kūrybą, nežiūrint viso moderniai krikščioniško jos pobūdžio, eina antikinė Hesiodo ir Teokrito dvasia su visu jos paprastumu ir natūralumu. Ji nieko neturi dirbtinio, išpūsto ar tamsaus. Nieko nėra parafrazuojama, kiekvienas daiktas vadinamas savo tikruoja vardu. Atrodo, tarytum antikinis hegzametras, kurį Donelaitis išdrįso pavartoti Vokietijoje dar prieš pirmųjų Klopstocko Mesiados giesmių pasirodymą (1748), nustatė jo vaizdavimo paprastumą ir aiškumą.

Ir tikrai, nerasime pas jį įmantrių pseudoklasinio stiliaus puošmenų ar elegantiškos salonų kalbos dailybių. Nerado jis reikalo šabloniškai kreiptis į mūzą įkvėpimo, jo gamtos aprašymuose ateinančios dienos nepranašauja raudonskruostės ar raudonpirštės auroros, mūsiškų vėjų nepakeičia antikiniai borėjai ar zefyrai. Donelaičio kalba ryški ir vaizdinga, bet drauge ir šiurkšti. Jis nebijo ir nevengia kaimietiškos kalbos vulgarumų. Ir pats kaimo gyvenimas anaiptol nėra taip šabloniškai falsifikuojamas, kaip populiariose ano meto sentimentalinėse idilėse. Donelaičio būrai tai nėra anų dirbtinių idilių kaimiečiais persirengę galantiški aristokratai ar šiaip sentimentalūs dūsautojai dėl suliteratūrintų gamtos grožybių ar meilės nesėkmių (plg., net ir mūsiškio Klemento, kad ir vėliau rašytas „sielankas"). Donelaičio kūrinys anon grakščių idilių gadynėn įėjo kaip storais trinyčiais apsivilkęs ir dailių manierų nepažįstąs vargo ir darbo baudžiauninkas ir atsisėdęs tarp šilko drabužiais pasidabinusių, rinktiniais kvėpalais išsikvipinusių ir pagal visas sudėtingo etiketo taisykles vienas kitam besilankstančių aristokratų. Taip. Donelaičio raštai padvelkė kažkokiu nelauktu šviežumu ir stipriu originalumu. Bet tegu jau cituotasis Passarge vėl kalba:

Reikia beveik pavadinti tai, kad antroje XVIII amžiaus pusėje, kai Lessingo, Schillerio, Goethes, Kanto vardai nuošalioje Lietuvoje turbūt dar buvo visai nežinomi, tuo metu, kada tokio Gessnerio idilėmis žavėtasi ir nebent koks Hagedornas ar Halleris kiek pranašavo naujus laikus, toks puikiai realistinis kūrinys kaip „Metai" iš viso buvo galimas. Tiesa, Thomsonas jau buvo tada parašęs savo „Metų laikus", bet dar labai abejotina, ar Donelaitis tą veikalą iš viso buvo pažinęs.

Taip Donelaitis smarkiai iškyla ir mūsų pačių akyse. Tai anaiptol nebuvo tik užkampio klebonas, čia baręs čia guodęs savo parapijiečius, bet jis ir didelis kūrėjas, nujautęs naujuosius literatūros kelius, netgi tikras novatorius tiek eilėdara, tiek stiliumi, tiek gyvenimo vaizdavimo būdu. Gal todėl ir nebus perdėjęs kitas svetimas liudytojas Donelaičio byloje, rusų kalbininkas A. Aleksandrovas, kuris 1886 m. rašydamas apie Donelaičio kalbą, tikino:

Jei Donelaitis būtų savo kūrinius rašęs viena iš kultūrinių kalbų, jis būtų visų pripažintas didžiųjų dainių eilėje vienu iš pirmųjų.

Deja, Donelaičio „Metai" buvo vos 1818 m. išspausdinti ir todėl po gausių ir stambių XVIII amž. pabaigos ir XIX amž. pradžios literatūrinių laimėjimų jau nebegalėjo užimponuoti savo naujoviškumu. Vis dėlto, lietuviškai visumenei tai buvo džiugi dovana, sužavėjusi ir maloniai nustebinusi, parodydama, kokio aukšto meno veikalai prieinami tada daugelio niekinamai lietuvių kalbai. Antai Daukantas džiūgavo:

. . . kas tur prota ir auksa plunksna Omera ar Wirgile, tas sakau kou noredamas tou gal gudrej gudresnej raszyti toj kalboj. Tou teysiby pagirtas daynis Donelaitis darodi sawa garbingo Daynie „M e t u l a y k a".

Ir vėliau, lietuvių literatūrai išaugus, Donelaitis nenustojo savo reikšmės. Jo kūriniai tapo klasiniais, ir nė viena mūsų literatūros chrestomatija nebegali be jo išsiversti.

Prie klumpių

Donelaitis, kad ir sukūręs pažymėtinų literatūrinių vertybių, liko bent savo laiku ir ypač svetimiesiems nežinomas. Jiems lietuvių kultūrą jau platesniu mastu parodyti buvo lemta Nėringos žvejo sūnui Liudui Rėzai (1776—1840). Jam tai ir lengviau buvo, nes jis nebuvo koks nors tolimo užkampio eilinis kunigas, neturįs nė ryšių su aukštesniu kultūros pasauliu, o gerbiamas Karaliaučiaus profesorius. Ir jo pasirengimas ir pagaliau pačios pareigos (jis buvo Karaliaučiaus universiteto lietuvių seminaro vedėjas) leido, o net ir vertė atsidėti lituanistikos darbui. Jis ne tik lietuvių religinės literatūros rašytojas, išspausdinęs naują Šv. Rašto vertimą, bet ir rimtas filologas, išleidęs vokiškai „Filologines kritines pastabas prie lietuvių biblijos" (1816—1824) ir vertingą „Lietuvių biblijos istoriją" 1816. Didelis jo nuopelnas — Donelaičio raštų išleidimas. Labiausiai betgi jis išgarsėjo savo dainynu (1825), kuris virto klasiškuoju mūsų dainynu ir pagrindu daugeliui vėlesniųjų dainų rinkinių, o jo pateiktasis dainų apibūdinimas ilgai visus mokė pažinti ir vertinti lietuvių dainas. Žinomąsis mūsų dainų tyrinėtojas suomių prof. A. R. Niemi nurodo, kad „Rėzos paduota lietuvių dainų charakteristika pasidarė visoms paskesnėms kaip ir pagrindu taip teisingai ji buvo apibrėžta."

Rėzą būtume galėję vaizdžiai pavadinti lietuvių kultūros ambasadoriumi Europai, nes jis plačiai garsėjo kaip lituanistinių dalykų žinovas. Antai jo pavardė nekartą figūravo vokiečių spaudoje. Pvz., „Jenaische Allgemeine Literatur Zeitung" 1818 Nr. 58 įdėjo Rėzos liet. bibl. istorijos recenziją, kurią parašė, rodos, Berlyno teologijos prof. W. M. L. de Wette. To paties laikraščio Nr. 152 Jenos univ. anglų kalbos lektorius A. J. Penzelis palankiai įvertino Rėzos parengtą Donelaičio „Metų" leidimą. „Göttingsche Gelehrte Anzeigen" 1816 recenzavo Rėzos filol. krit. pastabas prie liet. bibl., o 1826. VII. 1. išspausdino garsiojo germanisto J. Grimmo platų atsiliepimą apie Rėzos dainas. „Leipziger Literatur Zeitung" 1824 Nr. 75 paskelbė Rėzos lietuvišką hegzametrinį eilėraštį „Šimtus jau metus saulelė tekėjo ir leidos", autoriaus skaitytą, švenčiant Karaliaučiaus univ. lietuvių seminaro šimto metų sukaktį. To paties laikraščio 1827 Nr. 278 įdėtas Rėzos dainų paminėjimas. Turėjo Rėza ir asmeninių ryšių su įvairiais žymiais vokiečių žmonėmis, net ano meto garsenybėmis. Pvz., garsusis Vilhelmas Humboldtas, 1809 m. kaip vidaus reikalų ministerijos švietimo skyriaus viršininkas pasipažino su Rėza ir jį ragino išleisti

Donelaitį. Ir vėliau tie santykiai nenutrūko, pvz., 1814 m. jis rašė Rėzai tebesąs nuostabiosios lietuvių kalbos mylėtojas. Minėtajam Penzeliui tarpininkaujant, Rėza ėmė susirašinėti ir su pačiu Goethe savo leidžiamo dainyno reikalais, kurio vienas rankraštis tebėra Goethės — Schillerio muziejuje Veimare; išėjus Rėzos dainų rinkiniui, Goethe apie jį išspausdino porą atsiliepimų (1825 ir 1827).

Kadangi anuo laiku visoje Europoje buvo labai pakilęs interesas liaudies kūrybai, Rėzos dainynas irgi plačiau pagarsėjo. Buvo, pvz., jis žinomas ir Čekuose. Čekų poetas F. L. Čelakovskis, jau anksčiau iš Rėzos leidinio susidomėjęs Donelaičiu ir jį ketinęs versti, 1827 m. išleido čekišką Rėzos dainų vertimą. Įdomu pabrėžti, kad ir jo žavėjimasis dainomis labai primena Rėzą (o jie abu — Herderį). Rėzai itin mielas buvo dainų švelnumas:

. . . savotišką lietuvių liaudies dainų žymė yra jausmo švelnumas ir nuoširdumas. Daugybė mažybinių galūnių . . . duoda lietuviškoms dainoms tą malonų žavingumą, tą minkštą, švelnų patraukiantį būdą, kuris užburia širdį.

O štai kaip rašė apie dainas Čelakovskis savo draugui Kamarytui:

Tu džiaugiesi, vaikščiodamas krintančiais obelaičių žiedais, tu tenkiniesi švelnaus pavasario vėjelio glamonėjimais, o tavo akys, klaidžiodamas purpurais išdabintuose šileliuose ir lankose, dar labiau tave linksmina. Tokį patį švelnumą, jautrumą ir malonumą turi savyje ir lietuvių liaudies dainos. Iš tikro malonu jomis užsiimti.

Tokiu tad būdu Rėzos rinkinys platino ir už Lietuvos ribų jos dainų grožio supratimą, arba, moderniu terminu kalbant, varė lietuvių kultūrinę propagandą.

Buvo žinomas Rėzos vardas ir Lenkuose. Čia žymus filologas S. B. Linde plačiai referavo apie Rėzos Donelaičio poezijos leidinį ir liet. bibl. istoriją Varšuvos Mokslo Bičiulių Dr-jos metraštyje 1820. Poetas K. Brodzinskis, karštas herderininkas ir didelis liaudies poezijos gerbėjas, išvertė Rėzos straipsnį apie lietuvių dainas ir išspausdino 1822 m. viename Varšuvos laikraštyje. Daugiausia supažindino su Rėzos dainomis Lenkijos ir ypač lenkiškai skaitančią Lietuvos visuomenę populiarusis lenkų rašytojas J. I. Kraševskis. 1844 m. savo žurnale, ėjusiame Vilniuje, jis paskelbė, vėliau pakartotą mūsų visuomenėje išgarsėjusiame jo veikale „Litwa", straipsnį, kuriame, atsirėmęs Rėza, su dideliu palankumu, netgi su meile, labai gražiai aprašė mūsų dainas.

Žinomas buvo Rėza ir toliau į Rytus. 1822 m. Tartu mokslo apygardos švietimo globėjo buvo kviečiamas Tartu univ. profesoriumi. Petrapilietis P. Koeppenas savo tyrinėjime apie lietuviškųjų (dabar pasakytume — baltų ar aisčių) tautų kilmę, kalbą ir literatūrą (1827) mini Rėzą. Vėliau, jaunas rusų kalbininkas P. Preisas, komandiruotas užsienin studijų, buvo ir Karaliaučiuje pas Rėzą, apie kurį rašė savo oficialiame studijų raporte šv. ministeriui 1840 m.

Vilniaus ir apskritai Lietuvos kultūriniams sluogsniams Rėzos vardas taip pat nebuvo svetimas, juo labiau, kad, kaip jau buvo minėta, XIX amž. pradž. Didžiosios Lietuvos rašytojai, susirūpinę apleistos gimtosios kalbos ugdymu, nekartą kreipė akis į Mažąją Lietuvą, kurios raštus labai vertino ir iš kurių stengėsi pasimokyti. Pvz., Stanevičius rašė apie Rėzą:

Knigas par ji yszdutas yr wertas, idant nu wysu Lituwynynku skaytomas yr milymas butu, ira Wysas szwentas Rasztas yr kiatures dalys metu Donaleyczia . . .

Buvo ir asmeniškas kontaktas su Rėzą užmegztas. Jaunesnis S. Stanevičiaus kolega Jurgis Plioteris, studijavęs Vilniuje ir taip pat domėjęsis lituanistika, buvo nuvykęs Karaliaučiun pas Rėzą ir pasinaudojo jo patarimais kalbiniams tyrinėjimams. Bet jau anksčiau pats Rėza buvo ketinęs apsilankyti Didžiojoje Lietuvoje. 1817 m. Vilniaus laikraštis „Dziennik Wilenski" pranešė, kad Karaliaučiaus univ. prof. Rėza, biblijos vertėjas ir jos lietuviškųjų vertimų istorijos autorius, surinkęs Prūsuose daug senoviškų dainų ir ketinąs tuo tikslu atvykti į Žemaičius ir Lietuvą; jis jau Vilniuje teiravęsis laiškais reikalingų žinių.

Ir Didžiojoje Lietuvoje Rėza labiausiai išgarsėjo kaip dainų rinkėjas ir tyrinėtojas. Mat, tuo laiku Vilniaus jaunimas, nugalėjęs senosios racionalistų pseudoklasikų kartos panieką liaudies kūrybai, su visu jaunuolišku romantizmo entuziasmu puolėsi prie tautosakos, džiaugėsi jos grožiu, tautosakos motyvus savo kūryboje naudojo (Mickevičius ir kt.), rinko ir skelbė dainas Vilniaus laikraščiuose, o vėliau ir atskirais leidiniais. Rėzos dainynas jiems buvo itin reikšmingas dar ir dėl to, kad tai nebuvo tik rimto filologo, dainų poetiniam grožiui abejingo, rinkinys. Mat, Rėza Herderio idėjų įtakoje išmokęs vertinti liaudies poeziją, buvo tiesiog pamilęs lietuviškąją dainą ir labai subtiliai sugebėjo pajusti jos grožį, iškeldamas jos paprastutį natūralumą, jausmų švelnumą ir nuoširdumą, skaistų dorumą, rimtą liūdesį ir švelnią melancholiją. Tas gražus dainų apibūdinimas plačiai prigijo. Daukantas savo dainyne (1846) rašė:

Kas nor tarp rasztininku žinoti buda ir priwalumus tu dajniu, tas teparskajto pratarmę wirsziaus minawotu dajniu nu Rezas apskelbtuiu, tinaj ras ju grażybę ir priwalumus ajszkej iszgolditus . . .

Bet ir žymiai vėliau mūsų dainos nekartą grynai rėziškai apibūdinamos. Pvz., V. Mykolaitis-Putinas savo straipsnyje „Tautosakos reikšmė" („Mūsų Tautosaka" 1930 I) rašė:

. . . tautosakos poezija visus patraukia paprastumu, nuoširdumu, švelnumu ir aukštu moraliu skaidrumu, kuris pasireiškia tiek motyvų ir vaizdų pasirinkimu, tiek pačio dainininko išvidiniu nusiteikimu.

Taigi čia mes randame Rėzos — schlichte Natürlichkeit, Zartheit und Innigkeit der Empfindungen, reine Sittlichkeit.

Savaime suprantama, kad Mažosios Lietuvos sūnus Rėza, taip plačiai išgarsėjęs, buvo savo krašte centrinė lietuviškosios visuomenės figūra. Ir tai ne tik dėl autoritetingo mokytumo. Gal dar labiau dėl savo didelio prisirišimo prie lietuvybės. Jis karštai gynė lietuvių kalbą nuo įžūlių vokietininkų pasikėsinimų. Atsikirsdamas Rėza rašė, kad tautos aukštesnis išlavinimas ir dvasinis dorinimas galimas tik jos kalba; norėti paglemžti tautai jos kalbą, tą neatimamą nuosavybę, iš paties Dievo gautą, — reiškia uždaryti jai duris geresnėms žinioms ir pražudyti jos charakterį; pagaliau ta mintis tokia nekilni ir neverta išlavinto žmogaus, kad net nereikią įrodinėti jos netinkamumo. Rėza ne tik reikalavo išlaikyti Karaliaučiaus univ. lietuvių seminarą, bet dar siūlė įvesti lietuvių kalbą, kaip atskirą mokslo dalyką į Tilžės, Gumbinės, Įsruties ir kt. gimnazijas bei mokyklas. Rėzos lietuvišką patriotizmą gražiai būdina ir tas faktas, kad jis ilgainiui ėmė pasirašinėti Liudu Gediminu Rėza, nors tebuvo krikštytas Martynu Liudu.

Sąmojingasis Volteras kartą davė klausimą, kodėl visi taip garbina Dantės „Dieviškąją Komediją", ir tuoj pats atsakė: o gi todėl, kad jos niekas neskaito. Gal kiek panašiai yra ir su V y d ū n u. Daugumas jo neskaito, nes ir nesupranta; daug kas ir paskaitydami jo neįvertina, net nevertina, o, vis dėlto, jis daugumą traukia kaip ir kokia sunkiai suvokiama mįslė, už kurios jausti glūdint gilesnę prasmę. Tai žymia dalimi pareina ir nuo pačios Vydūno filosofijos pobūdžio. Ji kaip tik ir nėra tokia, kuri kruopščiai surenka galimai visus reikiamus argumentus ir jais logiškai pagrindžia įrodinėjamąsias mintis. Jis net neįrodinėja, o skelbia. Skelbia kaip išminčius, paregėjęs didžią gyvenimo paslaptį. Savo leistame, „Šaltinyje" Vydūnas rašė:

Teosofija, aukščiausia išmintis ir teisybės išpažinimas, nėra joks mokslas, kurs iš raštų išmokamas kokiais saki-

niais ir žodžiais, joks tikėjimas, kurs remiasi senais raštais ir pasakojimais, visokiais išvedžiojimais arba išrodymais. — ji yra teisybės pasireiškimas viduje ir jos pačios išpažinimas . . . Tikroji tikyba, tikrasis žinojimas arba teosofija nėra joks mokslas, bet dvasiškas, dieviškas gyvastis žmoguje . . . . Dieviška išmintis yra visados žmogaus artybėje ir laukia, kad ji jame apsireikšti galėtų.

Anot prof. V. Sezemano, Vydūno veikalai priklauso prie tokių, kurie „liudyte liudija, kad filosofija ne tik abstraktus mokslas, turįs suvesti visą žmonijos žinojimą į sisteminę vienybę, bet kartu pasiima patenkinti esmingiausią žmogaus reikalą, t. y. išaiškinti gyvenimo prasmę ir paskirtį“ (Naujoji Romuva 1937 Nr. 6 p. 131). Taigi pati pradinė sąlyga, norint įvertinti Vydūną (žinoma, ir kitus gyvenimo prasmės praskleidėjus), yra turėjimas noro iš viso jieškoti anos prasmės. Kas nejaučia reikalo kvaršinti sau galvos tokiais vadinamaisiais nerealiais klausimais, tas Vydūną iš anksto paneigs, net ir nepasistengęs įsigilinti į jo veikalų mintis.

Vydūnas nesiriboja vienu kuriuo atskiru filosofijos klausimu. Jis ne tik ir ne tiek nori filosofine mintimi išspręsti būties problemas (čia jo filosofija gal mažiausiai originali ir labiausiai kritikos pažeidžiama, pvz., jo septyniásferė visatos sąranga), bet ir nustatyti (jam tai ir svarbiausia) žmogaus elgsenos gaires; taigi duoti pilną pasaulėžiūrą, liečiančią tiek dvasią, tiek ir, rodos, taip svetimus išminčiui dalykus, kaip kūno priežiūrą, valgį, miegą ir tt. Vydūnas ir pats skrupulingai laikosi to, ko moko kitus. Tai ir sudaro visuomenėje galbūt ir pagrindinį žavesį jo nekasdienine asmenybe, būtent, tas pilnas jo minties, jo kūrybos ir jo asmeninio gyvenimo sutapimas. Jis pats yra gyvas pavyzdys, o tuo pačiu ir svarbiausias jo viso mokslo argumentas. Tai daugiausia patraukia ypač jaunimą, kurio tarpe susirado ne vienas vydūnininkas.

Pagrindinis Vydūno mokslo klausimas yra pats žmogus, jo esmė ir paskirtis. Tas klausimas kas kartą labiau rūpina šviesiuosius protus, jieškančius išeities iš šių dienų didžiųjų žmonijos sutemų. Nevienam ateina mintis ar tik ne pačiame žmoguje glūdi svarbioji dabarties negerovių priežastis. Tokiame sąryšyje Vydūno mintis ugdyti tyrąjį žmoniškumą įgyja naujos prasmės.

Vydūnas ne tik filosofas. Jis ir gausus grožinės literatūros kūrėjas. Kaip daugeliui Vydūno filosofija atrodo „keista“, taip nevienam ir jo grožinė kūryba yra nepriimtina. Dažnas pasigenda jo dramose gyvybe alsuojančių scenų, dažnas neranda gyvų žmonių, žmonių su kūnu ir krauju, o vietoj jų kažkokius lyg šešėlius, kartojančius vydūniškas mintis. Tai žymia dalimi tiesa, bet vertindami Vydūną, kad ir nesiekdami jo veikalų būtinai iškelti į literatūros viršūnes, turime įsidėmėti, kad negalima realistine apysaka ir psichologine drama apriboti visų kūrybos galimumų. Juk šalia kuone dokumentuotai tikroviškų kokio Zola. romanų ar giliai psichologiškų kokio Dostojevskio veikalų turi savo prasmės ir kukli bei pilna logiškų nesąmonių pasakėlė arba taip pat gyvenimiškai nepagrindžiama mistiko vizija. Taip ir Vydūno kūryba savo idėjingumu ir originalumu gražiai praturtino mūsu literatūrą. Čiurlionienė lietuvių literatūros istorijos konspekte (1918) rašė:

Tikroji meno literatūra teprasideda poeto teosofo Vydūno veikalais ir didelio mato lyriku Krėve.

Vaižgantas, kad ir santūriau, bet vistiek aukštai vertina:

Vydūno kūryba — mūsų tautos kūryba. Kas kita, ar pakankamai vykusi, ar sumaninga struktūra, ar paskutinių dienų aukštumo kalba. Jei visos tos sąlygos būtų išlaikytos, Vydūnu gėrėtųsi pasaulis, kai dabar mes patys juo tesinaudojame. Ir naudojamės pasididžiuodami. (Raštai XIII).

Kalbant apie Vydūną, nejučiomis prisimena Čiurlionis, kurio paveikslus kai kas irgi pasmerkė, nerasdamas lengvai suprantamų realistinių gamtos vaizdų ar portretų. Antai Jakštas, vertindamas jo kūrinius, tiesiog piktinosi:

P-ui Čiurlioniui, matyt, rūpėjo vien paveikslų daugumas, jų keistumas, nepaprastumas simboliškumas, kažkokio viršmeno ieškojimas, o ne grožio kūrimas. Tikro, gyvo, neiškraipyto, proto suprantamo ir akims malonaus (tai ir svarbu Jakštui!) grožio p. Č-nis, matyt, tiesiog nemėgsta . . . . Č-nis ne vaizduoja gamtą, bet tik ją, kaip įmanydamas kraipo, darko ir tol nesitenkina, kol visą jai Dievo duotąjį grožį galutinai užtrina, panaikina, pašalina.

Tuo tarpu jaunesnei už Jakštą kartai Čiurlionis buvo didelis ir naujas kūrėjas. Pvz., toks Sruoga „Bare“ 1915 m. džiaugėsi:

Čiurlionis — dieviškas pranašas naujų neapčiuopiamų pasaulių kupinų naujo džiaugsmo, naujos laimės, naujos gyvybės, pirmas pradėjo pinti Jaunosios Lietuvos savitą vainiką. Jis atėjo kaip degąs meteoras nuo tolimų mitų pasakų pasaulio, nuo žilų dainų melodijų ir puošė vainiką visų gražiausiu žiedu.

Čiurlionis, kaip ir Vydūnas, siekė gilesnės gyvenimo paslapties, nesitenkindamas viršinio gyvenimo, tegu ir kiek sudvasinto ar teisingiau supsichologinto, kopijavimu. Būdinga vėl, kad jie maždaug vienu laiku iškilo mūsu tautos kultūrai. Tauta jau buvo pabudusi. Jau nebereikėjo jos bežadinti, Maironio gadynė jau buvo praėjusi, ir jau buvo laikas iškelti gilesnes tautos gyvenimo problemas. Štai tuo metu Mažoji Lietuva atnaujino savo įnašą bendrojon tautos kultūron, duodama jai Vydūną.

Savotišką Vydūno ir Čiurlionio vaidmens mūsų kultūroje giminingumą iškėlė S. Šalkauskas. Nurodydamas lietuvių tautai Rytų ir Vakarų kultūrų sintezės kelią, tos sintezės skelbėjais jis laikė Čiurlionį tapyboje ir Vydūną dramoje.

Trumpai apibūdinome keturius didžiuosius Mažosios Lietuvos sūnus. Gyveno jie visi įvairiose gadynėse, įvairiai ir pasireiškė tautos raštijoje: vienas visų pirma kaip Šv. Rašto pirmasis vertėjas, kitas kaip stambiausias mūsų senosios ir vienas iš stambiausių visos mūsų poezijos kūrėjų, trečias kaip dainų rinkėjas ir jų grožio išgarsintojas, ketvirtas kaip gilus mąstytojas. Skirtingi dalykai jiems rūpėjo, ir jie patys, rodos, tokie skirtingi. Bet ar negalima būtų juose įžiūrėti vieno bendro bruožo, būtent, moralinio ir tautinio pradų susiejimo savotiškon priklausomybėn vieno kitam.

Apie Bretkūną, žinoma, mažiausiai ką tegalėtume šiuo atžvilgiu pasakyti, nes ir žinių stingame jo ryškesnei charakteristikai. Galime tik priminti, kad savo išlikusiuose lotyniškuose Prūsų istorijos fragmentuose jis labai palankiai charakterizavo savo prosenių prūsų tautą: jie buvę kuklūs, valgyje ir gėrime santūrūs, švelnūs, paprasti, vaišingi. Be to, galime nurodyti, kad mokydamas žmones, jis į juos nesikreipia kaip į kokią betautę tikinčiųjų bendruomenę (plg., ir Valančiaus ganytojiškų laiškų kreipinius: aveles savo meilingai sveikina, vaikai mano...), o jam rūpi kaip tik l i e t u v i ų dorinimas. Pvz., savo „Postilėje“ (taigi pamokslų rinkinyje) kreipiasi į žmones: „Tu mana miela Lietuwa gerai dabokes...“; „Pameskigi miela Lietuwa, melstissi kaukus, Aitwarą, Schemepaczius...“

Donelaičio raštuose čia keliamasis bruožas jau labai aiškiai išreikštas. Donelaitis labai norėjo, kad išsilaikytų jau besilpstanti krašte lietuvybė. Betgi tautinis savitumas jam nėra savaiminė vertybė, kurią reikėtų dėl jos pačios išlaikyti ir ugdyti. Antai tokį svarbų tautinės kultūros dalyką, kaip liaudies dainas, jis šiurkščiai pasmerkė. Jis pyko, kad jo vaizduojamieji būrai per vestuves „kiauliškas dainas dainuot ir žviegt užsimanė“. Lietuvybė jam buvo svarbi todėl, kad nuo jos išlikimo parėjo, kaip jis buvo tvirtai įsitikinęs, ir žmonių dorovė, kuri buvo ėmusi smukti vokiečių kolonistų papročių įtakoje:

Bet kaip sviets po tam didžiuotis
jau prasimanė
Ir lietuvninkai su vokiečiais
susimaišė,
Štai ir viežlybums tuojau į nieką
pavirto . . .

Arba:

Daug tarp mūsų yra, kurie durnai
prisiriję
Vokiškas dainas dainuot ir keikt
pasipratin
Ir kaip vokiečiai kasdien į
karčiamą bėga.

Ir todėl Donelaitis tikrai nuoširdžiai ilgėjosi tų laikų, kada dar lietuviai, svetimų įtakų nepaliesti ir svetimų madų nesivaikydami, laikėsi sveikos tautinės tradicijos, papročių ir kalbos:

> **Ak, kur dingot jūs, barzdotos mūsų gadynės,**
> **Kaip lietuvninkės dar vokiškai nesirėdė**
> **Ir dar vokiškus žodžius ištart negalėjo.**

Štai kur yra Donelaičio lietuviško patriotizmo pagrindas.

Įdomu pažymėti, kad toji donelaitiška mintis vėliau buvo ir kitų pabrėžiama. Nebeminėdami daugelio kitų, nurodysime tik garsųjį filosofą I. Kantą kuris pratarmėje prie K. Milkės lietuvių kalbos žodyno (1800) kėlė reikalą išlaikyti lietuvių kalbą, nes nuo to turėjo priklausyti ir gerųjų lietuvio charakterio savybių išlikimas.

Mintis apie gražų lietuvių tautos būdą buvo artima ir Rėzai. Tik priešingai Donelaičiui, jam lietuviška daina jau nebebuvo smerktina blogybė, o „yra tautai pats vidinis sielos žiedas". Kaip ir anksčiau jo tikrasis mokytojas Herderis, Rėza rašė, kad dainose puikiausiai atsispindi visas tautos charakteris, jos jausmai, dora, mintis. Daina praskleidžianti intymiausias tautos širdies paslaptis ir daugiau pasakanti apie tautą, kaip daugiatomis kurio nors krašto papročių aprašymas. Lietuvių dainose atsispindinti aukšta tautos dora.

> **Pažymėtina, — rašo Rėza, — jog skaisti dora, gerbimas kas padoru ir tinka, vyrauja dainose. Nerasime nė vienos dainelės, kurioje nepadoriais užsiminimais būtų peržengtos doros ir gėdingumo ribos. Daugiausia ten randame dorinio skaistumo bruožų, kurie laiduoja taurų tautos nusistatymą. . . . Meilė čia nėra palaistuviška aistra, bet tasai rimtas, šventas gamtos jausmas, kuris leidžia nepagedusiam žmogui manyti, kad kažko aukštesnio ir dieviško glūdi šiame nuostabiame sielos linkime . . . . Iš jų (t. y. dainų), dvelkia švelnus elegiškas tonas, ir jis kyla ne iš ištvirkusios, bet iš skaisčios, nekaltos, savo mylimo objekto skaudžiai pasiilgusios širdies . . . Koks vidinis skausmas ir ilgesys jose reiškiasi! Čia niekur nėra kalbos apie bučkį, rankos paspaudimą, slaptus žvilgsnius ir kitus meilės išreiškimus, kuriuos leidžia kitų tautų išdailinta šnekamoji kalba; niekur nėra mylimosios grožio ir žavingumų aprašymo. Pati meilė vos turi pavadinimą; ji tebėra toji šventa, nepasakoma gamtos paslaptis, kurią nekaltai jaučią neišdrįsta ištarti.**

Taip išidealizuodamas lietuvius, Rėza, panašiai kaip anksčiau Donelaitis, bijojo, kad lietuviai nenutautų ir dėl to dora nekristų:

> **Taigi reikia bijoti, kad vokiečių dorovės (Sitten) ir ypač žemos kareiviškos dvasios įtakoje ir anasai lietuvių liaudies dainos skaistumas jei ir nevisai išnyks, tai bent gaus didelį smūgį.**

Doros problema yra kertinė ir Vydūno moksle. Svarbi jam yra ir tautinė problema, bet ji subordinuota pirmajai. Mūsų tautinio atgimimo veikėjams, Vydūno amžininkams, lietuvybė buvo savaiminė, neįrodoma ir net neįrodinėtina vertybė: Lietuviais esame mes gimę, lietuviais norime ir būt! Tuo tarpu Vydūnas rašo:

> **Aš iš lietuvių tautos laukiu, kad ji vykintų žmogaus ir tautos gyvenimo prasmę, tai esti, kad ji siektų aukštesnio, tobulesnio žmoniškumo . . . visa to, kas kelia lietuvių tauta ant aukštesnio žmoniškumo kultūros laipsnio . . . Pats lietuviškumo išlaikymas yra antros eilės dalykas. Jis yra forma. O man rūpi esmė. (cit. iš Vaižganto Raštų XIII). Tautiškumas yra dėl to labai svarbus, „kad žmogus pertraukdamas sąryšį su savo kilme, savo tėvais — protėviais, gadina savo dorovę ir intelektą, trukdina savo dvasios — sielos tarpimą, praleidžia veltui savo amžių."**

Pasiduodančiam kryžiuočių įtakai Mantvydui prabočių šešėliai kalba:

> **Tu — medis be šaknų. Tu persiskyręs**
> **Su bočių tėvyne — esi negyvas.**

Nutautimo ir iš jo išplaukiančio moralinio nuskurdimo problemą Vydūnas ne tik savo raštuose nagrinėjo. Kaip jis pasisako autobiografijoje, toji problema ir jį patį pastūmėjusi susiprasti lietuviu:

> **Vaikas būdamas ir pastebėjęs, kaip doriškai silpninami yra lietuviai vokiečių, kaip jiems yra apreiškiama panieka, pasiryžau savo amžių tam skirt, kad lietuviai galėtų jaustis garbės vertais žmonėmis.**

Tautiškumo prasmė — padėti išugdyti tyrąjį žmoniškumą. Todėl tikrai vydūniškai jis rašo autobiografijoje „jog dar svarbiau, negu politikinė, yra dvasios gyvenimo nepriklausomybė". Taip ir „Probočių Šešėliuose" Tautvydos patriotiškieji lūkesčiai reiškiasi ne kokiu nors konkrečių tautos kultūrinių ir politinių laimėjimų siekimu, o žmoniškumo pasiilgimu:

> **Taip Lietuvoj naujai prašvis**
> **Tėvynės meilė, tikras žmoniškumas,**
> **Žmonių širdy šventa ugnis . . .**
> **Tai šventajai ugnelei**
> **Neduoki niekuomet užgest širdy . . .**

Ir istorijoje — ne taip kaip kokie aušrininkai Vydūnas negarbina narsiųjų kunigaikščių ir jų šaunių karo žygių, o ieško tautos doros pasireiškimo:

> **Kad mūsų probočių tikyba taip jau būtų žema arba net kvaila buvusi, su tuo negaliu sutikti. Nebūtų lietuvių dora pasirodžiusi tokiais gražiais paveikslais, kaip tai iš istorijos ir dainų (plg., Rėza! — V. M.) yra matyti.**

Ir taip keturi didieji Mažosios Lietuvos sūnūs ne tik davė lietuvių kultūrai stambių vertybių, bet ir rūpinosi jai dėti dorinį pagrindą.

IŠ MAŽOSIOS LIETUVOS KULTŪRINIO GYVENIMO 16—18 AM.

ZENONAS IVINSKIS

Lietuvoje dažnai girdėdavome, kad vokiečiai kalba apie vadinamąją „kultūros liniją", kuri baigdavosi iš Didžiosios Lietuvos Mažosios Lietuvos sieną peržengus, t. y. patekus į Rytprūsius. Paprastai ten krisdavo į akis ryškus pasikeitimas Lietuvos nenaudai: geri keliai, apsodinti medžiais plentai, čerpėmis dengti arba raudonai dažyti stogai, tvarkingai išdėstyti ūkiai, daug mūrinių pastatų ir t. t. Ypač ryškėdavo tas skirtingas išorės vaizdas pačiame pasienyje. Vokiečių administracija 19—jame amž. stengėsi tą skirtumą vis labiau ryškinti. Bet ji rūpinosi keisti ne tik kultūrlandšaftą. Ji veikė per mokyklas, bažnyčią, kariuomenę, per valdžios įstaigas ir t. t., siekdama atimti lietuviams jų kalbą ir performuoti pačią lietuvio d v a s i ą. Reikia pripažinti, kad vokiečiai pasiekė žymėtinų rezultatų! Lietuvio siela Maž. Lietuvoje buvo aplaužyta.

Bet žvilgterkime gilesnėn praeitin! Pažiūrėkime, kaip tada atrodė šio krašto lietuvių dvasinis gyvenimas ir ar jų kultūriniai santykiai daug kuo skyrėsi nuo Did. Lietuvos gyventojų. Pažiūrėkime, ką kalba istorijos versmės, praeities liūdininkai iš prieš 200—300 metų.

Nenorime siekti per daug giliai į vietos gyventojų, į skalvių ir nadruvių, praeitį, į prūsų senovę (12—14 a.). Ten rastume pvz. „šiaurės Tacito" Adomo Bremeniečio (ca. 1075 m.) žinią apie sembus (Karaliaučiaus srities gyventojus), jog jie esą „geriausieji žmonės" (homines

humanissimi). Daug esą būtų galima pasakyti girtino (laudabilia) apie jų papročius, jei tik jie išpažintų Kristų. Vertas dėmesio taip pat būtų pirmojo prūsų krašto kronisto, Vokiečių Ordino kunigo, Petro Dusburgo (1328 m.) kronikos ištisas skyrelis apie senųjų prūsų pagonybę, tikėjimą ir papročius. Įdomiame krašto kultūros paveiksle Dusburgas įrašė tą visada įsidėmėtiną sakinį apie prūsų tikėjimą į pomirtinį gyvenimą:

Tikėdami kūno prisikėlimą, prūsai samprotavo, jog kiekvienas, ar kilnus ar prasčiokas, turtingas ar vargšas, galingas ar menkas, koks buvo šiame gyvenime, toks liksiąs ir būsimam. Iš to sekė, kad su mirusiaisiais kilniaisiais kartu buvo s u d e g i n a m a ginklai, arkliai, vergai ir tarnaitės, rūbai, medžioklės šunys, plėšrieji paukščiai (sakalai) ir viskas, kas prie karo priklausė. O su prasčiokais buvo deginama viskas, kas prie jų pareigų priklausė.

Didžiojoj Lietuvoj vėliau turime, be kitko, autentiškų raštų liudijimų apie panašius sudeginimus didžiųjų Lietuvos kunigaikščių: Algirdas pvz. buvo iškilmingai sudegintas su įvairiausiais savo daiktais, net su 18 žirgų. Apie Kęstutį rašo kitas kronistas, kad jis buvo sudegintas su savo arkliais, rūbais, ginklais, medžioklės šunimis ir sakalais.

Prūsų gamtos kultą, jos įdvasinimą Dusburgas aptarė tokiu sakiniu:

Ir kadangi (prūsai) taip Dievo nepažino, tad atsitiko, kad per klaidą visą sutvėrimą Dievo vietoje į d v a s i n o (garbino), būtent saulę, mėnulį ir žvaigždes, perkūną paukščius, net keturkojus iki rupūžės. Taip pat turėjo jie į d v a s i n a m ų (šventų) miškų, laukų ir vandenų. Juose neišdrįso malkų kirsti, žemės dirbti arba žuvų gaudyti.

Visa tai vienu ar kitu būdu randame vėliau ir Didž. Lietuvos lietuvių tikėjimo šaltiniuose, būtent Ipatjevo, Malalos Pasaulio, Dlugošo kronikose. Niekas šiandien negalėtų įstengti p r a v e s t i r i b o s tarp dvasinio pasaulio kairės ir dešinės Nemuno pusės gyventojų. Žinoma, galėjo būti sritinių individualumų kai kuriose kulto rūšyse, bet bendrai pagoniškasis tikėjimas buvo tas pats. Ir todėl, norėdami pavaizduoti ano meto Didž. Lietuvos lietuvių tikėjimą, mes griebiamės prūsų žemėje atsiradusių ar apie juos kitur surašytų šaltinių: Adomo Bremeniečio, popiežių bulių, Christburgo taikos akto, Dusburgo ir t. t.. Nors kritiškai vertindami, bet skaitome ir vėlesnes kompiliacijas — kronikas: S. Grunau, Luk. Davidą, K. Schütze, K. Henneibergerį, Chr. Hartknochą. Tie šaltiniai analoginiu būdu padeda taip pat aiškinti Didž. Lietuvos kultūrinius santykius.

16—tajam amž. taip pat randame nuostabių atitikmenų kultūriniame Maž. ir Didž. Lietuvos Lietuvių gyvenime. Ir Maž. Lietuvoje, kurios gyventojus pirmasis Prūsų herzogas Albrechtas visomis jėgomis stengėsi padaryti g e r a i s p r o t e s t a n t a i s, randame daug senojo tikėjimo liekanų. Naujasis mokslas kaimo žmogelio galvoje dar vos laikosi, ir tai grubiai sukonkretintomis sąvokomis. O jos mezgamos su senąja pagonybe. Nors ir vyksta pamažu religinių motyvų k e i t i m a s i s, bet senieji papročiai sunkiai traukiasi iš gyvenimo. Čia veikė daug veiksnių. Ne paskutinėj vietoj buvo ir tai, kad baudžiauninkui naujoji religija buvo susieta su naujais, svetimais ponais, su vokiečiais.

16—tame amž. skelbiama Prūsuose daug seimų nutarimų — „Landesordnungen" — kovojančių su pagonybe ir burtais, vadinančių juos paprastai bendru vardu „z o w b e r e y" ir „u n g e l o w b e" (Unglaube). Vadinam. „Constitutiones synodales" (1530 m.) išskaičiuoja dešimtį aukstyvesniuose šaltiniuose daugumoje neminimų prūsų dievų vardų. Vėlesnieji valstybės ar bažnytinės vyriausybės įsakymai bei draudimai ilgai mini pagarsėjusias „ožio aukas" (Bockheiligung).

Nė reformacijos sąjūdis čia negalėjo padaryti žymių atmainų. Neminėsim plačiau to religiškai — kultūrinio gyvenimo paveikslo Maž. Lietuvoje, nors jam pavaizduoti medžiagos yra daugokai. Vartydami to meto raštus, pirmiausia susitinkame su Mažvydu. Šitas Maž. Lietuvos protestantų kunigas lotyniškai rašytoje savo garsiojo katekizmo įžangoje piktinasi tais, kurių

daugelis net ir dabar, kas baisiau yra klausyti, viešai laikosi stabmeldybės ir ją skelbia: vieni garbina medžius, kiti upes, dar kiti gyvates, kiti ką kitą, vis teikdami dievišką pagarbą. Yra tokių, kurie daro įžadų Perkūnui, kai kurių (žmonių) javų reikalui yra garbinamas Laukosargas ir gyvulių reikalui — Žemėpatis, kurie nedoriems darbams yra nukreipę savo dvasią, laiko savo dievais Aitvarus ir Kaukus.

Šitaip trumpai Mažvydas apibudino 16 a. turbūt Ragainės krašto lietuvių pagonybę. Savo lietuviškai ir eilėmis surašytame įvade M. Mažvydas vėl mini dievų vardus žmones ragindams:

Kaukus, Szemepatis ir laukasargus pameskiet,
Visas welnuwas deiwes apleiskiet.
Tos deiwes negal iums neka gierra doty
Bet tur vysus amszinai prapuldinty.

Ir kiti protestantų kunigai, kovodami su pagonybės likučiais, rasdavo reikalo Maž. Lietuvos gyventojus pagraudenti. Pvz. Jono Bielauko ir Mykolo Sappuno Postilėje, vadinamajame Wolfenbuettelio bibliotekos rankraštyje, (1573 m.) yra sakoma apie lietuvius, kad jie tiki **ing szemepazius, Eitwarius, kaukus, appidemes, kalnus, akmenis, medžius, gaius (kaip ghe vadinna alkus) Vpes, perkunų . . .**

Kitoje vietoje, nurodant, kad Kristus yra vienintelis žmogaus kūno ir dvasios gelbėtojas, Postilėje sakoma:

. . . kagi tada biednasis szmagus turėtų kitų pagalbininkų kaip tai szinų burteninkų, ir kitų maneniku ieschkati, angu kittas Deiwes, welinus, kaip tai szemepaczius, kaukus Apidemes, kalnus, Alkus, upes, Akmenis, Eitwarius Perkuna melsti a garbinti jeib kakiagi ligai, akių, dantų, nagų ieib kuragi sunura kuna musų.

Šitokį ištraukų vaizdą iš ano meto raštų galėtume pratęsti. Uolieji Prūsų Lietuvos reformatoriai senąjį lietuvių tikėjimą, natūralų ir įgimtą žilosios pagonybės palikimą, žinoma, laikė didele kliūtimi naujajai religijai. Todėl jie visi barėsi dėl to. Įdomu, kad Didž. Lietuvoje, kur pagonybė dėl žinomų sąlygų dar ryškiau galėjo laikytis, mes taip pat sutinkame panašiai suformuluotus priekaištus. Štai kan. N. Daukša savo iš lenkiško verstame Ledesmos katekizme, aiškindamas, kas nusideda pirmajam Dievo įsakymui, panašiai skaičiuoja:

Szitie ipaczei, kurie garbina vgnį, zeminą, giwates, zalczius, perkuną, medžius, alkus, Mędeines, kaukus ir kitus biessus: ir anie kurie zinauia, bure, nuodiia alwu, yr waszka laia, ant‘ putos ir ant pauto węizdi.

Vakarinė Lietuva iš tiesų turėjo būti a n t r ą kartą pakrikštyta. Tą krikštą 16—17 amž. sąvartoje atliko jėzuitai, ir jie nustebo Žemaičiuose radę grubiai pagonišką liaudį. Bet įdomu, kad tuo pačiu laiku kaimyninės Maž. Lietuvos veidas yra labai panašus. Tai parodo ir oficialūs raštai. Pavyzdžiui, Prūsų hercogas savo 1578 m. lietuviškai rašytame dekrete Tilžės apskrities bažnyčioms įsako krikščioniškai gyventi ir mesti pagoniškus papročius — vaškinių kūdikių bei sąnarių liejimą, užkalbėjimą, saitų davimą ir t. t. Šitokiais ir kitais dalykais esąs daromas „didis stabu meldims bei Diewa panekinims". Ragainės apskrities Bažnyčioms jis rašo:

daug Kurschu ir Lietuwninkų musu scha walschcziaus Ragaines ir Tilszes didi Deiwiu alba stabu garbinaghima dara alba laika atla(n)kidami Gaius, affierawadami bernelius waschka alba sanarius kakius isch waschka padaritus ir paweikslius bandikschczia kakia daranczius ir kitus szalineghimus alba szinavimus bei burtawimus laikantis.

Vaškinės figūrėlės, kurios vaizdavo susirgusį žmogų, gyvulį ar atskirą jų sąnarį, berods, buvo aukojamos išmelsti sveikatos iš blogų dvasių. Dvasia, kuri buvo užkerėjusi žmogų ar gyvulį, po tokios maldos turėjo jį paleisti iš nesveikatos. Šitokios vaškinės figūrėlės būdavo atnešamos ir į bažnyčią ir skiriamos su tam tikra intencija kuriam nors šventajam (katalikybės liekana) kad tas duotų sveikatą. Toks vaškinių figūrėlių liejimas, matyti, Prūsuose buvo labai paplitęs. 1541 m. išleistuose krašto potvarkiuose yra smarkiai draudžiami tos ir kitos rūšies burtai, prietarai ir papročiai. O jų, matyti, dar buvo labai daug. Tai parodo ir luomų seimų (Stände-

tage Preussens) nutarimai prieš burtininkus ir burtinikes (czowberer, czowberinne). Bet ta kova, nors žmonės būdavo teisiami ir baudžiami, negalėjo būti sėkminga, nes dar 1604 m. Įsrutės apskrities instrukcijoje figūruoja burtininkai (Börter) ir žyniai (Szierer). Evangeliškuose bažnyčios nuostatuose taip pat sužymėti įsakymai liuteronų kunigams (1541, 1548 m.) kovoti su prietarais ir burtais, uždrausti vaškines statulėles nešti į bažnyčią. O 1638 m. Įsrutės ir kitų lietuviškų apskričių vizitacijoje yra aprašomi pagoniški lietuvių laidotuvių papročiai. Mirusieji esą apvelkami gerais išeiginiais drabužiais, jiems į grabą dedama pinigų ir t. t. Apskritai lietuviuose esą daug burtininkų (Burtenicker, Wahrsager und Zanteler).

Plačiau neanalizuodami šitų šaltinių ir kartais gana bendrais žodžiais padarytų pastabų, galime neabejotinai teigti, kad Maž. Lietuvos kaimas 16—tame ir 17—tame amž. buvo, kaip ir Didž. Lietuvoj, pilnas pagoniškų prietarų ir burtų. Iš tų pasaulinės ir bažnytinės vyriausybės oficialių įsakymų įsidėmėtina ir tai, kad 16—tojo amž. antroje pusėje taip pat ir Prūsų lietuviai dar uoliai lankydavo „gojus" (alkus), įdvasindavo medžius, kalnus ir t. t. Užbaigai tos rūšies duomenų galime dar paminėti Maž. Lietuvos protestantų kunigo, mums gerai pažįstamo J. Bretkūno išskaičiavimą Prūsų lietuvių pagonybės kulto dalykų. Jis savo Postilės (1591 m.) antrajame tome prie vienos Evangelijos aiškinimo taip rašo:

Pameskigi miela Lietuwa melstissi kaukus, Aitwara, Szemepaczius alba kitas Deiwes ir numirusius schwentuosius, da melskisi wieno Diewo . . .

Pagaliau dar prisimintinas Tilžės kunigo M. Danieliaus Kleino giesmynas (1666 m.). Jo įvadui kunigas V. Martini, gyvenęs prie Šilutės Verdene, atsiuntė, lotyniškas eilutes, kuriose sužymėti idomūs lietuvių dievų vardai:

Pagaliau liaukis išsigalvojęs daugelį dievų,
kurie valdo jūrą, dangų ir žemę. Tegul nebūnie
Perkūno, Lituans, Babilas, Gabartai, Gabjaukurs,
Baube, Žemapati. Ką tau duos Laimelė, ką Meletettė?

Kad tie vardai nėra Martini fantazijos padaras, patvirtina kiti šaltiniai, pvz. M. Pretorijus, apie 1631—36 m. Klaipėdoje gimęs, gerai pažinęs Mažąją Lietuvą ir surašęs apie tą kraštą labai daug medžiagos. Jei padarytume ir pagrindinesnį anų laikų Didž. ir Maž. Lietuvos kultūrinio gyvenimo šaltinių lyginimą, pirštųsi tokia išvada: dvasinis 16—17 amž. Prūsų lietuvio paveikslas vargu kuo įsakmiau galėjo skirtis nuo Didž. Lietuvos lietuvio, su kuriuo jis nuolat bendravo, kartais palaikė net glaudžius santykius. Jis net iš seno įpročio važinėdavo į kaimyninių Žemaičių parapijų atlaidus (Katalikybės liekana). Labai skundžiasi pvz. savo parapijiečių tokiu nedoru papročiu viename laiške hercogui Albrechtui ilgametis Ragainės klebonas M. Mažvydas.

Ir Mažojoje Lietuvoje krikščionybės poveiky deformuota pagonybė tada dar laikėsi besislapstydama įvairiuose pakampiuose. Ir protestantiškieji Mž. Lietuvos šaltiniai mini medžius, „gojus" (alkus), kalnus, akmenis, upes, gyvates, saulę, mėnulį, kaip įdvasinamus pagoniškojo kulto objektus. Jie yra bendri su Didž. Lietuva. Maž. Lietuvos lietuvių sukonkretintos žemųjų laipsnių dievybės, kaip Laukosargas, Žemėpatis, Aitvaras, Kaukas, Apidemė turėjo savo atliepimus ir Didž. Lietuvoj.

Jeigu dar apžvelgtume krikštynas, šermenis („sirmen"), vedybas, taip pat nustebtume tuo įdomiu panašumu. Be kitko, Prūsų administracija buvo labai susirūpinusi, kad lietuviai per šermenis labai daug išgeria alaus, išeikvoją tiek daug grūdų, kad jų vėliau nebepakanką sėjai ar duonai. Todėl buvo numatytos didelės bausmės už peržengimą įsakymo išgerti ne daugiau, kaip vieną bačkutę alaus.

J. Bretkūno vaikaitis, minėtasis evangelikų kunigas M. Pretorijus, lietuvių papročius vokiečių kalba aprašė 17-tojo amž. gale. Jo aprašymais pasiremdamas Dr. Pranas Meškauskas (Germantas) parašė disertaciją apie Maž. Lietuvos lietuvių 17-tojo amž. šeimyninį gyvenimą. M. Pretorijaus knygose ypač daug medžiagos apie nadruvių ir skalvių plotų papročius. Ten plačiai išdėstyti sėjos papročiai, Šv. Jono žoliniavimai („kupoles"). Žolės (gėlės) laukuose mergaičių renkamos. Namų šeimininkas kiekvienam namų asmeniui įbeda gėlę į sieną ar balkį. Kieno žolė greičiau nužydi, tas anksčiau mirsiąs.

Nemuno žemupy — pievos ir vanduo

Gana ceremoningai pavasarį pirmą kartą išgenami gyvuliai. Visi jie esą surenkami į „Pridarsze" (-diendaržis). Šeimininkas tris kartus jį apeinas, prašydamas Dievo jo gyvulius globot, o Šv. Jurgio — saugoti nuo plėšriųjų žvėrių. Per vakarienę, kuri valgoma tik gyvulius iš laukų parginus, šeimininkas su „Kauszel" vėl kreipiąsis į Šv. Jurgį.

Dar įdomiau aprašyti rugiapjūtės papročiai (pabeigtuwe ruggpjuties). Pavalgius pusryčius ir išvykstant kirsti rugių, šeimininkas atpjaunąs gerą gabalą „Kamp", t. y. lašinių ir duonos. Nuvykus į lauką ir kiekvienam prasipjovus savo pradalgę, šeimininkas išdalinąs po gabaliuką duoną ir mėsą visiems rugiapjūtės dalyviams. Ir čia meldžiamasi ir dėkojama už derlių. Po to visi, suvalgą duoną ir mėsą ir beveik iki pavakarių (3 val.) dirbą. Grįžus iš laukų kiekvienas dėkojąs Dievui ir užgeriąs „zemynelaudamas" ir „palabindamas" šeimininkę ir t.t. Po dainos valgoma, imamas „Kauszel" į rankas, ir geriama tiek, kiek jiems šeimininkai duoda. Ant rytojaus vėl tęsiama rugiapjūtė. Jeigu pasitaikąs „Maldininks", tai pjūties ceremonijos dar gausesnės.

M. Pretorijui žinomos ir derliaus šventės, vadinamos „sambarios". Šitas žodis pažįstamas gerai ir Didž. Lietuvoje. Aprašytos taip pat talkos mėšlavežiui, „skerstuwes", kitos šeimyninės šventės, įvairūs pašventinimai (namo, karvių, arklių, bičių), kurių kiekvienas vis kitaip ir ceremonngai atliekamas. Visa tai liečia Maž. Lietuvos (skalvių ir nadruvių) sritis. 50-tyje atskirų paragrafų M. Pretorijus duoda lietuvių vestuvių ir jų papročių aprašymą. Laidotuvių aprašyme jis pateikia ir raudos pavyzdį.

M. Pretorijaus smulkius ir įdomius aprašymus papildo T. Leppneris. Net C. Cappellerio dar 1876 m. iš senio „Jons Adomat" iš Dožūnų (Stalupėnų apskr.) surašytieji pasakojimai duoda patrauklų vaizdą iš 19-tojo amž. pirmosios pusės („Kaip senėji Lėtuvininkai gyveno"). Tie pasakojimai dar dvelkia patriarchališkai lietuviška ir nedeformuota, protarpiais mūsų sielai taip artima dvasia.

Prūsų lietuviai dar turėjo tada ir dūmines pirkias: „ . . . bute ant žemės virė, puodą arba skaurada ant panto pakabinę. Ant tu paczu pantu ir mesą rukino. Palėpėse buvo skylės, kur dumai isziverst galėjo . . ."

Dar gerai buvo pažįstamos balanos, lietuviški valgiai, kaip kisielius, sziupinys, skilandis. Vokiečiai lietuvių skilandžio, nors imituodavo, bet nesugebedavo padaryti:

Kad ant Jurginiu jau atgyje pilnas kirmėliu, tai jė tur kiaulėms numest. Alė Lėtuvininku kad ant Mikelės prapiovė, tai jis buvo taip gražus kaip suris.

Buvo „dikczei" geriama „brantvyno" (degtinės),

nės musu szaly kad szalta arba sniegti arba vėjes dikczei pucze, tai be branvyno negali apseit. . . . . . tikras Letuwiszkas gėrims tai alus, kurį musu sentėvei labai gerai sutaisyt galejo.

Kai pasiskaitai apie laukų darbus, gyvulių ganymą, naktigones, vaidenimąsi, didžiąsias šventes (Kalėdas, Velykas, Sekmines), krikštynas, vestuves, šermenis, jauti tą patį, ir Didžiosios Lietuvos kaime nykstantį, ramios ir ceremoningos lietuvių sodiečio kultūros vaizdą dar iš tų laikų, kada Laumės kūdikius mainė, kada Aitvaras „žmonėms prinesze pinigų isz kitu skarbinyczu", kada žmogui daug kur vaidendavosi bei jį „baidydavo" ir t.t. Tas mums labai mielas vaizdas primena Katkaus „Balanos gadynes" pradingstantį ar jau pradingusį pasaulį.

Prūsų lietuvio kultūrinį gyvenimą pažinti ir ištirti jį pagal ano meto gausius ir išblaškytus šaltinius, lyginant su Didžiosios Lietuvos lietuvių tos pat rūšies gyvenimu, yra mūsų kultūros istorikų uždavinys. Vokiečių istorikai yra daug rašę apie senuosius prūsus, apie ordiną, tyrinėję politine hercogų ir karalių istoriją 16—17 amž., bet jie nesidomėjo vietiniu Maž. Lietuvos gyventoju, jo kultūra. Šiek tiek išimčių sudarė Litauische Litterarische Gesellschaft ir 19-tojo amž. istorijos mėgėjai. Vokiečiai buvo linkę lietuvio kultūrinį gyvenimą pamiršti, o jį patį visomis priemonėmis tempti prie vokiškai-prūsiškos (naujos) kultūros.

Šie labai siauri metmenys dar negali nė probėkšmiais parodyti, kaip visas Prūsų lietuvių gyvenimas šimtmečiais buvo persunktas nuostabiai konservatyvia ir įdomia lietuviškos kaimo kultūros dvasia bei tradicijomis, kurios sunkiai davėsi įveikiamos. Jų sunykimas yra labai vėlyvos datos, kai vokiškoji pseudokultūra — laikant „nekultūra" visa, kas lietuviška, kas mažai poliruota ar civilizuota — buvo imta intensyviai skleisti naujomis priemonėmis, kurias teikia spauda ir apskritai visi civilizaciniai laimėjimai.

LIETUVIU KALBOS GYVATOS RAIDA MAŽ. LIETUVOJE

J. KANTRIMAS

Lietuvių tauta, ilgus amžius gyvendama didelių tautų apsupta, savo sodybų pakraščiais ilgainiui kitų tautų buvo asimiliuota, lietuvių kalba čia buvo priversta užleisti savo vietą kitoms kalboms. Amžių būvyje taip yra atsitikę ir Maž. Lietuvoje, pietų vakarų lietuvių kalbos ploto atkraštyje. Čia duosime pluoštą duomenų (kiek jų tuo tarpu autoriui pavyko šiomis sąlygomis susigraibstyti), vaizduojančių lietuvių kalbos, o pačiu savo pagrindu ir lietuvybės gyvatos raidą šiame krašte.

1. Lietuvių kalbos tvirtėjimas XVI—XVII a.

XVI—XVII a. lietuvių kalba iš lengvo plėtojosi ir stiprėjo, nors ir vokiškosios aplinkos bei natūraliosios vokiečių kalbos įtakos po truputį veikiama.

Tikybinėje srityje lietuvių kalbą įteisino bei sutvirtino reformacija. Vyskupas Polenzas 1524 m. išleido įsakymą, liepiantį vartoti vietines kalbas tikybiniame gyvenime, tik nėra tiksliai žinoma, kada jis buvo lietuviams pritaikytas. Bet jau yra žinoma, kad 1531 m. Karaliaučiuje (vad. Gr. Hospital bažnyčioje) buvo laikomos nuolatinės pamaldos lietuvių kalba. Pirmasis lietuviškų pamaldų laikytojas buvo atbėgęs iš Didž. Lietuvos kunigas Jonas Tartylaitis (Tortilavičius Botockis, nuo Batakių), kunigavęs Šilalėje ir 1530 m., rodos, dėl religinių priežasčių pabėgęs į Tilžę. Jono Bretkūno laikais Karaliaučiuje gyveno apie 20% lietuvių.

Pripažinus, kad reformacijos mokslas turi būti lietuviams teikiamas jų gimtąja kalba, teko pasirūpinti mokytų lietuvių, kurie galėtų žodžiu ir raštu lietuviškai skelbti Dievo žodį. Todėl hercogas Albrechtas 1546 m. iš 24 stipendijų norintiems išeiti į kunigus jo įkurtame Karaliaučiaus universitete 7 skyrė mokantiems lietuvių kalbą, 7 lenkų. Pagal W. Piersoną, tai rodą to meto Prūsų hercogystės gyventojų tautinę proporciją. Karaliaučiaus universitete buvo ir garsių profesorių lietuvių (Stanislovas Rapolonis † 1545, Abromas Kulvietis † 1545) bei studentų, tačiau čia lietuvių kalbai vietos, greičiausia, nebuvo, nes anuo metu universitetuose paskaitos paprastai buvo skaitomos lotyniškai. Toliau lietuvių kalba tikybiniame gyvenime sustiprėjo kunigams žodžiu ir raštu skelbiant lietuviams tikėjimą (Mažvydas, Bretkūnas, Vaišnoras, Zablockis ir visas būrys kitų). Jie pirmieji padėjo pagrindą ir lietuvių rašomajai kalbai.

Kiek vėliau lietuvių kalbai oficialinės teisės Maž. Lietuvoje pripažįstamos ir politiniame gyvenime — oficialiniuose valdžios raštuose bei aktuose. Yra išlikęs lietuviškas 1572 m. priesaikos tekstas, pagal kurią Klaipėdos, Tilžės ir Ragainės apskričių atstovai turėjo prisiekti naujam hercogui Albrechtui. Iš 1578 m. žinomi trys rankraštiniai egzemplioriai lietuviško įsakymo Tilžės, Kaukėnų, Katyčių, Piktupėnų ir kitų Tilžės aps. parapijų tikintiesiems. Tais pat metais buvo išsiuntinėtas spausdintas įsakymas Tilžės, Ragainės, Įsruties, Jurbarko ir Želvų aps. hauptmanams su nurodymu, kad jis būtų perskaitytas iš sakyklų ir paskui primuštas prie kiekvienos bažnyčios durų. Ne tik valstiečiams, bet ir valdininkams buvo leidžiami lietuviški įsakymai. Pvz. 1589 m. spaudintas įsakymas prieš Skotijos kromininkus buvo skiriamas „visiems storastams, burmistrams, sūdžioms, vaitams ir kitiems uriednikams miestuose ir kaimuose". Oficialūs lietuviški raštai buvo leidžiami gana ilgai.

Į palyginti laisvą lietuvių kalbos raidos gyvenimą svarbią naujovę įnešė 1638 m. įstatymas (vad. Recessus generalis der Kirchen Visitation Insterburgischen und anderer Littawischen Embter im Hertzogthumb Preussen). Šiuo įstatymu duota oficiali pradžia Maž. Lietuvos germanizacijai per bažnyčią. Juo įvedamos ir vokiškos pamaldos bažnyčiose. Įstatyme aiškinama: kadangi daugumoje parapijų rasta daug vokiečių, kurie ne visi tesupranta lietuviškas pamaldas ir kuriems esą sunku suprasti, ir kad patys kunigai gautų daugiau vokiškai pasimokyti, nustatoma, kad kas antrą savaitę kiekvienoje bažnyčioje būtų laikomos vokiškos pamaldos. Parapijų vokiečiai turį jas lankyti, kad kunigams netektų tuštiems suolams laikyti pamaldas ir taip Dievo žodį

profanuoti. Kurie to įsakymo neklausysią, būsią baudžiami.

Kad XVI—XVII a. Maž. Lietuvoje gana gausiai būta lietuvių ir lietuvių kalbos reikštasi toli į vakarus, matyti iš įvairių ano meto liudijimų, pranešimų, o taip pat ir lietuviškųjų pavardžių bei vietovardžių. Pvz. kronikininkas M. Stryjkowskis savo 1582 m. Karaliaučiuje išleistoje kronikoje Maž. Lietuvą vadina Prūsų Žemaičių vardu. Rašo, kad Sembos Sūduvoje, apie Įsrutį, Ragainę ir Klaipėdą kaimiečiai net iki Karaliaučiaus visi esą žemaičiai ir žemaičių kalba šnekąsi; tai jis pats girdėjęs ir matęs. Vad. Prūsijos geografijos tėvas C. Hennenbergeris 1595 m. rašo, jog Įsruties apskrityje gyveną beveik vieni lietuviai.

Aiškios lietuviškumo apraiškos yra ir vietovardžiai. Pvz. 1554—1565 m. činšininkų sąraše Įsruties apskrityje skaitome tokius vietų vardus, kaip Tarpupenn (= Tarpupėnai), Lankeitze (= Lankaičiai), Uschupenn (= Užupėnai), Gaudiscken (= Gaudiškiai), Budawetty (= Būdaviečiai), Plimbalis (= Plynbalis), Paschille (= Pašilė), Ischdegge (= Išdegiai), Medukalnne (= Medukalniai), Eschereitt (= Ežeraitis), ir t. t. Kitose Įsruties aps. parapijose kaimai vadinasi: Ballupis, Sckeisgirey, Pilcalne ir t. t. 1584 m. Jurbarko (Įsruties aps.) valsčiuje randame kaimus: Leipeninken, Skardienen, Saslauken, Nainischken ir t. t. 1590 m. Įsruties kaimų sąraše (Žabynės par.) skaitome: Andruschey, Aukstkalney, Cirweney, Kiewinay, Naugininkay (= Naujininkai), Sodenay, Usgrabey ir t. t. Tą pat rodo to meto gyventojų pavardės. Pvz. XVI a. gale Leipininkų kaime (Jurbarko vls.) gyvena šeimynos: Stenzun, Jurkus, Wentzus, Matzkait, Lukait ir t. t. To pat valsčiaus Nainiškiuose gyvena: Willus, Skirgel, Jurgis . . .; Stablaukiuose: Petrellis, Kurschis . . .; Starkininkuose: Kairis, Skirgas, Puknelis, Massutis, Balschus, Petrellis ir tt. . . .

Iš įvairių pranešimų, pamokslų, lietuviškų knygų bei dokumentų paskirties mes bent apytiksliai sužinome, kaip toli siekė XVI—XVIII a. lietuvių kalbos ribos.

1545 m. Pamedės vyskupas Speratus rašė iš Marienwerderio St. Rapoloniui, prašydamas užtarti hercogui jo siunčiamą gabų lietuvį, kad jis išeitų mokslą, nes jam lietuvių kunigų labai reikią, o tokių teturįs tik vieną Engelšteine (į vakarus nuo Unguros). Taigi ten, kur laikomas lietuvių kunigas, turėjo būti ir lietuvių. 1563 m. Labguvoje klebonauja Jonas Bretkūnas, kuris čia pirmas be vertėjo ima sakyti lietuviškus pamokslus. 1568 m. kažkoks švabas Samuel Kiechel, keliavęs iš Dancigo į Gardiną, savo kelionės aprašyme sako, kad Lagarbiuose (Laggarben, į pietvakarius nuo Girduvos) kalbama lietuviškai. 1623 m. Vėluvoje, pagal to miesto kroniką, buvo nustatyta, kad vienas mokytojas turįs mokėti lietuvių kalbą mokyti nevokiečiams. Jonas Rėza išleido perredaguotą Bretkūno paruoštą „Psalterą Dowido" (1625), kuris esąs skiriamas Labguvos, Įsruties, Ragainės, Tilžės ir Klaipėdos valsčių (Empter) lietuviams padėti krikščionybėje pasitobulinti. Minėtasis 1638 m. Recessus generalis lietuviškomis laiko Įsruties, Tilžės, Ragainės, Klaipėdos, Labguvos, Taplaukių, Jurbarko (Georgenburg), Salavos, Šakių valsčių bažnyčias. Tose srityse pamaldos tebuvo lietuviškos. 1690 m. T. Lepneris rašo, kad lietuvių kalba vartojama ypač Ragainės, Tilžės, Klaipėdos, Įsruties ir Labguvos apskrityse ir Jurbarko, Želvų ir Taplaukių valsčiuose, iš dalies ir Šakių bei Tepliuvos valsčiuose. Dr. F. Tetzneris (Die Slawen in Deutschland, 1902) sako, kad XVII a. viduryje lietuvių kalbos plotą juosusios šios vietos: Karaliaučius, Slanymas, Riečica, Daugaupilis, pietinė Kuršo siena iki Palangos, Kuršių Nerija, Karaliaučius. „Visi šie miestai buvo lietuvių kalbos ploto viduje, nors pačiuose miestuose vyravo lenkų kalba, o Prūsijoje vokiečių".

Apskritai apie XVII a. vakarinė bei pietinė lietuvių kalbos siena ėjo šiaurėje nuo Šarkuvos, toliau pro Šakius į Labguvą, nuo čia į Vėluvą, toliau pro Bretkūno gimtinę Bambolius, iš čia į 1586 m. Kichelio minimuosius Lagarbius, iš jų į Nordenburgą, iš čia į Engelšteiną, Benkaimį, o iš jo į Gurnius ties Perasliu Užnemunėje.

2. Germanizacijos stiprėjimas XVIII a.

Įsteigus Prūsijos karalystę (1701), bent iš pradžių lietuviams bei jų kalbai rodyta daugiau respekto. Mat, to reikalavo pati Prūsijos valstybės būsena: naujoji valstybė, ginčydamasi su katalikiškaisiais Austrijos imperatoriais dėl Prūsijos suverenumo, ieškojo atspirties, tradicijų savo krašto istorijoje. Todėl iškilo pagarba saviesiems krašto gyventojams — išnykusiesiems prūsams, o iš čia ir artimiesiems jų giminaičiams, lietuviams, kaip senųjų krašto gyventojų palikuonims. Jų kalba ir dainos imta laikyti „vieninteliais tikrai tautiškais" Prūsų valstybės dalykais. Šiokios aplinkybės kėlė iš vienos pusės domėjimąsi lietuvių kalba, iš kitos — kiek neitralizavo germanizaciją, kurios didėjimui, kaip netrukus pamatysime, susidarė labai palankių sąlygų. Tačiau šio amžiaus būvyje tolydžio lietuvių kalbos plotas mažėja, o vokiečių kalbos įtaka lietuvių kalbai didėja, nors griežtesnių pastangų vokiečių valdžios dar ir nesiimama.

Jau pačioje šio amžiaus pradžioje iškyla susidomėjimas lietuvių kalba žmonių būryje, kurio priešakyje stovi Gumbinės kunigas M. Mörlinas J. Šulcas, Pilypas Ruigys. Mörlinas reikalavo kalbėti gryna kalba, išmesti iš bažnytinės kalbos svetimybes, nes lietuviai kunigų vartojamų germanizmų bei polonizmų nesupranta. J. Šulcas vertė (1706) Esopo pasakėčias, norėdamas įrodyti Mörlino tezių teisingumą. Prie jo pasakėčių pridėtame eilėraštyje Pilypas Ruigys entuziastiškai remia Mörlino mintis:

Jokio babelio tenesie tavo kalboje. Imk puoštis tik savo papuošalu, ne vokišku ar lenkišku škurliu. Klebonas (t. y. Mörlinas) su tavim kalbės gimtąją kalba, kaip apaštalai ir pats Jėzus darė, nes liaudis turi laužyti galvą, jei mokytojas kalba jai vokiškai. Gana yra pastebėta, iš kur tai yra kilę, kad liaudis tikybos dalykų nemoka, nes pamokslai radosi jai nesuprantami. Dėl to tai Gumbinė kalbina tave sava kalba. Gumbinė jau parodė mums raštu ir darbu, kokią naudą teikia gryna kalba; Gumbinė tikrai bus kaip Orleanas išgirta ir virs mūsų lietuviška Roma, Atenais, Breslavu.

Germanizacijai tvirtesnius pamatus padėjo vokiečių atsikraustymas į Maž. Lietuvą, Rytprūsius, po didžiojo maro. 1709—11 m. siautęs maras išnaikino apie 128.000—160.000 žmonių, arba 42—53% visų Maž. Lietuvos gyventojų. Valdžia atsikvietė į išmirusiųjų vietą kolonistų vokiečių, daugiausia iš Salzburgo, Pfalzo ir Šveicarijos, kur kaip tik buvo persekiojami evangelikai liuterionys. Maždaug iki 1736 m. Maž. Lietuvoje apsigyveno apie 17.000 tokių ateivių, daugelis apie Gumbinę. Į šiaurinę Maž. Lietuvos dalį kitataučių kolonistų nebuvo atgabenta, todėl šios srities kaimai ir toliau išliko visai lietuviški.

Ir po maro lietuviai Maž. Lietuvoje dar sudarė didelę krašto gyventojų daugumą, kai kurių skaičiavimu, per 80%. Pasibaigus masinei kolonizacijai 1736 m., buvo sudaryta pirma baudžiauninkų (bet tik karališkųjų dvarų, kurie teapima apie 35% visų Maž. Lietuvos gyventojų) statistika pagal tautybes, iš kurios matyti, kad Klaipėdos, Tilžės, Ragainės ir Įsruties apskrityse buvo 8.359 baudžiauninkai lietuviai ir 3.723 vokiečiai. Pagal šią statistiką po vokiečių kolonizacijos lietuviai bus sudarę Klaipėdos apskrityje 100%, Tilžės — 93%, Ragainės — 68% ir Įsruties — 52%, o apskritai visoje Maž. Lietuvoje, be Labguvos apskrities, 69%. Tačiau faktinis lietuvių skaičius galėjo būti ir didesnis, nes, kaip sakyta, jis teliečia 35% visų gyventojų, o antra, baudžiauninkų tautybė buvo nustatyta iš baudžiauninkų ūkių vedėjų tautybės (vedėjai neretai galėjo būti ir kitos, pvz. vokiečių, tautybės). Vis dėlto, kaip ir vokiečių kolonizacijos tyrinėtojas Dr. M. Beheim — Schwarzbachas pabrėžia, kolonizacija po didžiojo maro padėjo pagrindą Maž. Lietuvos germanizacijai.

Po maro, kartu su kolonizacija pagyvėjus kultūriniam Maž. Lietuvos gyvenimui, tobulinamos mokyklos, kuriose daugiur buvo mokoma lietuvių kalba.

1719 m. Heinrikas Lysijus, kuriam karalius buvo pavedęs Maž. Lietuvos švietimo tvarkymą, paruošė projektą, kuriuo, be kitko, siūlė Įsruties apskrityje žmonėms šviesti įsteigti 130 mokyklų, kuriose būtų dėstoma vokiečių kalba, nes evangeliškoji Lietuva tesanti maža žemelė, kuriai leisti knygų neišsimoką; bet lietuvius vokiškai išmokius, būtų galima juos aprūpinti pigiomis vokiškomis knygonis. Tačiau šis lietuvių kalbos išvarymo iš mokyklų projektas nerado nei vietinės valdžios (dėl per didelių išlaidų naujoms mokykloms), nei šviesuomenės pritarimo. Iš dalies ir mokantieji lietuviškai kunigai nepritarė tam sumanymui, nes, išmetus lietuvių kalbą iš mokyklų, jie būtų nustoję ir pirmenybių, kurių jiems teikė kaip tik šis lietuvių kalbos mokėjimas. Čia kiek svėrė ir apskritai vietinis patriotizmas. Lysijų atstačius, po keliolikos metų kitai komisijai pavyko sutvarkyti prad. mokyklas. Lietuvių kalba nebuvo iš jų išmesta. Kaimų mokyklose buvo mokoma vien iš lietuviškų knygų, o kitose — iš lietuviškų ten, kur lietuvių buvo daugumas. Tačiau mokyklos maža ko teišmokydavo, mokytojai buvo patys vos galį paskaityti ama-

tininkai, daugiausia siuvėjai. Buvo makomasi iš katekizmo, Kvandto „Trumpo ir prasto iszguldimo wisu Ewangeliu", Rambako „Pamokslo Iszganimo Dawado", giesmynų, Naujojo Įstatymo arba visos Biblijos.

Naujiems kunigams lietuvių visuomenei paruošti kurta seminarijų, kuriose mokoma lietuvių kalba. 1718 m. tokia seminarija buvo įsteigta prie Karaliaučiaus universiteto ir 1727 m. prie Halles universiteto (pastaroji 1765 m. buvo panaikinta). Įsteigus seminarijas, kur vokiečiai turėjo būti paruošti lietuvių kunigais, reikėjo lietuvių kalbos vadovėlių. Imami tokie vadovėliai ruošti, o kartu įsitraukiama ir apskritai į lietuvių kalbos tyrinėjimus.

1730 m. Hallės universiteto doc. F. W. Haackas, kilęs iš Kretingalės, išleido lietuvių kalbos gramatiką ir žodyną; 1745 (1747) m. Pilypas Ruigys studiją apie lietuvių kalbos esmę, kilmę ir ypatybes, o 1747 m. lietuvių vokiečių bei vokiečių lietuvių kalbos žodyną, jo sūnus Povilas — 1747 m. lietuvių kalbos gramatikos pagrindus; Gotfridas Ostermejeris 1791 m. išleido lietuvių kalbos gramatiką (kur buvo duota ir trumpa lietuvių kalbos gramatikų istorija).

Panašiai kaip Lysijus, lietuvių kalbą iš mokyklų norėjo išmesti jau ir švietimo ministeris Kuhnheimas. Jis 1739 m. rašė:

„Jeigu Jo Karališkoji Didybė ir pastebėjo, kad lietuvių jaunimui krikščionybės dalykai tik lietuviškai dėstomi, tai nuo šiol Jo Karališkoji Didybė įsako, kad viskas būtų paruošta tam, kad visiems lietuvių ir lenkų vaikams, tiek liaudies, tiek kunigų mokyklose, krikščionybės dalykai būtų dėstomi vokiškai. Tokiu būdu jie turi nuo mažens tos kalbos pramokti, kad galėtų pasinaudoti vokiškais pamokslais ir knygomis". Bet atrodo, kad tas Kuhnheimo įsakymas neturėjo žymesnių pasėkų, nes 1747 m. Pilypas Ruigys rašė dėl Lysijaus projekto, šio Kuhnheimo įsakymo neminėdamas. Dėl Lysijaus pasiūlymo dėstyti mokyklose vokiškai Ruigys sako, kad toks pasiūlymas sutinkąs su 1310 m. kryžiuočių magistro von Feuchtwangeno įsakymu (draudžiančiu prūsams savo kalba kalbėti), bet ne su noru Išganytojo, kuris savo mokinius išmokęs tos kalbos, kuri jiems būtų reikalinga mokslą skelbiant.

Nors XVIII a. ir buvo mėginimų varyti lietuvių kalbą iš mokyklų, vis dėlto aplinkybės tam nebuvo dar pribrendusios. Dar 1800 m. daugumoje pradedamųjų mokylų buvo mokoma lietuvių kalba. Pvz. Klaipėdos apskrityje tada buvo 77 mokyklos, kur buvo dėstoma tik lietuviškai, ir tik 8 mokyklos, kuriose dėstyta pusiau lietuviškai, pusiau vokiškai.

Mokykloms pakėlus žmonių švietimą ir išmokius skaityti, atsirado didesnis lietuviškų knygų pareikalavimas. XVIII a. vidurys buvo laimingiausias Maž. Lietuvos lietuvių literatūros laikotarpis, kada pvz. 1726—1775 m. buvo išleista bent 47 m. lietuviškos knygos.

Bažnyčioje lietuvių kalba laikėsi, nors daugelis kunigų vokiečių toli gražu gerai lietuviškai nemokėjo. Dėl to jie, kaip Lysijus nusiskundė, ir tikėjimo tiesų negebėjo sėkmingai skelbti lietuviams. Karalius viename savo edikte 1721 m. nustatė, kad „kiekvienas kunigas, ypač tie, kurie prieš pradėdami darbą nebuvo pakankamai pasiruošę ir išsilavinę, uoliai ir atsidėję studijuotų ir toliau ir visai gerai išmoktų lietuvių kalbą".

XVIII a. lietuvių kalba labai plačiai buvo vartojama ir oficialiniuose raštuose, valdžios įsakymuose. Tokių lietuviškų tekstų yra žinoma bent 50. Galima manyti, kad net visi Maž. Lietuvą liečią įsakymai buvo skelbiami ir lietuviškai.

Pvz. 1724 m. valdžios potvarkyje (reglamente) pasakyta, kad Prūsų karalystėje karaliaus ediktai bei potvarkiai turį būti tiksliai, žodis į žodį verčiami lietuviškai, jei kurios vietos bendruomenė nesuprantanti vokiškai. Šie lietuviškieji įsakymai liečia įvairias sritis: prekių apžiūrėjimą prie miestų vartų (1715), šaudymo uždraudimą per pasilinksminimus, puotas (1728), draudimą tvoras laužyti ir deginti (1724), žvejybos tvarkymą (1792); yra net kariuomenės bei teismo įsakymų (1705, 1770, 1779) ir t. t.

XVIII a. vokiečių kalbos įtaka lietuvių kalbai tolydžio didėjo. Nors valdžios priemonėmis germanizuoti, kaip matėme, ir buvo varžomasi, bet į amžiaus galą jau buvo ruošiamas efektingesnis lietuvių kalbos slopinimas, puolimas. Štai ką rašo 1799 m. vienas keliautojas (rodos, Gottliebas) per Prūsiją: „Šiaip aš pastebėjau, taip man atrodė, lyg iš valstybės pusės būtų viskas pavartota šiai (t. y. lietuvių) kalbai išnaikinti". Jei anksčiau germanizacija daugiausia ėjo iš viršaus, ponų, tai dabar daug sėkmingesnė ji pasidarė iš apačios, paplitus lietuvių tarpe gausiam būriui vokiečių kolonistų, kurie, dažnai būdami tos pačios visuomeninės padėties žmonės, tais pačiais baudžiauninkų vargais ir džiaugsmais su lietuviais gyvendami, lengviau galėjo ir savo kalba lietuvius paveikti. Su vokiečių kalba lietuviui vis dažniau teko susidurti. Dėl socialinio, civilizacinio vokiečių pranašumo į jų kalbą kai kurių buvo žiūrima kaip į vertingesnę. Kadangi vokiškosios pamaldos buvo laikomos prieš lietuviškąsias, be to, valdančiosios tautos iškilmingiau atliekamos, kartais lietuviai, nenorėdami gaišti ilgai laukdami savų pamaldų, klausydavo vokiškų.

1795 m. G. Ostermejeris skundėsi, kad, nors lietuviai esą svarbiausia tauta, pirmykščiai gyventojai ir daugiur galingiausi, vis dėlto lietuviškos pamaldos laikomos po vokiškųjų. Esą, bene svarbiausia to priežastis ta, kad lietuviai iš seno laikomi niekinga tauta ir vokiečių tarnais.

Vokietino ir mokykla. Tas pats Ostermejeris sako, jog, įsteigus kaimų mokyklas, daugelis lietuvių moką savo vaikus vokiškai, vienur iš puikybės, kitur savo viršininkų verčiami. Tad vokiškoji įtaka lietuvių kalbai turėjo sustiprėti. Tačiau daugiausia germanizmų bei svetimybių iškilo raštų (pirmiausia tikybinių, valdinių) bendrinėje kalboje. Kaip jau L. J. Rėza pastebėjo, tikybiniuose raštuose, palyginti su tokio J. Bretkūno kalba, atsirado daugiau barbarizmų. Čia nemažos reikšmės turėjo ir tai, kad daugelis kunigų buvo vokiečiai, kurie tegebėjo verstis tik lietuvišku žargonu. Valdžios įsakymų, raštų kalba yra dažniausiai vergiškas vokiečių originalo sintaksės sekimas (ir minėtame 1724 m. valdžios įsakyme juk pasakyta, jog reikią „tiksliai, žodis į žodį versti"). Žmonių, plačiųjų lietuvių sluogsnių, kalba kur kas mažiau tebuvo svetimųjų įtakos paliesta. Jau minėtas M. Mörlinas, piktindamasis kunigų vartojamais barbarizmais bei svetimybėmis, sako, jog žmonės kalbą gryna kalba, nedarą jokio kalbinio mišinio; daugelio kunigų vartojamųjų svetimybių (žodžių) jie visai nesuprantą.

Lietuvių kalbos plotas XVIII a. jau sumažėjo, nes vakariniuose ir pietiniuose pakraščiuose ją atstūmė vokiečių kalba. Iš Maž. Liuterio katekizmo vertimo, kurį minėtasis Lysijus buvo išsiuntinėjęs lietuvių parapijų kunigams atsiklausdamas, ar vertimas dėl savo kalbos tiktų visuotinai lietuviams vartoti, mes galime bent apytiksliai spręsti ir apie lietuvių kalbos ribas. Tikrinę šį vertimą pasirašė (1719 m.) ir Labguvos, Petersdorfo, Norkyčių, Muldžių, Juodlaukių, Trempų, Darkiemio, Žabynų, Galdapės, Dubininkų klebonai. F. Tetzneris tas vietas laiko vakarine bei pietine lietuvių kalbos riba, nors savo sudarytame žemėlapyje ją tevadina tik pietine lietuviškų pamaldų riba. Ši riba yra pažymėta ir „Patrijos" išleistame Lietuvos žemėlapyje („Lietuvos sienų klausimo" knygos priedas).

„Prieš 300 metų čia beveik niekur neskambėjo vokiškas balsas, dar prieš 200 metų į lietuvių kalbos plotą, neskaitant dešimties dabartinių Rytprūsių apskričių, įėjo ir šios apskritys: Karaliaučiaus apylinkių apskritis, Fischhauseno, Vėluvos, Girduvos, Darkiemio ir Gumbinės". Ir iš tikrųjų už anos ribos būta ne tik lietuviškai kalbančių, bet buvo laikoma ir lietuvišku pamaldų. Pvz. 1736 m., po zalcburgiečių kolonizacijos pietvakariniuose Įšruties apskrities valsčiuose, būtent, Jurgaičių (Balėtų par.) ir Gudvalių (Darkiemio par.), iš visų karališkųjų dvarų baudžiauninkų lietuvių buvo 65—68%. Kaip D. H. Arnoldas praneša, dar 1777 m. Šarkuvoje, Nordenburge ir Dambravkoje, taigi į vakarus nuo šios ribos, buvo laikomos lietuviškos pamaldos. F. S. Bockas (1782) rašo, jog Rytų Prūsuose vartojamos trys kalbos: vokiečių, lenkų ir lietuvių. Kai kuriose vietose, kaip Karaliaučiuje, Nordenburge, Galdapėje, Pilupėnuose, Žabynuose ir kt., visomis trimis kalbomis atliekamos pamaldos ir mokoma jaunuomenė. L. Rėzos teigimu, Nordenburge lietuviškos pamaldos tepanaikintos 1802 m. Nanke savo 1794—5 m. kelionės aprašyme teigia, kad visi gyventojai nuo Klaipėdos iki Liepojos ir nuo Širvintos iki Nordenburgo, kur esą įsimaišę daug vokiečių kolonistų, vadinąsi lietuvininkais, o savo kraštą vadiną Lietuva. Tačiau lietuvių tarpe kaskart labiau įsigalinti vokiečių kalba. Senojo Ostermejerio liudijimu kalba ir papročiai keliose vietose išnykę žmogaus amžiaus laikotarpyje. Tai vyktų dar greičiau, jei lietuvis neturėtų vokiečiui tokio nepalankumo, paveldėto iš senovės dėl lietuvių pavergimo ir niekinimo.

3. Lietuvių kalbos slopinimas ir persekiojimas XIX a. bei XX a. pradžioje.

Jei XVIII a. ryškiau tepasireiškė išvidiniai germanizacijos veiksniai, tai XIX a. jau pati valdžia aiškiai nusistato ir imasi griežtų priemonių lietuvių kalbai išstumti iš viešojo gyvenimo, lietuviams vokietinti. Mat, su Lietuvos Lenkijos padalijimu (1795) ir Napoleono nugalėjimu padidėjo vokiečių prestižas, savigarba bei nacionalizmas. Ypač „geležinio kanclerio" Bismarko laikais germanizacija buvo valstybės energingai remiama. Šiai germanizacijai padėjo visa vokiškoji aplinka, bet didieji jos vartai buvo pirmiausia mokykla, valdžios įstaigos, spauda iš dalies bažnyčia ir pan.

Lietuvių kalbos slopinimui ypač nusižiūrėta mokykla. 1802 m. mokyklų komisija karaliui pasiūlė „pamažu panaikinti lietuvių kalbai, gerai apgalvotus planus, kurių Jūsų Didybė norėjo, nes kalbų dvilypumas Prūsijoje esanti kliūtis mokslo pažangai." Šios rūšies mintis spaudoje kėlė konsistorijos patarėjas Fr. Zoellneris rašydamas (1804), kad Prūsuose vokiečių kalba turinti būti padaryta vienintele viešpataujančia kalba. Jis įrodinėjo reikiant lietuvių kalbą išstumti iš gyvenimo ir manė, jog tai geriausiai būsią galima padaryti vien mokykliniais metodais bei priemonėmis.

Nepasitikėdami valdžios tarnais, lietuviai 1804 m. guodėsi karaliui Fridrikui Wilhelmui III, kad kunigai ir teisėjai nemoką lietuvių kalbos. Karalius, vertindamas lietuvius kaip dorus ir ištikimus valdinius, 1807 m. kovo 22 d. įsakė kancleriui v. Schroetteriui pasirūpinti surasti 6 gabiausius lietuvius ir lėšų, kad šie galėtų išeiti mokslą valdžios bei karalystės tarnybai užimti. Tačiau šis įsakymas ilgą laiką valdininkų buvo slepiamas. Tik 1811 m., karalienei Luizai pasiūlius, buvo įsteigta mokytojų seminarija Karalienėje, kur ilgą laiką buvo dėstoma lietuvių kalba ir 18 lietuvių valdžios lėšomis buvo ruošiami mokytojais.

Didesnio atgarsio susilaukė anonimo korespondencija iš Gumbinės (Jenaische Literatur Zeitung, 1814, Nr. 59), kurioje buvo nurodyta, jog lietuvių ir mozūrų kalbos Prūsijoje trukdančios švietimo darbą, todėl jos, vartojamos mažo būrelio žmonių, neturinčios literatūros ir netinkančios tolesniam išsilavinimui, turinčios būti išstumtos. Šiam sumanymui griežtai pasipriešino Karaliaučiaus universiteto prof. L. Rėza, pabrėždamas (1816), kad aukštesnis išsilavinimas ir dvasinis dorinimas tik gimtąja kalba tegalimas. Noras atimti tautai jos kalbą, tą neatimamą Dievo jai duotą nuosavybę, esąs tautos žudymas. Jis prašė, kad būtų išlaikyta Karaliaučiaus lietuvių seminarija, ir patarė lietuvių kalbą įvesti Lietuvos gimnazijose ir mokyklose Tilžėje, Gumbinėje, Įsrutyje ir kitose vietose mokslo dalyku šalia kitų dėstomųjų dalykų. Karštai prieš lietuvių kalbos naikinimą protestavo Plyviškės kun. S. Ostermejeris (Ist es anzuraten die litthauische Sprache zu verdrängen und die Litthauer mit den Deutschen zu verschmelzen, 1817). Kalba tautai esanti Dievo dovana, neatimama nuosavybė, lygios vertės su religija ir gyvybe, ir tauta jos išsižadėti tegalinti kartu su gyvybe; kalbos atėmimas esąs toks pat neteisingas, kaip kiekvienas vogimas ar plėšimas; tai didžiausio pasipiktinimo vertas despotizmas. Esą, būtų pagaliau geriau, kad tie, kurie gauna Lietuvoje prieglobstį ir valgo lietuvišką duoną, patys išmoktų lietuviškai, o ne niekintų lietuvių kalbą ir reikalautų, kad lietuvių kalba bei tauta būtų išnaikinta; tiems ponams teisingai būtų galima pasakyti: „Jei jums šita kalba ir tauta nepatinka, ko jūs čia atsikraustote; mes ir be jūsų galime išsiversti, jūs tik sumaiščių pridarote".

Ungurių bučiai

1817 m. Fridrikas Wilhelmas III, iš naujo tvarkydamas mokyklas, įsakė ministeriui Altensteinui paruošti visuotinį mokyklų įstatymą. Buvo sumanyta mokyklose, šalia vietinės vaikų vartajomosios kalbos, įvesti vokiečių kalbą. Mokytojai turėjo ne tik patys vokiečių kalbą mokėti, bet gebėti ir vaikus jos mokyti. Tačiau šiuo tarpu tas sumanymas dar nevirto įstatymu.

1830 m. kažkoks anonimas paskelbė (Preussische Provinzialblätter) lietuvių vokietinio programą. Iš pradžių reikią mokyti lietuviškai, paskui iš lengvo prijaukinti prie vokiečių kalbos. Reikią pasinaudoti lietuvių vaikams traukti prie vokietybės premijomis, atleidimu nuo mokesčio už mokslą, dovanojimu vokiškų knygų ir t. t. Panašią programą skelbė ir Nybudžių kun. Aug. Gotthilfas Krausė (Litthauen und dessen Bewohner, 1834), patardamas lietuvių vaikus apdovanoti vokiškomis knygomis, vokiečių konfirmandus dovanai konfirmuoti, o iš lietuvių konfirmandų reikalauti užmokesčio.

Šios rūšies projektai buvo šen bei ten vykdomi. 1847 m. Gumbinės mokyklų patarėjas Rettigas išleido įsakymą, žemininkų mokyklose draudžiantį vartoti lietuvių kalbą. Šilutės apskrityje vokietinimui dirbo landratas v. Zobelitztas.

Lietuviai ėmė skųstis valdžiai (tokių skundų buvo pvz. 1842 — 3 m.). Tada (1843) švietimo ministeris v. Eichhornas atrado tarp popierių ir aną 1807 m. Fridr. Wilhelmo projektą ir padavė karaliui Fridr. Wilhelmui IV, kuris pareiškė (1844) norįs vykdyti tėvo valią, skiriąs 3000 dolerių iš karalystės pinigų 12 lietuvių jaunuolių mokytis dvasininkais ir mokytojais aukštosiose ir aukštesnėse mokyklose. 600 dolerių iš šių pinigų skiriama į specialų fondą lietuvių kalbos pažinimo reikalui. Šie jaunikaičiai turį mokytis Tilžės gimnazijoje; su šia gimnazija siejamas ir tas fondas, iš kurio būtų mokama mokytojams už lietuviškus raštus. Pageidaujama, kad Tilžės gimnazijos mokytojai mokėtų lietuviškai ir vokiškai ir būtų lyg gyvas centras lietuvių kalbos bei jos raštų išlaikymui.

Iš pradžių tas karaliaus potvarkis buvo vykdomas. Tilžės mokytojas Gisevijus prašė karalių nenaikinti lietuvių tautos ir neatimti iš lietuvių jų kalbos. Lietuvių kalbos išvarymas iš žemininkų mokyklų vėl buvo atšauktas, Rettigas atstatytas. Pačiam Gisevijui buvo duota pašalpa, kad jis išmoktų lietuvių kalbos ir Tilžės gimnazijoje jos mokytų. Tai jis nuoširdžiai ir darė. 6 Karaliaučiaus universitetą einantiems lietuviams buvo duodama po 600 markių pašalpos kasmet. Kuršaičiui, Einarui ir kitiems buvo mokama pašalpa už lietuviškus raštus, už konservatyviąją valdžios politiką užtariantį „Keleivį" ir kt.

1848 m. vėl buvo bandomas judinti mokyklų klausimas, tam šaukiant provincijų mokyklų mokytojų konferencijas, kurios ministerijai turėjo paruošti savus sumanymus. Brandenburgo provincijos mokytojai siūlė išmesti visas svetimąsias kalbas iš žemininkų mokyklų, o Poznanės provincijos mokytojai patarė kiek galima mokyklų kalbą skirti pagal tautybę; bent daugumos kalba turinti būti mokslo kalba, o mažumos — dėstomasis dalykas. Tačiau dėl revoliucijos sumanymas nebuvo įvykdytas.

Aukštesnėse mokyklose lietuvių kalbos, be Tilžės gimnazijos, mokyta dar: Klaipėdos gimnazijoje (pvz. 1879 m. ten jos buvo mokoma); Pilkalnio paruošiamojoje mokykloje (preparandijoje, įsteigtoje 1868), kurioje 2 val. per savaitę buvo skiriamos lietuvių kalbai; Ragainės (įst.

1882) seminarijoje, kur iš pradžių jos mokyta. Neretai ir čia lietuvių kalba dėstyta vokietinimo sumetimais.

Tačiau iš pradedamųjų mokyklų XIX a. antrojoje pusėje lietuvių kalba pagaliau išmetama. Čia ypač minėtinas švietimo miniterio v. Mühlerio 1865. XI. 25 bendraraštis, kuriuo lietuvių ir lenkų žemininkų mokyklose įvedama vokiečių kalba. Pagal šį bendraraštį Gumbinės valdžia 1866. I. 7 išleido mokytojams įsakymą, kad lietuvių vaikai nuo pat pradžios būtų pratinami prie vokiečių kalbos.

Pirmaisiais metais lietuvių kalba temokoma tikybos ir giedojimo; kiti dalykai — einami vokiškai (lietuvių kalba tik paaiškinimui tevartojama). Paskutiniaisiais metais atskiru dalyku lietuvių kalbos nebeturėjo būti. Lietuviškieji elementoriai turėjo turėti ir vokiečių kalbos vertimą. Mühleris buvo paruošęs ir visuotinį mokyklų įstatymą, bet karai sutrukdė jo įvykdymą.

Galutinai lietuvių kalba iš žemininkų mokyklų buvo išvaryta ministerio pirmininko Bismarko ir švietimo ministerio Falko paruoštų 1872. IX. 15 įsakymų, kuriais visos kitataučių kalbos išmetamos iš Prūsijos žemininkų mokyklų. Juo pasirėmęs, Rytprūsių vyresnysis prezidentas (oberprezidentas) 1873. VII. 24 žemininkų mokykloms įsakė, kad lietuviškai teleidžiama dėstyti tikyba, ir tai žemutiniame skyriuje.

Viduriniame skyriuje lietuvių kalba tegalėjo būti vartojama tik nesuprantamiems žodžiams paaiškinti. Šiaip visi dalykai visuose skyriuose turėjo būti einami vien vokiškai. Paskutiniame skyriuje teleidžiama mokyti lietuviškai skaityti ir rašyti. Tose mokyklose, kur vokiečių vaikų skaičius didesnis už lietuvių, atsižvelgiant į vietos sąlygas, lietuvių kalbą galima buvo ir visai pašalinti.

Lietuviai ėmė skųstis valdžiai, rašyti peticijas vyriausybei dėl lietuvių kalbos grąžinimo į mokyklas. 1873 1875, 1876, 1877 m. ūkininkai kreipėsi su prašymais į valdžią, bet be paguodos žodžių nieko nelaimėjo. Vėliau sutaisomos peticijos su daugybe parašų.

Pvz. 1879 m. buvo prašoma, kad bent tikyba visą laiką lietuviškai būtų dėstoma, surinkus 16.000 parašų (Ragainės aps. 4.000, Tilžės 3.700, Šilutės 3.000, Pakalnės 2.000, Labguvos 1.570, Klaipėdos 1.230 ir Pilkalnio 400). 1892 m. peticijoje buvo prašoma, kad ir rašymo bei skaitymo mokslas būtų einamas lietuviškai, taip pat, kad nebebūtų lietuvių vaikai užrašomi vokiečiais ir tuo būdu mokslas nustatomas lietuvių nenaudai. Ją pasirašė 19.537. 1896 m. peticijoje, kurios autorius buvo Sauerweinas, tarp kitko buvo prašoma drausti mokytojams versti tėvus kalbėtis su vaikais vokiškai. Ją pasirašė 27.775 žmonės (Tilžės aps. 9.518, Klaipėdos 6.228, Šilutės 4.407, Ragainės 2.905, Pakalnės 2.242, Labguvos 1.863, Pilkalnio 564 ir Galdapės 38). 1900 m. peticiją ministeriui pasirašė 13.000 žmonių.

Bet ir šios peticijos iš esmės nieko nedavė. Valdžia tvirtai buvo pasiryžusi lietuvių kalbą slopinti. Čia labai aiškiai pasisakė pats švetimo ministeris Falkas, 1874. IV. 8 svarstydamas lietuvių prašymus: „Negali būti jokio abejojimo, kad mokymo būdas nesiekia toliau, kaip tik išrauti iš šaknų lietuvių kalbą". Naujuoju įstatymu turį būti pasiekta to, kad senasis mokymo būdas negalėjęs padaryti. Esą pripažinta naudingu ir būtinai reikalingu daiktu, kad lietuvių vaikai viską mokytųsi vokiškai. Gumbinės valdžia 1875 m. Saugose ir Šakūnuose (Šilutės aps.) įsteigė kursus mokytojams, kurie buvo ruošiami vokietinimo uždaviniams.

Po 1879 m. karalius, tiesa, buvo įsakęs, kad tose parapijose, kurios visai lietuviškos ar daugumas gyvena lietuvių, tikybos mokslas taip pat viduriniame ir aukštesniame skyriuje būtų einamas lietuviškai, bet Rytprūsių vyresnysis prezidentas to įsakymo nepaskelbė. 1881. VI. 22 Karaliaučiaus karalinė valdžia įsakė mokyklų inspektoriams tose vietose, kur konfirmandai lietuviškai mokomi, ne tik žemutiniame, bet ir antrame skyriuje atmintinius tikybos dalykus (išskyrus Biblijos skaitymus) mokyti lietuvių kalba. Panašų įsakymą 1881. VIII. 17 išleido ir Gumbinės valdžia, tik vietoje „ir lietuvių kalba" buvo pasakyta „tiek vokiečių, tiek lietuvių", o šiaip viskas pagal 1873. VII. 24 Falko įsakymą. Bet šis ir panašūs žygiai dažniausiai buvo daromi politiniais sumetimais, dėl akių. Pvz. Klaipėdos apskrities mokyklų inspektorius kun. Šrederis, norėdamas būti išrinktas lietuvių atstovù, rinkikams lietuviams pažadėjo rūpintis, kad į mokyklas būtų sugrąžinta lietuvių kalba. Bet 14 dienų praslinkus po išrinkimo, jis vienoje mokytojų konferencijoje pasakė: „Kai tik lietuvių vaikas peržengia mokyklos slenkstį, su juo turi būti elgiamasi kaip su vokiečiu, t. y. jis turi paliauti buvęs lietuvis". O kada lietuviai jam priminė jo pareigas, jis atsakė: „Man kalbant už lietuvius išrodytų, jog lietuviai norėtų maištą kelti". Švietimo ministeris v. Gossleris, ryšium su 1882 m. prašymu leisti lietuvių kalba dėstyti tikybą, prasitarė: „Lietuviai neturi teisės likti lietuviais". Pats Šrederis buvo mokytojus įdrąsinęs nepaisyti lietuvių teisių. Kaip A. Bruožis rašo (Maž. Lietuvos mokyklos, 1935), kai kur mokytojai draudė mokiniams einant namo lietuviškai kalbėtis, kiti lietuviškas vaikų knygas mesdavo po suolu, o nenorinčius vokiškai mokytis net apkruvindavo ir pan. Kai kurie mokytojai, norėdami vaikus nuo lietuvių kalbos atgrėsti, užduodavo daug skaitymų ir giesmių išmokti atmintinai. To nepajėgdami, vaikai prašydavo tėvus, kad jiems nereikėtų tikybos dalykų lietuviškai mokytis, nors nevienoje vietoje mokyklų inspektoriams buvo įrodyta, jog lietuvių vaikai neretai vokiškai tiek tesupranta, kad negebą atsakyti ar Dievas liepęs ar draudęs melstis. Lietuviai mokytojai kilnota į vokiečių ir mozūrų gyvenamus kraštus, o visai lietuviškose vietose, — kaip 1904. III. 22 Prūsų seime skundėsi lietuvių atstovas Dr. Gaigalaitis; — dažnai buvo mokytojų, kurie nei žodžio nemokėjo lietuviškai. Vydūnas turėjęs raštą, kur paskutiniais metais prieš pirmąjį Pasaulinį karą vienas mokytojas buvęs valdžios patarėjo grasinamas bauda, jeigu toliau per pertraukas mėgintų su mokiniais kalbėtis lietuviškai. Kaip 1904 m. vienas laikraštis (Kons. Draug. Laiszkas) pranešė, mokyklų ministeris apskričių mokyklų inspektoriams įsakė žiūrėti, kad mokytojai tik vokiškai tekalbėtų, taip pat ir savo namuose. Už nusikaltimą tam įsakymui mokytojas iš pradžių būsiąs baudžiamas, o jei ir tada neklausysiąs, būsiąs atleistas iš tarnybos. Mokytojai tada buvo pradėję ruošti mokyklose „tėvų vakarus", kuriuose, tėvams susirinkus, vaikai vokiškai deklamuodavo, dainuodavo ir t. t.

Bažnyčioje lietuvių kalba palyginti turėjo dar nemažą užuovėją, tačiau ir čia vokietybė, kad ir daug iš lengviau ir tyliau, reiškė savo pretenzijas. Nors kai kur kunigai, matydami mažuosius vokiškai dėstomos tikybos dalykų nesuprantant, pasisakė už perėjima čia į lietuvių kalbą, vis dėlto XIX a. ir XX a. pradžioje kai kurie kunigai buvo lietuvių kalbos priešai. Pvz. kun. Jurkšaitis (XIX a. gale) kartą pasakė, jog lietuvių vaikams pereiką lietuviškai mokytis, o vyskupas Hoffheinzas: „Ponas Dievas neišmano lietuviškai". 1902 m. Rytprūsių provincijos sinode Karaliaučiaus atstovas Götzas pareiškė, kad, jo patyrimu, lietuviai pasaulietinius bei paprastus dalykus geriau supranta savo kalba, o dvasinius bei krikščionių dalykus geriau vokiškai, todėl geriausias ir naudingiausias daiktas lietuviškas pamaldas visai panaikinti. Daugumas tam nepritarė ir nutarė rūpintis, kad būtų paruošta daugiau lietuviškai mokančių kunigų.

Suprantama, kad tokiomis salygomis lietuvių kalba negalėjo būti labai globojama ir oficialiniuose valdžios raštuose bei sueigose. Kurį laiką dar šiaip taip buvo kenčiama, bet, išvarius lietuvių kalbą iš mokyklų, ir čia atėjo jai eilė. 1876 m. vokiečių kalba paskelbiama vienintele Prūsijos valstybine kalba. 1876. VIII. 28 įstatymu, mokyklų valdybos kalba tegalinti būti vokiečių. Visi valdiniai raštai turėjo būti rašomi vokiškai. Išimtis teleidžiama ypatingais atvejais. Tačiau karaliaus paliepimu per 20 m. nuo šio istatymo paskelbimo šalia dar galėjo būti vartojama ir svetima kalba mokyklų, kaimų ir valsčių sueigose. Čia pat buvo pasakyta, kad nuo šio įstatymo paskelbimo per 5 metus šalia vokiečių kalbos leidžiama vartoti ir lietuvių kalbą susižinojimo reikalui mokyklų valdybos, kaimų šaltyšių ir šiaip kaimo susirinkimuose Šilutės apskrityje, išskyrius tik Karklės, Špukų, Šakūnų ir Rusnės valdžios sritį.

Šiaip per prievartą lietuvių kalbą užgniaužiant, tolydžio turėjo mažėti ir lietuviškai kalbančių skaičius. XIX a. mes jau turime, nors ir ne visai tikslias, lietuvių statistikas. Iki 1861 m. gyventojai buvo surašomi šeimynomis, prileidžiant, kad visi šeimynos nariai esą vienos tautybės (nors šeimininkas galėjo būti vokietis, o tarnai lietuviai ir pan.). Be to, tikslumui nepadėjo ir tai, kad tautybės užsirašymo duomenis buvo patariama patikrinti ir su policijos parama.

Pagal tokius oficialios vokiečių statistikos duomenis lietuvių Maž. Lietuvoje buvo iš viso (plg. V. Vileišis, Tautybių santykiai Maž. Lietuvoje, 1935): 1825 m. 120.264 (arba 32,8 % viso gyventojų skaičiaus), 1837 m. — 149.927 (32,8 %), 1852 m. — 151.248 (28,9 %), 1858 m. — 139.716 (25,6 %), 1861 m. — 137.346 (24,5 %), 1890 m. — 120.115 (19,1 %), 1900 m. — 109.311 (17,1 %). 1905 m. — 101.307 (15,8 %), 1910 m. — 93.608 (14,5 %). 1837 m. šiaurinėse apskrityse (Klaipėdos, Šilutės, Tilžės) pagal šią statistiką lietuviškai kalbančių buvo 59,1 % viso gyventojų skaičiaus, o be miestų net 70,3 %. Tais pačiais 1837 m. vidurinėse Maž. Lietuvos apskrityse (Ragainės, Pakalnės, Lab-

guvos ir Pilkalnio) buvo 41,9 % lietuviškai kalbančių, o pietinėse (Stalupėnų, Įsruties, Gumbinės, Galdapės ir Darkemio) apskrityse 1825 m. bebuvo 14,9 %. Netrukus pietinėse apskrityse lietuvių kalba veik visai išnyko. Vidurinėse apsrityse 1852 m. buvo 44,3% lietuviškai kalbančių, 1858 m. — 39,5%, 1861 m. — 38,2%, 1890 m. — 30,4%, 1900 m. — 27,4%, 1905 m. — 26,3 % ir 1910 m. — 23,2 %. Šiaurinėse apskrityse: 1852 m. — 55,3%, 1858 m. — 48,7%, 1861 m. — 48,7%, 1890 m. — 43,6%, 1900 m. — 41,3%, 1905 m. — 39,2% ir 1910 m. — 37,8%, o be Klaipėdos ir Tilžės miestų: 1861 m. — 62,5%, 1890 m. — 56,7%, 1905 m. — 54,6% ir 1910 m. — 53,0%. Faktiškai lietuvių nuošimtis bus buvęs didesnis.

Pagal evangelikų pastorių statistiką (t. y. kokias evangelikas — lietuviškas ar vokiškas — pamaldas lankė ir kuria kalba konfirmavosi) lietuviškai kalbančių evangelikų skaičius šiaurinėse ir vidurinėse apskrityse buvo toks (be Klaipėdos ir Tilžės miestų): 1870 m. — 49,1%, 1878 m. — 43,7%, 1897 m. — 36,8%, 1907 m. — 35,5%, 1912 m. — 30,3% visų tikinčiųjų. Lietuviškai kalbančių evangelikų Klaipėdos krašte (be Klaipėdos miesto) 1870 m. buvo 67,7%, 1878 m. — 64,5%, 1897 m. — 61,9%, 1907 m. — 60,5%, 1912 m. — 58,2%, o tais pačias metais ir su Klaipėdos miestu — 51,7%.

Pagal pradedamosios mokyklos statistiką namie lietuviškai kalbančių mokinių šiaurinėse ir vidurinėse Maž. Lietuvos apskrityse 1886 m. buvo 34,8% visų mokinių, 1891 m. — 33,3%, 1896 m. — 31,7%, 1901 m. — 28%, 1906 m. — 28,5%, 1911m. — 26,1%. Šiaurinėse apskrityse: 1886 m. — 52,4%, 1891 m. — 51,8%, 1896 m. — 48,9%, 1901 m. — 45,5%, 1906 m. — 47,7%, 1911 m. — 46,6%, o be Klaipėdos ir Tilžės miestų: 1886 m. — 59,4%, 1891 m. — 60,8%, 1896 m. — 58,4%, 1901 m. — 55,7%, 1906 m. — 57,8%, 1911 m. — 56,5%. V. Vileišis Klaipėdos krašto lietuvių nuošimtį šiaip apskaičiuoja: 1837 m. — 67,7% (arba 63.290 žmonių), 1861 m. — 56,6%, 1890 m. — 52,2%, o be Klaipėdos miesto: 1837 m. — 73,9%, 1861 m. — 66%, 1890 m. — 59,8%.

Pagal valsčių žinyną. 1905 m. Klaipėdos krašte buvo 70.062 gyventojai (49,9%) su lietuvių kalba ir 86.601 (48,9%) su vokiečių. 1910 m. lietuvių Klaipėdos krašte buvo 48,9% (vokiečių 49,9%), o be Klaipėdos miesto 56%.

Kaip jau iš minėtųjų duomenų matyti, lietuviškai kalbančų nuošimtis XIX a. pradžioje tolydžio mažėjo; taip pat yra mažėjęs ir lietuvių kalbos plotas. Vakariniai ir pietiniai pakraščiai jau XIX a. pradžioje gana sparčiai ėmė vokietėti. Vietomis ir žymiai toliau į rytus viešasis lietuvių kalbos žodis nutilo, nors lietuvių kalba palyginti stipriai laikėsi, vietomis net ir plito. — Lietuvių kalbos nykimą 1808—1840 m. vaizduoja pvz. Pilupėnų parapijos komunikantų skaičius. 1808 m. komunikacijos apeigos buvo atliktos lietuvių kalba 1753 vaikams ir 943 vokiečių, 1818 m. 2059 lietuvių ir 1193 m. vokiečių, 1826 m. 1779 lietuvių ir 1748 vokiečių, 1827 m. 1760 lietuvių ir 1866 vokiečių, 1837 m. 1547 lietuvių ir 2368 vokiečių, 1840 m. 1484 lietuvių ir 2047 vokiečių. Taigi nuo 1827 m. vokiečių skaičius pralenkia lietuvių skaičių.

Dr. Tetzneris rašo, kad 1848 m. Fischhauseno, Vėluvos, Girdavos, Darkiemio ir Gumbinės apskrityse maža bebuvę žmonių, kurie nebūtų tvirti vokiečių kalboje. Girdaviškiuose Muldžiuose lietuviški pamokslai pasibaigė dar XVIII a., taip pat Fischhauseno pakrantės kaimuose ir Karaliaučiaus apskrityje. Tas pats atsitikę apie 1890 m. Darkiemio Balėtuose ir Vėluvos Plyviškėje. Plyviškė apie 1800 m. turėjo dar 1000 komunikantų. Gumbinės Nybudžiuose 1883 Tilžės bažnyčioje, kuri vadinosi lietuviškoji, buvo sakomi tik lietuviški pamokslai. Klaipėdos Šv. Jono bažnyčia nuo 1890 m. jau virto vokiška bažnyčia. Viename 1905 m. vokiečių išleistame žemesniųjų mokyklų aprašyme sakoma, kad lietuviai gyveną Klaipėdos, Labguvos, Šilutės, Pakalnės, Tilžės (mieste ir kaimuose) ir Galdapės apskrityse. Be to, dar dalis lietuvių nukeliavusi į Recklinghauseno, Dortmundo ir Gelsenkircheno (miestą ir kaimus) apskritis. Apskritai, 1886 m. mokyklų statistika rodanti, kad grynai lietuviška kalba (namie vartojama) esanti nykusi, bet kartu ji nuo 1896 m. Labguvos, Stalupėnų, Galdapės ir Gelsenkircheno apskrityse pamažu augusi. Būdingai lietuvių kalbos nykimą pavaizduoja Donelaičio gimtinė, Tolminkiemis. 1590 m. Įsruties aps. kaimų sąraše pažymėta, kad nors Mielkiemis esas viduryje tarp Pilupėnų ir Tolminkiemio, bet reikią jį priskirti prie Tolminkiemio, nes jame gyvenąs vokietis Lukas Walteris. Nepriskyrus Mielkiemio prie Tolminkiemio, ten visoje parapijoje nebūtų nei vieno vokiečio ir nebūtų iš ko bažnyčios tėvo (maršalkos) paskirti. Taigi Tolminkiemio parapijoje XVI a. gale tebuvo vienas vokietis. XVIII a. viduryje Donelaitis gražia kalba čia rašė savo hekzametrus, o apie 1850 m. lietuvių kalba ten apskritai jau buvo išnykusi.

Tačiau, nors kai kuriose vietose ir rečiau, lietuvių XIX a. dar gyventa ir lietuviškai kalbėta toli į vakarus. Pr. Kuršaitis savo 1876 m. lietuvių kalbos gramatikoje lietuvių kalbos sieną dar veda nuo Kuršių marių Deimenos upe į pietus iki Tepliuvos, nuo jos Prėgliaus upe už Vėluvos, nuo čia pasukant Įsruties linkui, toliau pietų linkme ir Galdapės apylinkėje iki (anuometinės) Lenkų sienos. Dar ir 1918 m. P. Dielsas rašė (vokiečių kariuomenės leidinyje Litauen-Buch), kad lietuviškai tebekalbama „pietuose maždaug iki linijos, kuri eina nuo Galdapės Labguvos linkui per Darkiemį". Prof. A. Leskienas savo lietuvių kalbos skaitymų knygoje (Litauisches Lesebuch, 1919) pažymi, jog lietuvių kalbos sienos esančios apskritai nusakomos — linija nuo Labguvos prie Kuršių marių per Gertlaukius, Mielaukį, Obeliškius ir Darkiemį Vištyčio ežero linkui.

Tačiau prie šios ribos lietuvių tuo laiku begyventa retai. Kiek galima spręsti iš 1864 m. Richardo Boekho Prūsų valstybės kalbų žemėlapio, sudaryto iš 1861 m. gyventojų surašymo duomenų, tais paribiais būta apskritai ne daugiau kaip 1/4 lietuvių, kiti - vokiečiai. Pagal šį žemėlapį jau tirščiau lietuvių pasirodo maždaug nuo linijos, kurią išvestume nuo Gyventės (Juwendt) Kuršių pamaryje į pietus ant Platupėnų bei Bitėnų, nuo čia beveik stačiai į rytus per Didž. Nybudžius prie Įsros upės netoli Pilkalnio, o nuo čia riba pasuka į šiaurės rytus ir atsiduria į Didž. Lietuvos sieną ties Rukšniais bei Šilgaliais. Nuo šios ribos į rytus bei šiaurę lietuvių atsiranda vis tirštesnėmis salomis — nuo ½ iki 4/5 ir daugiau. Tačiau ir jų tarpe jau yra įsigavusių taip pat panašioms salomis ir vokiečių. Panemunėmis Nemuno žemupyje ir į rytus prie Didž. Lietuvos sienos jau tirščiau lietuvių gyvenama. Ypač šiaurinėje Klaipėdos krašto dalyje vokiečių tik nežymiomis salelėmis matome vietomis įsimaišiusių į lietuvių tarpą. Kitoje pusėje Nemuno lietuviai visur žymiai persveria vokiečius. Beveik vienus lietuvius gyvenant žemėlapis rodo Kuršių Neringoje nuo Nidos į pietus beveik iki Klaipėdos (netoli Smeltės).

Suprantama, kad šiokiomis sąlygomis M. Liet. lietuvių kalbą turėjo užgauti stipresnė vokiečių įtaka. Ji, kaip galima laukti, stipriausiai pasireiškė žodyne, mažiau sintaksėje ir fonetikoje bei žodžių daryboje. Nieko nuostabaus, kad daugiausia vokiškoji įtaka galėjo įsigauti Maž. Lietuvos rašomojoje kalboje. Mat, čia labai maža tebuvo lietuvių inteligentų, o ypač tokių, kurie būtų stengęsi bei pajėgę doroti, tobulinti savą bendrinę kalbą, sukurti jai savų priemonių, atremtų į pačios gimtosios kalbos pagrindą, jos dėsnius bei plėtros polinkius, jos dvasią. To nesant, straipsnių bei knygų autoriams, vertėjams trūkstant atitinkamų specialių terminų bei posakių, teko jų skolintis iš vokiečių kalbos, neretai ir raidiškai laikantis vokiečių kalbos pavyzdžių. Tatai ypač ryškiai galime pastebėti paėmę kokį ano meto Maž. Lietuvos laikraštį (pvz. „Lietuwos Keleiwį", „Lietuwiszką Ceitungą" ir kt.).

ŪKININKO SODYBA MAŽOJOJE LIETUVOJE

JURGIS GIMBUTAS

Klaipėdos krašte, o taip pat ir į pietus nuo Nemuno matėme visai kitokias kaimo sodybas, kaip D. Lietuvoje. Raudoni mūrinių trobesių čerpių stogai mirgėjo plentais suraižytame kraštovaizdyje. Imponavo tas kraštas savo tvarka ir pasiektais civilizacijos laimėjimais, tačiau jo vaizdas mums buvo svetimas. Kraštas nebedvelkė savo taip nesena praeitimi, kada ne tik jo žmonės, dvasia, bet ir išorė buvo lietuviška. Net senieji lietuviškieji vietovardžiai buvo keičiami vokiškais.

Tačiau dėl to mes negalime pamiršti, kad M. Lietuva yra lietuvių žemė. Jos senasis etnografinis veidas sunyko svetimų ateivių prievartai ir pranašesnei technikai veikiant. Vienas kitas išlikęs etnografinis paminklas ir gana gausi literatūra iš 19—tojo amžiaus pabaigos ir 20—tojo pradžios liudija M. Lietuvos kaimo statybą buvus lietuvišką, tokią pat kaip žemaičių ir Užnemunės. Prieš šimtą metų A. v. Haxthausen rašė apie du pagrindinius Rytprusių kaimo statybos tipus: „prūsiškąjį ir lietuviškąjį („Die laendl. Verfassung in den Provinzen Ost- und Westpreussen", Koenigsberg 1839, psl. 69—70). Pasak to autoriaus, lietuviškoji statysena siekusi Heilsbergą ir Pr. Eylau, tad gerokai į pietus nuo Karaliaučiaus, kur lietuvių jau maža bebuvę. Kaip ypatingai charakteringą lietuvių sodybos bruožą Haxthausenas mini visad atskirai statomus gyven. namus nuo tvartų. Šiaip anuo metu ir ateivių kolonistų trobesiai daugiausia buvę mediniai, su šiaudiniais stogais, tik gyven. namai sujungti su tvartais. Tokius pat lietuvių trobesius jis matęs ir „Rusų Lietuvoj". Vėliau kiti vokiečių tyrinėtojai stebėjo ir aprašė Maž. Lietuvose kaimo statybą, nepagailėdami teisingo ir dažnai gražaus žodžio to krašto šeimininkų lietuvių liaudies kultūrai.

Toji, šiandien gal jau visai išnykusi, lietuviškojo kaimo statyba Maž. Lietuvoje mokslui yra keliais atžvilgiais įdomi. Kaip etnografinis paminklas ji yra dar vienas raktas lietuvių tautos praeities gyvenimo būdui pažinti. Architektūrai etnografinės statybos pažinimas yra neišsenkanti naujos tautinės dvasios kūrybos versmė. Istorija, remdamasi tautinės architektūros paplitimo pėdsakais praeityje, gali patikslinti senąsias etnografines tautos žemių ribas. Pagaliau, šiais laikais, kada tebeformuojamas naujas pasaulio žemėlapis, etnografiniai duomenys įgyja ir politinės reikšmės.

Deja, mes neturime savų mokslininkų tyrinėjimų iš Maž. Lt. etnografijos ir kaimo statybos. Turime pasitenkinti vokiečių šaltiniais. Iš tos autorių eilės pirmon vieton iškyla prof. A. Bezzenberger kuris savo studijoje „Ueber das litauische Haus" 1886 m. péririnko ištraukų lietuviškosios statybos klausimais iš senesniųjų autorių, kaip C. Hennenberger 1595 m., M. Praetorius 1680, Th. Lepner 1744, Brand 1702, Schulz 1832 ir kt., tą medžiagą kritiškai komentavo ir drauge paskelbė savo asmeniškų tyrinėjimų duomenis. Tik gaila, kad Bezzenbergeris neturėjo tikslenės matavimais pagrįstos iliustracinės medžiagos. Kiek vėliau, 1911 m., oficialus Rytprūsių paminklų apsaugos konservatorius R. Dethlefsen išleido gausiai iliustruotą veikalą „Bauernhäuser und Holzkirchen in Ostpreussen", kurio didžioji dalis skirta prūsų Lietuvai. Ten paskelbta nemaža tikslių inventorizacijos brėžinių ir fotografijų. Smulkesnė bibliografija Maž. Liet. lietuviškosios statybos klausimais pridėta šio straipsnio gale.

Prūsų lietuvio ūkininko sodybos, kaip ir žemaičio, stovi atokiau viena nuo kitos erdviai pasiskleidusiose kaimuose. Vokiečių (mitteldeutsch-fraenkisch) kaimai esti ankštai susiglaudę, kaip mūsų miesteliai ir aukštaičių „ulyčiniai" kaimai. Tokie gatviniai kaimai dominuoja Rytprūsių kolonistų vokiečių apgyventuose plotuose. Ir savo sodybos ribose Prūsų lietuvis mėgsta įvairios paskirties trobesius laisvai išdėstyti, neprisilaikydamas jokios šabloniškos schemos. Kiekvienam ūkiškam tikslui statomas trobesys; tokiu būdu seniau jų priskaitydavo net iki dvidešimties (Praetorius), vėliau tas skaičius sumažėjo, tačiau dar vis lieka 6—8 trobesiai: gyvenamasis namas, klėtis, malkinė, tvartai, daržinės su klojimais, jauja, rūsys, žuvų rūkykla („bukinė"). Seniau dar buvusi atskira maltuvė, pirtis, lininė, kepykla, raugykla, skalbykla . . . (C. Hennenberger). Klėtis statoma netoliese nuo gyvenamojo namo; čia pat stovi dar rūsys ir malkinė ir drauge su darželiu ir sodu sudaro darnų kompleksą aplink švarųjį gyvenamąjį kiemą. Ūkiškieji trobesiai — tvartai, daržinės, kiaulidė — sugrupuoti kiek atokiau aplink ūkiškąjį kiemą. Sodybos aptveriamos medine tvora. Vidury stiebiasi senoviška šulinio svirtis.

Rytprūsių vokiečių sodybų gyven. namas sujungtas su karvių tvartu po vienu stogu ir su čia pat pastatyta daržine, kartais atskira arklide ir pašiūre — sandėliu rikiuojasi aplink vieną taisyklingos keturkampės formos kiemą, ją aklai aptverdami. 20—tasis amžius panašiai surikiavo ir lietuvių sodybas, nors gyven. namas dar vis stovi atskirai nuo tvarto. Ir klėties lietuvis dar iki šiol neatsisakė, tuo tarpu vokiečiai jos seniai nebeturi. Jauja ir pirtis greičiau išnyko lietuvio sodyboje.

Didž. Lietuvos senesniosios sodybos, žemės reformos nepaliestos, yra gyvas savo laiką atgyvenusių senųjų M. Lietuvos ūkių pavyzdys su laisvu sodybų planu ir tipiškiausiais senoviškaisiais trobesiais: klėtimi, jauja, pirtimi. Pvz. šiaurės Lietuvoj senesniosios sodybos tebeturi lyg ir du kiemus — gyvenamąjį ir ūkiškąjį, su atitinkamų trobesių kompleksais. Tos pačios tautos vienodos tradicijos ilgai gyveno, nepaisydamos dirbtinės sienos, šimtmečiais atskyrusios prūsų lietuvį nuo brolių žemaičių ir aukštaičių.

Lietuviškas namas Pakalnėje

Kuršių ir pamario žvejų kaimai yra daugiau susiglaudę ir jų sodybos turi mažiau atskirų trobesių. Tatai suprantama, atsižvelgiant į jų situaciją, varžomą marių kranto ir upių žiočių ir mažiau dirbamos žemės. Žvejų kaimuose, esančiuose toliau nuo miestų ir svarbiųjų kelių, pvz. Įsės ir Gilijos km. Labguvos aps. lietuviškoji statysena ilgiau išlaikė savitą charakterį drauge su lietuviškomis gyvenimo tradicijomis ir papročiais, nekaip ūkininkų sodybos.

Susipažinę su Maž. Lietuvos ūkininko sodyba apskritai, pažvelgsime į paskirus trobesius. Architektūriniu požiūriu reikšmingiausi yra gyvenamasis namas ir klėtis. Gyv. namas Maž. Liet. (n a m a s, s t ū b a) yra dvigalis su prieangiu (M. Liet. n a m a s, b u t a s, p r i e b u t i s, p r i e a n g i s, p r i e n u m a n g i s . . .) vidury; viename gale stuba (Didž. Liet. g r y č i a, p i r k i a), antrajame — k a m a r a arba kelios kamaros, antroji stuba, svečių kambarys (Didž. Liet. s e k l y č i a. Kartais tarp prieangio ir stubos esti tarpinis kambarys vadinamas taip pat p r i e b u č i u, p r i e n a m i u) Bezzenberger 1886 užrašė „p r y n u m i s", Mielke 1912 „p r i n o m i s"). Naujesniųjų namų prieangyje arba šalia jos skiriama atskira patalpa virtuvei („k u k n e") su mūryta, gan modernia virykla (M. Liet. m ū r e l i s).

Šitoks trilypio plano gyven. namas, nesujungtas su tvartu, tebėra žinomas visoje Lietuvoje, Latvijoje ir kai kur kitur. Jis vokiečių namotyros literatūroje vadinamas „Wohnspeicherhaus" ir skiriamas nuo „Wohnstallhaus", kurio viename gale gyvenama, antrajame — tvartas. Toks „Wohnstallhaus" yra savas vokiečių „mitteldeutsch—fränkisch" tipui, kuris prigijęs ir Rytprūsių vokiečių sodybose.

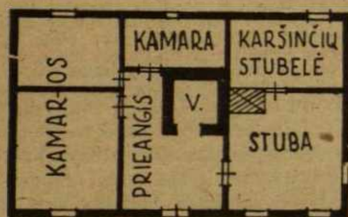
Senesniųjų M. L. namų priemenėje dar apie 1900 būdavo užtinkama atvira ugniavietė p e l e n a s su tam tikru moliu apdrėbtu gaubtuvu (k r i a u t e) apsaugai nuo kibirkščių arba su skyle lubose dūmams išleisti Panaši ugniavietė žinoma žemaičių nome su pakriaute virš jos. Atviros ugnievietės priemenėse yra išlikusios Didž. Lietuvoj išimtinais avejais iki šių dienų. Priemenė (namas!) su ugniaviete yra laikoma tuo pirmykščiu narveliu, iš kurio pamažu išsirutulioja mūsų dvigalis gyven. namas. Išlikusios atvirosios ugniavietės, nustoja savo reikšmės, kai stubose arba virtuvėse imta naudoti krosnys (m ū r e l i a i) virti.

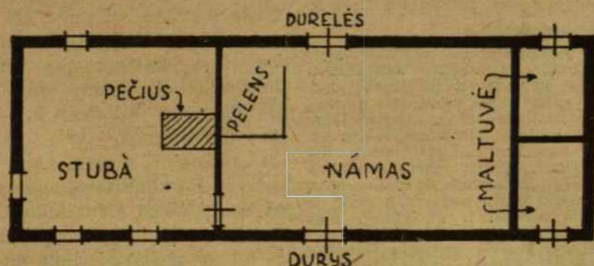
Daug dėmesio skiria namotyrininkai lietuviškajai klėčiai. K l ė t i s arba s v i r n a s, galima sakyti, pragarsėjo savo senomis, gražiomis, tačiau labai paprastomis formomis. Kai kurie mokslininkai, pvz. prof. H. Naumann, laiko ją šiaurės Europos gyven. namo prototipo gyvu modeliu. Klėties plano logika ir visa jos architektonika yra labai panaši į klasikinės architektūros šedevrą — graikų sen. namą megaroną. Etnografiškai mums reikšminga klėtis tuo, kad ji yra neatskiriama lietuvio (ir latvio) sodybos dalis visoje, tad ir M. Liet. Nors panašios klėtys žinomos dar skandinavų, balkanų, slavų tautose, Rytprūsiuose ji užtinkama tik lietuvių sodybose. Vokietijoje ir Rytprūsių vokiečių sodybose tokių klėčių, kur ir grūdai laikomi ir miegama, jau seniai nebėra. Jas pakeitė sandėliai, gyv. namuose arba atskirai pastatyti „Speicheriai", dažnai dviejų aukštų.

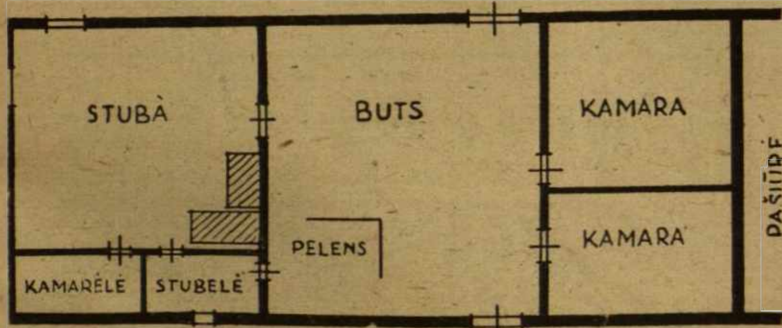
Lietuviškoji klėtis abipus Nemuno nėra vien tik ūkiškas sandėlys grūdams, mėsai ir kitoms gėrybėms susikrauti. Ji yra drauge ir gyvenamojo namo pakaitalas, nes ten miega suaugusios dukterys, jaunavedžiai, kartais dar turi savo kamaras bernai. Čia saugomos kraičio skrynios, geresnieji, drabužiai, audeklų rietimai. Charakteringa, kad ir vokiečių literatūroje Prūsų Lietuvos klėtis vadinama tuo pačiu senu kelioms indoeuropiečių tautoms žinomu pavadinimu — „die Klete".

Ūkiškieji trobesiai-tvartai (M. Liet.: k ū t i s, s t a l d a s), daržinė su klojimu (M. Liet.: dar vad. s k ū n ė), jauja taip pat niekuo nesiskiria nuo D. Lietuvos. Lyginant su vokiečiais, specifiškai lietuviška yra jauja, tačiau ji jau prieš I Pas. Karą buvo beveik išnykusi Maž. Lietuvoje. Toji jaujos patalpa kur džiovinami prie krosnies javai ir linai, M. Lietuvoje vadinama dar p i r t i m i, d u o b a, kaip ir kai kuriose D. Lietuvos srityse.

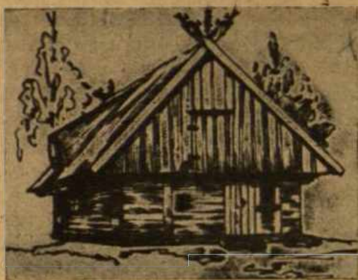
Ne tik savo paskirtimi, planu ir išdėstymu sodybose yra M. Lietuvos ūkininko trobesiai etnografiškai lietuviški, bet ir medžiaga bei konstrukcija. Visu tuo ji išsiskiria nuo aplink įsiviešpatavusių kitokio plano, mūrinių ar griautinių („fachwerkinių") trobesių. Lietuvis stato (ir tebestato D. Lietuvoje!) medinius namus iš gulsčių sienojų į sąsparas, tiksliau renčia sienas. Rąstinė statyba (vok. „Blockbau") yra charakteringa baltų ir slavų tautoms, o griautinė (Fachwerk)-germanų. Maž. Lietuvoje jau būdavo retai beužtinkami apvalūs sienojai-juos apipjaudavo keturkampiu skerspjuviu. Stogo konstrukcija gegninė, tokia kaip Žemaičiuose ir Užnemunėje ir tuo gimininga senesniajam, dar Aukštaičiuose išlikusiam gailiniam (kabintiniam) stogui, kad jo gegnės (sparai, kazilai) remiasi tiesiog į sienas arba į specialų gegninį rąstą, padėtą išilgai sienos ant truputį iškištų lubų sijų galų. Vokiečių gegniniai stogai visur, tad ir Rytprūsiuose, yra kitokie: jų kiekviena gegnių pora remiasi į lubų sijų (skersinių

Lietuviškų gyvenamųjų namų planai
Enskiemio km. Stalupėnų apskr., Drevernos km. ir Ventės km. Klaipėdos apskr.
(Bezzenberger: 1886, 1893)

Klėtis Įsės km. Labguvos apskr.
(Bezzenberger 1893)

balkių) galus. Stogams dengti lietuviai ir M. Lietuvoje iki šio šimtmečio daugiausią naudojo šiaudus, o pamaryje-nendres. Kraigas (šelmuo) sustiprinamas suktomis šiaudų grįžtėmis arba ir mediniais žėgliais (kupeliais) iš sukryžiuotų kartelių eilės. Senų namų, kur dūmai išrūkydavo stogą iš vidaus, šiaudinis stɔgas laikydavo iki 50 metų, šiaip apie 25 metus. Šiaudus pakeitė degtos molio čerpės, tačiau jos tol nepakeitė viso lietuviško statybos charakterio, kol nepakito ir sienų medžiaga ir, svarbiausia, architektūra (planas, formos, proporcijos.)

Architektūriniu pɔžiūriu charakteringas lietuvio namui formų paprastumas, ramumas. Stogas lygus, be atsikišimų, laužymų, truputį aukštenis (iki pusantro karto) už sienas. Trobesių planas pailgas stačiakampis, be atsikišusių priestatų. Tik prie gyvenamojo namo kartais darniai prisišlieja gonkelės, tačiau Kuršių pamario žvejų gyv. namai (pv. Įsės ir Gilijos km.) turi po bendruoju stogu įtrauktas pašiūres (priebučius) vietoj atsikišusių gɔnkelių. Jos esti namų kampe su gražiai išdrožtomis medinėmis kolonėlėmis. Klėčių architektūrinė pažiba-priekléčiai su puošnia baliustrada ir kolonomis taip pat organiškai įjungiami į visą pastatą po tuo pačiu stogu, jo nelaužant. Jau iš paveikslų matyti, kad M. Lietuvos trobesių architektūra, jų masių prɔporcijos yra lietuviškos, atseit, mums įprastos ir vartojamos visoje Lietuvoje. Labai charakteringa lietuviškajam namui, anot Dethlefseno, yra laužytoji stogo galų forma su čiukurais kraigo galuose. Keturšlaičiai stogai su visai nuleistais galais retai teužtinkami. Naujesnieji trɔbesiai turi jau dvišlaičius stogus su stačais galais, tačiau šiaip tų namų proporcijos dar išlieka lietuviškos.

Pilnesniam kaimo statybos vaizdui susidaryti reikia atkreipti dėmesys į jos puošmenis. Lietuvis sodietis mėgsta papuošti savo gyv. namus ir klėtį, tačiau su saiku. Jo priemonės ribotɔs: išpiaustinėtas medis ir spalvų derinys, bet ne tapyba ant sienų ir neperdaug susmulkinta drožyba. Be jau minėtų priekléčių ir gonkelių, puošiami langų rėmai, meniškai suderinamos durų ir stogalių apkalo lentos, išpiaustinėjamos stogo karnyzinės ir vėtrinės lentos, kurios sukryžiuojamos virš stɔgo.

Čia iškyla ir suteikia ypatingo gyvumo visam trobesiui a r k l e l i a i, r a g a i, o ž i a i, g a i d ž i a i, sujungti su lelijomis, paukščiukais, kryžiais, ir kt. figūros. Ir kitur Lietuvoje matome žirgelius, ožius, ragus ant stogų, tik ten jie netaip kruopščiai ir smulkmeniškai išpjaustinėti, kaip Kuršių pamaryje. Anot Dethlefseno, lietuvių menas, esąs ɔriginaliausias ir turtingiausias Rytprūsiuose (psl. 18).

Savitų statybinių tradicijų buvimą liudija dar ir gausi lietuviška statybos terminologija M. Lietuvoje iš dalies užfiksuota ir vokiečių spausdintuose darbuose. R. Mielke pastebi, neretai užtikdavęs tam pačiam daiktui net keturius ar penkis įvairius lietuviškus pavadinimus (1912, psl. 373).

Rašydamas apie lietuvių gyven. namus Rytprūsiuose, jis pabrėžia, kad patalpų pavadinimai primeną jų „svetimą kilmę", suprask, lietuvišką, ne vokišką (1915 m. psl. 43).

Šitokia lietuviška kaimo statyba vyravo Maž. Lietuvɔje dar 19-tojo amžiaus viduryje, nors jau 17—18 a. Prūsų valdžia ėmė varžyti medžio vartojimą ir rekomendavo mūrinius trobesius. Kitaip ir negalėjo būti, nes miškus iškirtus, tūkstantmečius trukęs „medžio amžius" Lietuvoje turėjo pagaliau baigtis. Ir Didžiojoje Lietuvoje jau buvɔ pribrendęs reikalas „sumūrinti Lietuvą". Tik medžiagos pakeitimas galėtų ir nesužalotі lietuviškosios kaimo architektūros. Maž. Lietuvoje drauge su medžiaga kito ir kiti statybos elementai.

Stai, 1604 metais Įsručio valdžios įstaiga paskelbia instrukciją šaltyšiams: „Kaip elgtis su namais (originale „namus") arba lietuviškais dūminiais namais (littawschen rochhaeusern): „Lietuviškieji dūminiai namai, vadinami n a m u s, yra beveik kenksmingi, pirmiausia dėl gaisro pavojaus. Antra vertus, tokiems namams dengti suvartojama daug eglių mauknos ir tuo būdu padaroma daug ir didelės žalos miškui ir statybinės medžiagos ištekliams".

„Kadangi be šitokių trobesių lietuviai negali apsieiti, šaltyšius įpareigojamas jokiu būdu neleisti dengti stogus medžio maukna, bet vieton to naudoti molį arba medinius dengtukus (Schindel)".

Toliau nurodoma, kad dažnų gaisrų židiniai yra jaujos pirtys ir lininės (jawygen, pirten . . .), todėl reikią jas naikinti arba bent statyti atokiau nuo kitų trobesių. („Instruction der kauffschultzen und willkuehr des amptes Insterburg", Koenigsberg 1604, Bezzenberger, Ueber, psl. 40—41).

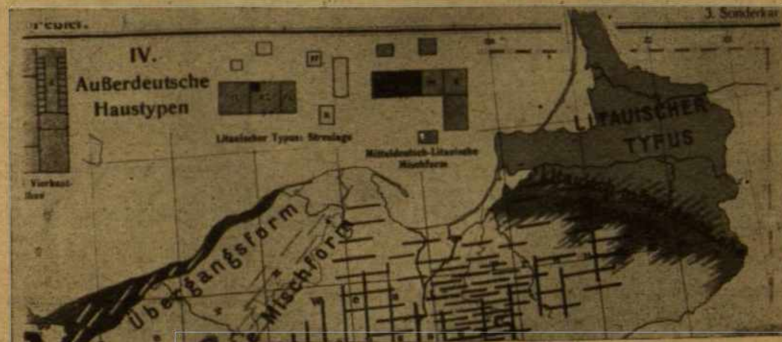
Sekančiame šimtmetyje griežčiausiai pasisakoma prieš medinę statybą. 1739 m. Prūsų valdžios instrukcijoje draudžiama ręstinė statyba mokykloms: „Mokyklos tebūnie tuojau statomos, tačiau ne ręstinės („gegehrsaasst" — į sąsparas), o tik skeletinės („gefuellt"-fachverkinės), nes anokios suvartoja per daug medžio (Dethlefsen, psl. 8).

19 a. vidury, Maž. Lietuvoje pristeigus pakankamai plytinių ne tik turtingesnieji, bet ir smulkieji ūkininkai sparčiai persiorientavo į mūrinę statybą, kuri buvo įstatymais proteguojama ir techniškai pranašesnė. Aukštos gaisro draudimo premijos prisidėjo prie tradicinės medinės statybos išnykimo. 1886 m. įstatymu buvo suvaržytas šiaudinių stogų dengimas. Įsigalėjo čerpių stogai. Žinoma, tokia statybos politika buvo žalinga lietuviškajam etnografiniam Maž. Lietuvos veidui išlaikyti, nes lietuviškąją kaimo architektūrą pakeitė svetima mūrinė. Tačiau ekonominis krašto lygis kilo. Nors ir skaudu, bet norint išlikti šios žemės paviršiuje, tenka aukoti tradicinius sentimentus praktikos reikalavimams.

Nežiūrint nepalankių aplinkybių, kai kur Maž. Lietuvoje lietuviškoji etnografinė kaimo statyba išsilaikė dar 20-tɔjo amžiaus pradžioje. 1911 metais Dethlefsen rašė apie prūsų lietuvius:

Vokiečių ordeną šimtmečiais sekė įvairiausi ateiviai ir svetimos įtakos, tačiau niekas nepajėgė pakeisti senosios lietuvių tautos . . . jie tebekalba savo giliai senoviška kalba, išlaikė savo būdą, papročius ir tautinius drabužius ir, be abejo savąją statybą, kurios įtaka pastebima dar dabar toli už šių dienų Lietuvos — Prūsų Lietuvos, J. G. — ribų (psl, 17).

Yra žinoma, kad liaudies statyba yra dažnai konservatyvesnis ir svetimoms įtakoms atsparesnis etnografinis turtas už kitus tautinės kultūros elementus kitos tautos nustelbiamɔse pereinamosiose srityse. 1908 m. Pessler paskelbė Vokietijos kaimo statybos tipų kartogramą, remdamasis Vokietijos Inžinierų ir Architektų Sąjungos atliktos inventorizacijos duomenimis. Joje dar nemažas plotas į pietus nuo Prėgliaus upės ir Karaliaučiaus miesto priskirtas nevɔkiškam („ausserdeutsch") lietuviškam tipui („Litauischer typus") ir toliau mišriajai lietuvių-vokiečių formai („Litauisch - mitteldeutsche

Pesslerio kartogramos iškarpa 1908 m.

Mischform"). Tarp kitko Pessler pastebėjo:

Lietuviškojo statybos tipo paplitimo sritis siekia toliau už šių dienų smarkiai sunykusią lietuvių kalbos sritį ir apytikriai nustato šitos tautotyrai ir kalbotyrai taip svarbios tautos senąsias ribas (Heft 1, psl. 22).

Ir gerokai vėliau, 1926 m., prof. dr. M. Haberlandt (psl. 177) pripažino, kad Šiaur. Rytprūsių kaimo statybos pobūdis yra „ausserhalb des deutschen Volkstums".

Mums be abejo, įdomu ir malonu, kad svetimieji, šiuo atveju vokiečiai, skyrė daug dėmesio nykstančios lietuvių etnografinės statybos tyrinėjimui. Jie atliko tą darbą, kuris natūraliai priklausė atlikti patiems lietuviams. Anais laikais, prieš Didįjį karą, mes neturėjome specialistų tos rūšies tyrinėjimams, tačiau galima stebėtis, kad ir Nepriklt. Lietuvoje, jau turėdami šimtus architektų, inžinierių, tautotyrininkų, ne tik kad neatlikome naujų išsamių namotyros tyrinėjimų M. Liet., bet neišleidome knygų svetimųjų tyrinėtojų darbams ir surinktai medžiagai sistematizuoti ir supažindinti su jais mūsų jaunąją kartą.

Literatūra.

1. A. Bezzenberger, Über das litauische Haus, — Altpr. Monatschrift 23. Bd., Königsberg 1886; 2. Nachträge zu dem Aufsatz über das litauische Haus, — ten pat; 3. Bemerkungen zu Virchows Aufsatz: „Die altpreußische Bevölkerung usw.", — Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia, 18 Heft. Königsberg 1893; 4. Bemerkungen über den Hausbau im russischen Litauen und in einem Teile Kurlands, — ten pat, Heft 19, 1895. 5. R. Virchow, Die altpreußische Bevölkerung, namentlich Letten und Litauer, sowie deren Häuser, — Zeitschrift für Ethnologie, Bd. 23, psl. 767—805, Berlin 1891. 6. G. Frölich, Dachgiebelverzierungen in Preußisch-Litauen, — Zeitschrift der Altertumsgesellschaft Insterburg, Heft 3, psl. 33—46, Insterburg 1893; 7. Das litauische Gehöft, — ten pat, Heft 10, 1907. 8. Fr. Tetzner, Haus und Hof der Litauer, — Globus, Bd. 72, Nr. 16, psl. 249—254, Braunschweig 1897; 9. — Klete und Swirne, — ten pat, Bd. 79, Nr. 16, psl. 252—255, 1901; 10. — Die Slawen in Deutschland (Beiträge zur Volkskunde der Preußen, Litauer und Letten etc.), Braunschweig 1902. 11. Ad. Boetticher, Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen, Heft 1—9, Königsberg 1891—1899. 12. Alb. Zweck, Litauen, Eine Landes- und Volkskunde, Stuttgart 1898. 13. C. Cappeler, Kaip senieji lietuvininkai gyveno, Tilsit-Heidelberg 1904. Vokiškasis vertimas: „Wie die alten Litauer lebten". Mitteil. der litauischen liter. Ges. Heft 29, 1907, psl. 365—383 ir Heft 30, 1911. 14. Das Bauernhaus im Deutschen Reiche und in seinen Grenzgebieten, išleista: Verband Deutscher Architekten- und Ingenieur-Vereine Dresden 1906. 15. Al. Kurschat, Haus und Hausgerät im preußischen Litauen, — Mittel. der Litauischen Literar. Ges. Heft 29, Heidelberg 1907. psl. 424—443. 16. W. Pessler, Die Haustypengebiete im Deutschen Reiche, — Deutsche Erde, Bd 7, Heft 1, psl. 14—22 ir Heft 2, psl. 45—52, Gotha 1908. 17. R. Dethlefsen, Bauernhäuser und Holzkirchen in Ostpreußen, Berlin 1911. 18. R. Mielke, die ethnographische Stellung der ostdeutschen Haustypen, — Zeitsch. für Ethnologie, Jg. 44, Heft 2, psl. 367—387, Berlin 1912; 19. — Dorf und Bauernhaus in Ostpreußen, — Das Land, Jg. 23, Nr. 4, psl .41—45, Berlin 1915. 20. Haberlandt A. u. M., Europa. — Buschan: Illustrierte Völkerkunde, II, 2. Stuttgart 1926. 21. J. Gimbutas, Lietuviškoji architektūra Mažojoje Lietuvoje, — Aidai, Nr. 3 ir 4, München 1946; 22. — Kelios mintys apie medinę statybą Lietuvoje, — Inžinieriaus kelias Nr. 3, Augsburg 1946 (rotatorium).

RELIGIJOS VAIDMUO MAŽOJOJE LIETUVOJE

JONAS PAUPERAS

Mažosios Lietuvos lietuviai yra pamaldūs. Tai parodė ne tik parapijų gyvenimo statistika, bet tą faktą galėjo pastebėti kiekvienas, kuriam teko kiek arčiau pažinti to krašto žmones. Sekmadieniais galėjai matyti gausiais būriais pėsčius ir važiuotus vykstant į bažnytines pamaldas. Bet dar gausiau lietuvininkai lankė dvasiškus susirinkimus, kuriuose jų pačių broliai, pamaldūs artojai, vadinami Dievo žodžio sakytojai, jiems aiškino išganymo tiesas. Šie susirinkimai buvo vadinami surinkimais, nes tikima, kad žmonės Dievo žodžio klausyti susirenka ne savo noru, bet paraginti Dievo Dvasios. Surinkimai buvo krašto evangelikų bažnyčios siela, o patys surinkimininkai tipingiausi krašto gyventojai, vokiečių dažniausiai „langhaarigen Litauer" vadinami. Jie nesišalino bažnyčios, bet buvo jos uoliausi rėmėjai. Žodžio sakytojai savo įtaka stipriai veikė kunigus, kurie, didele dalimi būdami kitataučiai, vis dėlto turėjo prisitaikinti prie to krašto žmonių maldingumo tradicijų. Kaip Suomių kaimuose pačių ūkininkų laikomos pamaldos išauklėjo kultūringą, dorą ir didelio sąžiningumo kaimiečių sluogsnį, taip Mažojoj Lietuvoj surinkimai atitinkamai formavo to krašto ūkininkų daugumą-lietuvius. Apie 1930 metus Klaipėdos krašte lietuvių kalba surinkimus laikančių sakytojų skaičius siekė apie 70. Adventų, Kalėdų švenčių ir užgavėnių metu iki Sekminių tuomet krašte buvo laikoma apie 300 surinkimų kas savaitę. Dėl to suprantama, jog pati surinkimų įtaka buvo didelė. 19 amžiuje nei laikraščiai, nei organizacijos neturėjo tokios didelės įtakos į krašto žmones, kaip surinkimai. Galima drąsiai tvirtinti, kad ne kiti kurie veiksniai, o dvasiškieji surinkimai išlaikė Mažosios Lietuvos gyventojų lietuviškumą. Kur išnyko surinkimai, ten išnyko lietuviškumas. Surinkimai Mažojoj Lietuvoj veikė daugiau kaip 200 metų, iki nacių valdžios įsakymu 1939 m. jie buvo uždrausti. Vienas to įsakymo nepaklausęs sakytojas Kopūstas buvo patalpintas ir nužudytas koncentracijos stovykloje. Nacių kalėjimuose buvo laikoma visa eilė sakytojų, kurie bandė Dievo labiau negu žmonių klausyti.

Bet iš kur ir kaip kilo Mažojoj Lietuvoj surinkimai? Kol lietuviams Prūsų Lietuvoj Evangelija buvo skelbiama svetima kalba, tol jų širdys nebuvo uždegtos, tol jie garbindavo kaukus ir atnašaudavo vėlėms aukas. Bet kai tik pradėjo tėvų kalba jiems skelbiamą Dievo žodį geriau suprasti, tuoj jį pamilo visu savo lietuvišku nuoširdumu. Tada iš lėto pradėjo formuotis pats Mažosios Lietuvos lietuvio tipas: religingas, blaivus, taupus, konservatyvių pažiūrų žmogus. Ilgainiui religingumui stiprėti padėjo gausūs religiniai raštai. Šalia 1547 m. M. Mažvydo išleistojo katekizmo, 1735 m. buvo išleistas Jono Bretkūno verstasis Šventasis Raštas, o 1722 m. ir Lysiaus katekizmas. Vėliau buvo išversti į lietuvių kalbą ir išleisti žymiųjų pietistų raštai. Prof. V. Biržiška Rašytojų Kalendoriuje iki 1750 m. Mažojoj Lietuvoje rašiusių lietuvių kalba, daugiausia religinius raštus, yra sužymėjęs arti pusantro šimto autorių. Stiprios įtakos į lietuvius darė ryšiai su Čekų maldingaisiais broliais. Su jais tokius ryšius

Nidos kapai

palaikė kun. Adomas Pridrikis Šimelpenigis, Popelkių parapijos lietuvių klebonas. Lietuvius į religingumą taip pat labai skatino 1732 m. Rytų Prūsuose apgyvendinti zalcburgiečiai. Kun. A. P. Šimelpenigis, sakytojas Grencas, broliai Jurkšaičiai, mok. Mertikaitis ir sakytojas Jurkūnas buvo pirmieji ir žymiausi surinkimų kūrėjai. Lietuviai užsidegė karštu religingumu, kai jiems Dievo žodį ėmė skelbti jų pačių tautiečiai jų kalba ir jiems atitinkamu būdu. Atsirado savų giesmių ir originalių melodijų kūrėjų. Klimkus Grigolaitis, miręs 1825 m. Priekulės parapijoj, sukūrė 12 liaupsės giesmių, kurias, kaip pasakojama, girdėjęs ekstazėje būdamas angelus giedant, ir vėliau jas tik surašęs. Daugiausia giesmių surašė Kristijonas Demkis, broliai Jurkšaičiai, Jokūbas Kvandtas, kun. A. P. Šimelpenigis III, kun. Ostermejeris ir mok. Mertikaitis. Mažvydas išleido pirmąsias giesmes. Vėliau jo išleistasis giesmynas buvo vis turtinamas. Šalia šio giesmyno, vadinamo „Pagerintos Giesmių Knygos", surinkimų žmonės turėjo dar kitą giesmyną. Tai „psalminės". Jame daug originaliai sukurtų giesmių su savomis lietuviškomis melodijomis. Tuo surinkimai nusipelnė lietuvių kultūrai.

Pats surinkimų vaidmuo kultūros srityje nėra žymus, bet gilus. Mažojoj Lietuvoj nebuvo tokios dvasinės krizės ir sukrėtimų kokių pergyveno kiti kraštai. Surinkimininkai, melsdamies iš „Rojaus Daržėlio" maldaknygės, savo dvasią apsaugojo lyg ramumo kupinam rojuje. Kiti ieškojo, blaškėsi, kovojo, o jie tyliai saugojo, ką buvo paveldėję iš savo tėvų. Vokiečių valdžios įstaigos, kariuomenėje praleisti metai, žinoma, šiek tiek veikė vokiškumui palankiai. Bet kas liko ūkininku, tuo pačiu daugiau ar mažiau buvo įtrauktas į surinkimų judėjimą, liko konservatyvus ir priešingas modernėjančio gyvenimo įtakoms. Surinkimo žmonės smerkė šokius, dainas, rūkymą, svaigiųjų gėralų vartojimą ir puošnumą. Surinkimininkai, būdami taupūs, ilgainiui sudarė lyg ir tam takrą religingų, turtingų ūkininkų „kastą". Tad vokiečiai kolonistai, patys būdami mažažemiai, bet taip gi ir dvarininkai dėl savo ištaigingo gyvenimo į surinkimininkus turėjo menkos įtakos. Saugodami senąsias religines tradicijas, senuosius papročius ir tikėjimo vertybes, jie daug nusipelnė lietuviškumui. Jie lietuviškumo saugotojai Lietuvos vakaruose. Išlaikė tuo, jog tėvų kalba meldėsi, Dievą garbino, mokė branginti „būrišką" (lietuvišką) aprėdą, parūpino religinių raštų lietuvių kalba, sukūrė daug giesmių ir melodijų ir palaikė žmonėse gyvas lietuviškas giesmes. Mažoji Lietuva amžių eigoje pergyveno daug audrų, bet lietuvninks, kaip ąžuols drūts prie Nemunėlio, atlaikė tas audras, nes jo širdis buvo sutvirtinta Dievo žodžio. Ar jų ainiai taip ištvermingai atlaikys dabarties sūkuringas audras?

MAŽOSIOS LIETUVOS ŪKIO BRUOŽAI

J. POVILAITIS

I.

Mažoji Lietuva visais atžvilgiais natūraliai gravituoja į savų brolių gyvenamus šiaurės ir rytų plotus. Deja, ji turėjo visai skirtingą politinį likimą. M. Lietuvos ūkinę raidą lėmė visų Rytprūsių ūkio vystymasis. Mėginant aptarti jos ūkio potencialą ir santykius, neišvengiama žvilgterti į Rytprūsių ūkinę praeitį.

Vokiečiai, rašydami apie šios toliausiai į šiaurės rytus išsikišusios jų provincijos praeitį, iškelia šiuos Rytprūsių ūkį lėmusius veiksnius: ordiną, galingąją hanzos instituciją, plačiąją Hohencolernų kolonizaciją ir genialią Fridricho D. valstybės politiką (Mueller, Ernst F. rinkiny „Dtsche Staatenbildung u. dtsche Kultur im Preussenlande", Koenigsberg, 1931, 534—5).

Ordinas vedė sistemingą krašto kolonizaciją. Jau vien dėl fiskalinių interesų jis rūpinosi miestų steigimu, amatininkų ir pirklių kvietimu, savų domėnų sutvarkymu. Ordinas išimtinėn savo teisėn buvo perėmęs gintarą ir jo prekybą. Gintaras tuomet buvo tik jūros produktas, atseit, į krantą išplaunamas ar tiesiog iš jos „semiamas, žvejojamas". Nežinia, kiek ordinas iš gintaro prekybos turėjo metinių pajamų, bet iš gintaro regalijos gaunamas pelnas buvo vienas iš svarbesnių ordino įplaukų. Gintaro prekybos centras buvo Karaliaučius. Patsai ordinas vertėsi ir kitų gėrybių plačia prekyba. Jis disponavo dideliais grūdų, medžio, kailių, vaško ir medaus ištekliais. Ne veltui išaugę pajūrio miestai ordiną pradėjo neretai laikyti savo prekybiniu konkurentu. Tai buvo Klaipėda, Karaliaučius, Braunsbergas, Elbingas, Dancigas. Jie, priklausydami galingajai hanzai, turėjo prisilaikyti šios nustatomųjų prekybos politikos nuostatų (pvz., dalyvauti kurio miesto ar krašto prekybinėj blokadoj etc.). Gi ordinas tokiu atveju turėjo visai laisvas rankas ir padidintais prekybos pelnais pildė savo iždą. Dėl šitos prekybinės konkurencijos savarankiškumo siekią miestai tik džiaugėsi 15 amž. ordino galios susilpnėjimu.

Tuomet visas ūkio svoris aiškiai reiškėsi per krašto prekybą ir ja besiverčiančius pajūrio miestus. Juose pražydo gausūs amatai, griežtai tvarkomi atatinkamų profesinių organizacijų cechų. Tai buvo miestų ūkio metas. Kaimas nešė sunkią baudžiavos naštą, ypač privatiniuose dvaruose. Visa tai lėmė, jog jau 16 amž. pradžioj Rytprūsių ūkio svorio centras buvo Nemuno ir Priegliaus žemupių sritis. Čia Karaliaučius ir, žymiai menkiau, Klaipėda buvo tie miestai, kurie ėjo mainų tarpininkų funkcijas tarp Rytų žemės ūkio produktų ir Vakarų kraštų patiekiamų gaminių. Šalia jų iškilo Tilžė, o 17 amž. ir Įsrutis, kaip antro laipsnio prekybos centrai, nes tada prekių transportas svarbiausia ėjo vandens keliais. Tiek Karaliaučiuj, tiek Klaipėdoj vyravo eksportinė prekyba. Buvo išvežama: grudai, kanapės, linai, medis, pelenai, degutas, vaškas, lajus, odos ir kailiai, vadinas, veik išimtinai žemės ūkio gaminiai. Įvežamų prekių tarpe minėtina druska, žuvys, prieskoniai bei kolonialės prekės, geležis ir kt. metalai.

Jau 16—17 a. pajūrio miestai pasidalino aiškiomis prekybos sritimis. Jei Dancigas aptarnavo Vyslos rajoną, tai per Karaliaučių svarbiausia ėjo Lietuvos masinių prekių (grūdų, kanapių, linų, sėmenų, vaško, lajaus) eksportas (Op. cit. p. 478). Tiesa, ypač linų bei sėmenų prekyboj reiškėsi ir Klaipėda. Tačiau šiaip jos sąskaiton augo Karaliaučius. Mat, Klaipėda, nors ir būdama Lietuvos bei rusų produktų nemenko surinkimo vieta, neturėjo teisės varyti savarankiško eksporto. Ji visas eksporto prekes siuntė parduoti Karaliaučiun (neturėjo vad. Stapelrecht). Dėl tokio Klaipėdos prekybos pobūdžio negalėjo, žinoma, reikiamai plėtotis jos gerbūvis.

1657 m. valdovo ediktu Klaipėdai buvo suteikta teisė varyti savarankišką, nesuvaržytą prekybą bei laivininkystę. Tik tomis teisėmis praktiškai ji dar ilgai mažai naudojosi. Iki pat 1740 m. daugumoj Klaipėda buvo Karaliaučiaus prekybinis komisionierius. Tik prie Fridricho Didž. (1740—86) padėtis pradėjo keistis. Tuomet Klaipėdos prekybos firmos atsimetė nuo Karaliaučiaus, užmezgė tiesioginius ryšius su užsieniu ir sukūrė taip vėliau Klaipėdai reikšmingą medžio prekybą.

M. Lietuvos ateičiai tragiškai skaudus buvo 1709/10

m. maras, pareikalavęs iš visų Rytprūsių per 200.000 gyv. aukų. Jo metu labiausiai nukentėjo rytiniai rajonai, ypač Prūsų Lietuva: čia vien Ragaines ir Įsručio apsk. mirė 94.000 žmonių. Platūs dirbamos žemės plotai dirvonavo, ištisi kaimai buvo apleisti ar išmirę" (Op. cit. p. 489/90). M. Lietuvoje 8 411 sodybų liko be gyventojų. Štai dabar ir atsidarė plačios durys minėtai Hohencolernų kolonizacijai. Jau Fridrichas Vilhelmas I. (1713—40) įkūrė apie 15.000 kolonistų. Šis tikrasis Prūsų Lietuvos kolonizatorius tuomet iš nieko sukūrė ir Gumbinės miestą, kaip vokiškumo centrą grynai lietuviškoj sritį. Tad tik 18 a. pirmoj pusėj M. Lietuvos plotuose ėmė atsirasti pirmosios vokiško elemento diasporos. Tas pats karalius davė pradžią ir garsiajam Trakėnų žirgynui. Jis 1732 m. čia sukoncentravo iš atskirų Prūsų Lietuvos žirgynų, jo paties po maro įsteigtų, veislines kumeles į centrinį karališkąjį žirgyną (513 kumelių). Tai davė bazę tolimesnei M. Lietuvos arklių ūkio raidai. — Jo sūnus Fridrichas D. toliau varė Rytprūsių kolonizaciją, pakeldamas gyventojų kiekį iš 600.000 iki 900.000 Dar didesni jo nuopelnai ūkio srityj. Jis Rytprūsiuose vykdė 18 a. svarbiausių valstybių ūkio politikos šūkį, būtent: v i d a u s g a m y b o s u g d y m a s ! Tam Fridrichas D. pralaužė miestų cechų verslų monopolį: leido tarpusavę krašto miestų amatininkų konkurenciją. Vietoj atskirų miestų puoselėto daugiau uždaro ūkio atsivėrė vartai į teritorinį ūkį. Vien dėl tų varžtų atpalaidavimo atsivėrė platesnės perspektyvos pramoninei plėtrai. O savo keliu patsai karalius gyvai rūpinosi pramonės ugdymu, investuodamas į ją tuometinėm salygom nemenkas sumas (21 mil. markių). Fridrichas D. stengėsi pakelti valstybinėmis priemonėmis ir žemes ūkį bei jo našumą (švelnino baudžiavą, ėmėsi bendrų žemių skirstymo, naujų javų kultūrų įvedimo etc.). Rytprūsių žemės ūkio padėtį į 18 a. pabaigą teigiamai veikė ir šiaip jau palanki konjunktūra. Tai buvo grūdų kainų kilimo metas, iššauktas J. A. V. nepriklausomybės kovų ir Napoleono karų.

Radikaliai pasikeitusiom sąlygom gyveno Rytprūsių žemės ūkis 19 a. pirmojoj pusėj. Dabar Napoleono varomai prieš Angliją ekonominei blokadai turėjo paklusti ir Rytprūsiai. Netekus dėl to Anglijos rinkos, Rytprūsių grūdų kainos krito dvigubai. Pagaliau, paties Napoleono žygis į Rusiją skaudžiai palietė visą krašto ūkį. Po Napoleono karų Rytprūsių žemės ūkį neigiamai toliau veikė užėjusi bendroji Europos žemes ūkio krizė (dėl 1815 m. Anglijos javams įvestų apsauginių muitų ir eilės gerų derlių buvo žemos javų kainos). Antra vertus, didžiai ūkininkams nepalankiomis sąlygomis buvo vykdoma žemių separacija-skirstymas. Tuo tarpu kai dvarai turėjo sau ipotekinio kredito įstaigą jau nuo 1788 m., ūkininkams nebuvo prieinamas joks organizuotas ilgalaikis kreditas iki pat 19 a. vidurio. O jų žemių skirstymas reikalavo naujų investicijų (trobesiams statyti, inventoriui įsigyti etc.). Tokioms sąlygoms esant nenuostabu, kad užuot vykdomo ūkininkų išmėtytų žemių suliejimo neretai išėjo jų faktiškas prišliejimas prie kaimyninių dvarų (dvarininkai jas supirkinėjo). Dėl to 19 amž. pirmojoj pusėj Rytprūsių ūkininkų luomas sumažėjo apie 20 % (Op. cit. 531). Suprantama, kad tas procesas palietė ir M. Lietuvą, prisidėdamas prie lietuviško pastovaus elemento mažėjimo.

Sąlygos žymiai pakito į 19 a. antrąją pusę. Geležinkeliais buvo sujungti Rytprūsiai su Vakarų Vokietija ir Rytų Europa. Vakarų Vokietijos staigi industrializacija sukūrė Rytprūsių žemes ūkio produktams patogią vidaus rinką, o jų gyventojų pertekliui darbo dirvą. 1840—1910 m. Rytprūsiai duodavo kasmet apie 10.400 žmonių Vakarų Vokietijos pramonei. 1907 m. statistika rodė, kad iš šios provincijos buvo emigravę į Reichą per 0,5 mil. gyv. Iš antros pusės, žemės kainų kilimas suviliojo eilę Rytprūsių dvarininkų parduoti savo ūkius. Juos įgydavo paprastai valstybės remiamos vidaus kolonizacijos bendrovės ir palankiomis sąlygomis įkurdindavo naujakurius. Tuo būdu 1891—1918 m. tarpe buvo sukurta apie 4000 naujų ūkių, išskirstant 50.000 ha. supirktos žemės. Ūkininkų luomą stiprino ir susidarę palankios ilgalaikio bei vidutinio kredito sąlygos. Susikūrė gausūs žemės ūkio kredito kooperatyvai (vad. Raiffeiseno). Gerėjant gamybos sąlygoms, žemės ūkis ėmėsi intensyvesnių ūkininkavimo formų. Iš grūdų ūkio buvo stengiamasi pereiti į aukštos rūšies galvijų ir kiaulių auginimą. 1816 m. raguočių būta apie 0,5 mil., o 1911 m. jau 1,2 mil. Kiaulių skaičius per tą laiką pašoko penkiariopai, pasiekdamas 1,5 mil. Pakilus žemės ūkio laipsniui, susidarė platesnė bazė ir vietos pramonei bei prekybai. Pastarosios ūkio šakos ypač laimėjo iš rusų žaliavų įvežimo (medžio, grūdų) ir iš viso dėl išaugusio tranzito.

Minėtini ir 1914—18 m. karo padariniai. Kaip žinia, Rytprūsiai buvo vienintelė vokiečių provincija, pergyvenusi priešo invaziją ir patyrusi tiesioginių karo nuostolių. Toji 1914—15 m. rusų invazija palietė kaip tik veik visą M. Lietuvą. Skaudžiai nukentėjo 39 miestai ir 1900 krašto vietovių. Buvo nudeginta per 40.000 trobesių, kiti 60.000 pastatų buvo daugiau ar mažiau sužaloti. Žemes ūkis neteko 135.000 arklių, 250.000 galvijų ir 200.000 kiaulių. Žinoma, būta ir kitokių nuostolių (žemes ūkio inventorius, baldai etc.). Visi invazijos nuostoliai vertinami apie 1,5 milijardo aukso markių.

Atstatymo darbai buvo pradėti jau 1915 m. Per pusę visų sunaikinimų buvo atstatyta iki karo pabaigos, o baigta 1925 m. Prie valstybės finansuojamų Rytprūsių atstatymo darbų prisidėjo visa eilė vakarų bei vidurio Vokietijos miestų ir provincijų savivaldybių. Buvo išsivystęs visame reiche ištisas „Rytprūsių pagalbos' sąjūdis, kurs buvo pasiėmęs globoti atskirus atstatomus miestus ar provincijos vietoves. Patį statybos planavimą ir vykdymą valstybė sekė per atitinkamas statybos priežiūros įstagas. Šitas sistemingas sunaikintų Rytprūsių vietų atstatymas drauge reiškė ir stambaus masto krašto vaizdo pakeitimą. Tuo būdu norėta ir propagandiškai pabrėžti tos labiausiai prasikišusios į rytus reicho provincijos pakilimo skirtumą nuo jos kaimyninių sričių. M. Lietuva, labiausiai nukentėjęs nuo karo Rytprūsių rajonas, tuomet tapo viena iš gražiausių jų dalių.

II.

M. Lietuva nesudarė atskiro administracinio vieneto. Ji priklausė dviem Rytprūsių apygardom, būtent Gumbinės ir Karaliaučiaus.

Gumbinės apygarda apėmė 9 399 km² su 0,55 mil. gyventojų. Ji turėjo 10 apskričių: Pakalnės, Tilžės, Ragainės, Pilkalnio, Stalupėnų, Gumbinės, Įsručio, Darkiemio, Galdapės ir Unguros. Be to, apskrities teises turėjo du iš čia minėtų miestų — Tilžės ir Įsručio. Žinoma, prieš 1914—18 m. karą šiai apygardai priklausė ir Klaipėdos kraštas su Klaipėdos ir Šilutės apskritimis. Gumbinės apygarda jau nuo keletos šimtmečių vokiečių oficialiniuose dokumentuose bei žemėlapiuose buvo žinoma, kaip M a ž o j i - P r ū s ų L i e t u v a. Jos gyventojai ir vietovardžiai nuo neatmenamų laikų yra lietuvių kilmės. Tik Galdapės ir Unguros apskrityse randama daugiau svetimo elemento įtakos. Dalį tų apskričių pietinių sričių tektų išjungti iš M. Lietuvos.

Iš Karaliaučiaus apygardos su jos 13.146 km² ir 0,96 mil. gyv. etnografinei M. Lietuvai priklauso dauguma Labguvos, Vėluvos ir Girdavos apskričių vietovių (jų bendras plotas 2 973 km²).

Tai būtų istoriškai etnografiniais duomenimis pagrįstas M. Lietuvos plotas (be Klaipėdos krašto maždaug 10.000 km²). Jį tenka neišvengiamai papildyti ekonominiais korektyvais. Čia Karaliaučiaus uostas ir jo artimiausias pietinės srities užnugaris natūraliai priklauso M. Lietuvos kūnui. Į Karaliaučių susieina tarp kitko visos šiaurinių Rytprūsių susisiekimo arterijos, kurias perkirsti prie pat jų vienintėlio uosto būtų ūkinė nesamonė. Tuo būdu ūkiniais motyvais tenka papildyti M. Lietuvos plotą žemėmis iš šių apskričių: Fišhauzeno, Karaliaučiaus, Heiligenbeilio, Braunsbergo (šiaurinė dalis), Pr. Ylūvos, Friedlando, Bartensteino ir Šipapilio (jų dalys). Varmija ir visos kitos pietinės Rytprūsių sritys paliktų už M.

Lietuvos apimties. Tai būtų plotas maždaug 14.000—15.000 km² su per 1 mil. prieš šį karą buvusių gyventojų iš bendro Rytprūsių 36.991 km² ploto ir 2,35 mil. gyv. Ši dalis nedaug tesiskirtų nuo vad. „Potsdamo linijos" šiaurinės pusės. Tokioj M. Lietuvoj (be Klaipėdos krašto) būtų šie svarbesni miestai: Karaliaučius — 340.000 gyv., Tilžė — 59.000 gyv., Įsrutis — 49.000 gyv., Gumbinė — 24.500 gyv.

Tiek Rytprūsių bendrai, tiek M. Lietuvos, paimtos atskirai, agrarinį pobūdį rodo jau vien palyginamas gyventojų retumas. Pastaraisiais prieš šį karą laikais jis siekė 63 gyv. km². Žinoma, M. Lietuvos gyventojų skaičių smarkiai kėlė Karaliaučiaus miestas. Šis didmiestis išaugęs ne tik Rytprūsių didžiumos, bet ir tolimesnio savo užnugario Rytuose ekonominiais syvais. Tad gyventojų skaičius nėra natūralaus M. Lietuvos ūkinio gyvenimo vystymosi padaras. Atmetus šį didmiestį gautųsi čia apie 50 gyv/km², t. y. prisiartintų netoli prie agrarinės Lietuvos gyventojų tirštumo. Apie 60% Rytprūsių gyventojų gyveno kaimuose bei miesteliuose, o 40% — miestuose su per 2000 gyv. — Natūralinis gyventojų prieauglis būdavo apie 11 promilių kasmet, atseit, panašus į D. Lietuvos prieauglių.

Verslinis gyventojų pasiskirstymas Rytprūsiuose turėjo būti jau vien dėlto įvairesnis, kaip Lietuvoj, kad ten žymiai didesnis jų procentas gyveno miestuose. Žemės ir miškų ūky dirbo 55,7%, pramonėj ir amatuose 19,2% prekyboj ir susisiekime 12,2% visų krašto darbingų gyventojų (1925 dav.) Tranzito prekyba, kuria paremta nemaža pramonė ir tankesnis susisiekimo kelių tinklas, duodavo įvairesnių uždarbio galimybių, o palyginti stambus žemės ūkis ir didesnė jo mechanizacija mažino darbo rankų pareikalavimą agrariniame sektoriuje. — Šiaipjau, tiek savo paviršiumi, tiek dirvos sudėtimi M. Lietuva yra tikras Didžiosios Lietuvos tęsinys.

III.

1. **Žemės ūkis.** — Jau gyventojų verslinis pasiskirstymas rodo, kad Rytprūsių, vadinas, ir M. Lietuvos ūkio bazę sudaro žemdirbystė, gyvulininkystė ir pieno ūkis. Net po didesnių industrializacijos pastangų, darytų prieš šį karą, vistiek žemės ūkis duodavo apie 50% viso krašto uždarbio galimybių. Natūralu, kad nuo žemės ūkio gamybos ir jo produktų realizavimo sąlygų didžia dalimi priklausė viso krašto gerovė.

Žemės ūkio gamybai lemiamos reikšmės turi pačios žemės kokybė. Rytprūsių žemė priklauso prie vidutinio gerumo. Ji daugiausia yra mišinys molio ir tono bei smėlio, atseit, svyruoja nuo vidutinio iki sunkaus dirvožemio. Tik pietuose yra gausesnių lengvų žemių. Tai Mozūrų ežerų rajonas, kur dominuoja smėlynai su molio priemaiša. Šiaurėje, Nemuno žemupio srity ir Kuršių marių pakraščiais yra gausu žemų vietų. Jos dėl perdidelės drėgmės daugumoj netinka dirbimui. Bet užtat čia yra puikių pievų ir ganyklų gyvulininkystei plėtoti, o taip pat ir durpynų. Šių pastarųjų yra ir žemutinėj Priegliaus srity. Derlingiausia žemė yra Pilkalnio rajone, Priegliaus srity bei pajūrio lygumoj į pietus nuo jo, o vakaruose — apie Marienwerderį. Tuo būdu M. Lietuvos plotui priklauso viena iš geriausių Rytprūsių žemių. Klimatas, kaip ir Lietuvoj, kontinentinis, žiaurus. Vegetacijos periodas maždaug aštuoniom savaitėm trumpesnis, palyginti su vidurio Vokietija. Todėl M. Lietuvos ūkininkas turėjo smarkiau suktis ir laikyti daugiau bei geresnių darbo priemonių ne kaip su jaučiais ir karvėmis apsieinąs bavarų ar švabų ūkininkas. Jo apranga ir gyvenamų namų statyba taip pat buvo brangesnė. Visą laiką reiškėsi didesnis ar mažesnis kapitalo trūkumas žemės ūkio kredito reikalams. Pati žemės ūkio gaminių realizavimo rinka buvo daugiausia Vokietijos tolimesnėse srityse. Tai buvo tolimiausia pasienio sritis, atitolusi nuo Vakarų Vokietijos bei Silezijos anglies ir geležies gamybos centrų.

Visa tai rodo, jog net prieš Pirmąjį pasaulinį karą Rytprūsių, o juo labiau M. Lietuvos, žemės ūkio gamybos ir jos realizavimo sąlygos buvo žymiai nepalankesnės, palyginti, su kitų Vokietijos dalių turimomis ūkininkavimo sąlygomis. Jos dar pablogėjo Vokietijai pralaimėjus Pasaulinį Karą.

Pravedus Lenkų koridorių, Rytyrūsiai pasidarė vėl tik vokiškąja kolonija tarp Lietuvos ir Lenkijos žemių, kaip ji buvo iki 18 a. pabaigos. Tuomet visu ryškumu pasirodė Rytprūsių dirbtinė, nenatūrali padėtis reicho ribose. Atsistatę Baltijos ir Lenkijos valstybės buvo laikomos kliūtimi Rytprūsių ūkinei ateičiai (perdaug sienų, Nemuno tekmė suskaldyta). Esą, Rytprūsiai naujai atsiradusių įsiterpusių valstybių juostos buvę atkirsti nuo jų natūralinio Rusijos užnugario. Jos perkirtusios senąjį svarbų prekybos kelią, einantį nuo Maskvos per Rytprūsius į Vakarų Europą, taip gyvybinį Karaliaučiaus uostui (Siehr, Ernst o. c. 665—6). Žinoma, vokiečiams sunku buvo prileisti, kad ši jų provincija būtų dirbtinis padaras, o atgimę valstybės natūralios!

Buvo skaičiuojama, kad dėl Lenkų koridoriaus atsiradimo Rytprūsių ūkiui susidarydavo apie RM. 20.— mil. papildomų važmos išlaidų. O vokiečių kapitalas nuogąstavo investuotis izoliuotoj provincijoj. Dėl to čia palūkanų normos ir iš viso kredito sąlygos dar labiau pasunkėjo.

Reichas tuojau po ano karo ėmėsi dirbtinių priemonių gelbėti savo rytų kolonijos ūkį. Pirmiausia norėta ūkio, susisiekimo ir finansų politikos priemonėmis galimai atstatyti pirmykštes Rytprūsių gamybos sąlygas. Buvo įvesti specialūs papiginti važmos tarifai, parūpinta biudžeto keliu lėšų žemės ūkio ipotekiniam kreditui ir jo palūkanoms sumažinti. Specialiais potvarkiais buvo apsaugoti prasiskolinę ūkiai nuo kreditorių akcijos. Nuo 1928 m. skiriamos Rytprūsių ūkiui subsidijos siekdavo netoli visos Lietuvos valstybės biudžeto sumos.

Dar intensyviau pradėta varyti vidaus kolonizacija. Vien iki 1930 m. įkurta apie 8.000 naujų ūkių, 94.000 ha. Ši kolonizacija daugiau lietė pietinę provincijos dalį. M. Lietuvoj jau nuo senųjų kolonizacijos laikų vyravo valstiečių ūkiai, o ne stambiosios nuosavybės. Ju dalinių supirkinėjimu ir dalinimu norėta sulaikyti gyventojų bėgimą į Vakarus, pasiekusį jau po 14—15.000 žmonių kasmet. Naujų sodybų kūrimui finansuoti 1930 m. buvo įsteigtas Deutsche Siedlungsbank. Žemės ūkio gelbėjimo dar plačiau ėmėsi nacių rėžimas žinomuoju Kocho planu.

O vis dėlto Rytprūsiai iki pat šio karo paliko stambiosios nuosavybės kraštas su savo gausingais dvarais. Iš bendro apie 240.000 ūkių skaičiaus dvarai su per 100 ha žemės sudarė per 35% visų ūkių. Stambių ūkių daug būta ir 20—100 ha grupėj, nes ji apėmė ligi 40% visų krašto ūkių. Gi 5—20 ha ūkiai tesudarė nepilnus 20%. Tik M. Lietuvoj, kaip minėta, buvo lygesnis žemės valdymo pasiskirstymas. Iš bendro 3,7 mil. ha Rytprūsių žemės ploto žemės ūkio reikalams buvo naudojama 2,7 mil. ha, t. y. apie 73%. Jos tarpe dirbamos apie 2 mil. ha (74%), pievų 0,4 mil. ha (15%) ir ganyklių apie 0,3 mil. ha (11%). Tuo būdu dirbama žemė sudarė 54%, o pievos ir ganyklos 19% viso krašto ploto. Miškai užėmė per 18% viso paviršiaus. Likusi teko keliams, ežerams ir nenaudojamai žemei.

Visi šitie žemės pasiskirstymo procentai maždaug tinka ir M. Lietuvos rajonui. — Iš grūdinių kultūrų dominuojančią vietą užimdavo rugiai ir avižos, o žymiai mažiau buvo sėjama miežių ir kviečių. Šių kultūrų derlius iš ha sukdavosi apie 16—18 kvintalų, o jų gaunami kiekiai tokie 1929 m.: rugių 0,61 mil. to., avižų 0,48 mil. to., miežių 0,23 mil. to. ir kviečių 0.13 mil. to. Tai visų Rytprūsių vidutinė metinė grūdinių kultūrų gamyba. Kokia šios gamybos dalis tektų Mažajai Lietuvai? Tam reikalui reiktų imti maždaug visa Gumbinės apygarda ir apie 40% Karaliaučiaus apygardos ploto. Tuo būdu gautųsi apie 14.600 km², arba 40% Rytprūsių ploto. Priimant šiuos duomenis, galima gauti tokius išvestinius Mažosios Lietuvos grūdinių kultūrų derlius (1928—30 m. vidurkis): rugių 246.240 to., avižų 186.260 to., miežių 80.600 to., kviečių 63.640 to. Tai sudaro 50% visų Rytprūsių kviečių derliaus, 40,5% rugių, 38% avižų ir 35% miežių. (Daviniai šiems išvestiniams duomenims imti iš Herders-Lexikon atlasų tomo, 33-jo atlaso, 1932 m. leid.) Iš

tikro, geriausia kviečių žemė ir yra šiauriniuose Rytprūsiuose, t. y. Mažojoj Lietuvoj. Kitų kultūrų derlius atitinka maždaug mūsų paimtos Mažosios Lietuvos ploto proporciją. — Rytprūsių žemės ūkis augino nemažus kiekius bulvių, būtent 2.6 mil. to (1929 m.). Proporcingai didesnė jų derliaus dalis tenka pietiniams lengvų žemių Rytprūsiams. Tuo tarpu iš bendro pievų šieno derliaus 1.24 mil. to. bent pusė turėjo būti gaunama M. Lietuvoj. Cukrinių runkelių auginimo sritis yra pietinėj šios provincijos daly (jų gauta 1929 m. 106.000 to.).

Iš gyvulių daugiausia buvo laikoma raguočių ir kiaulių — po 1.2 mil. Toliau ėjo arkliai — 0,45 mil. Avių ūkis turėjo nykimo tendenciją (būta 0.19 mil.). Rytprūsių raguočių veislė buvo gana aukštos kokybės ir sudarė bazę vis smarkiau kylančiai pienininkystei. Dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą ji pateikdavo reichui (neskaitant Rytprūsių vidaus suvartojimo) 126.000 centnerių sviesto ir 394.000 ct. sūrio.

Arklių auginimas — tai specifinė M. Lietuvos gyvulininkystės šaka, turinti gilias tradicijas ir garsią praeitį. Jų centras Trakėnai, Stalupėnų apskr. Tai valstybinė doména, turinti 25.000 margų žemės ir laikanti apie 1000 grynaveislių arklių. Nuo tos vietovės gavo vardą ir patys lietuviško tipo arkliai, kuriuos ten augindavo. Vėliau buvo įsteigta visa eilė žirgynų ir kitose provincijos vietovėse (Isruty, Gudvaliuose, Rastenburge, Braunsberge). Šie žirgynai ypač nuo 19 a. antros pusės pateikė vokiečių kariuomenei didžiausią arklių kontingentą. Mažosios Lietuvos arklių turgūs (Tilžėj, Pilkalnyje, Gumbinėj, Isruty) buvo garsūs nuo senų laikų. Į juos vykdavo pirktis arklių ne tik tolimos Vokietijos, bet ir užsienio arklių pirkliai.

Apibendrinant tenka pasakyti, kad Rytprūsiai, tad ir M. Lietuva, buvo palyginti, nemažas žemės ūkio gaminių pertekliaus kraštas. Apskaičiuojama, kad Ryptprūsiai be savęs galėjo išmaitinti dar apie 3 mil. žmonių.

Miškų turtingumu Rytprūsiai nepasižymėjo, nes labai daug jų praeity iškirsta vietos pramonės reikalams, o žemė paversta į dirbamus plotus. Bendrasis Vokietijos miškingumas siekė 27 % viso ploto, čia — tik 18 %. Didžiausi ir vertingiausi jų plotai yra pietiniuoes Rytprūsiuose, Mozūrų rajone ir Varmijoj. M. Lietuvos srity buvo bent aštuoni didoki girių masyvai. Iš jų minėtina Ramintų giria (apie 25.000 ha) ir miškų plotai tarp Tepliavos-Vėluvos bei Skaisgirio ir Labguvos. Daugumą medžių sudaro aukštos rūšies spygliuočiai. Ypač geros kokybės yra pušis, labiausiai Europoj tinkama stalių medžiagai.

2. **Pramonė ir amatai.** — Rytprūsių pramonei ir amatams plėstis teisinės sąlygos susidarė ypač nuo 19 a. pradžios, kai buvo pašalinti verslo laisvės suvaržymai. Iš antros pusės, tas pats šimtmetis su garo ir jėgos visuotiniu pritaikymu (vėliau ir elektros), sukėlęs didžiausią ūkio gyvenimo perversmą, negalėjo nepaveikti ir šios provincijos ūkio. Tiesa, iš pradžių čia pasireiškė dėl to ir tam tikrų ūkinių sunkumų. Ypač amatai skaudžiai pajuto pramonės persiorganizavimą į kapitalistinę stambiąją įmonę ir perėjimą į naujus techninius darbo metodus. Sunyko visa eilė žydėjusių namų pramonės šakų. Tas pats procesas palietė ir žemės ūkio perdirbamąją pramonę. Tam tipingiausias pavyzdys — malūnai. Nuo 19 a. vidurio gausių smulkių vėjo malūnų vietą sparčiu tempu užėminėjo stambūs garo malūnai. Jie išsivystė į vieną iš svariausių Rytprūsių pramonės šakų, o smulkieji beliko, kaip šalutinė žemės ūkio šaka. Į 19 a. galą Rytprūsių pramonė dar sparčiau pergyveno bendrąją pramoninės raidos tendenciją — jos koncentracijos ir specializacijos vyksmą. Įmonių skaičius mažėjo, o dirbančiųjų jose didėjo.

Tačiau Rytprūsiai, būdami Vokietijos sudedamąja dalimi, drauge nustojo perspektyvų išsivystyti į stambesnio masto pramoninį rajoną. Juk jie negalėjo žengti drauge su vidurio bei vakarų Vokietijos industrializacijos tempu ir atlaikyti jos gaminių konkurencijos. Pastarosios sritys turėjo vietoj ar žymiai arčiau anglis ir reikiamas žaliavas, atseit daug palankesnius įmonių kūrimosi vietovės veiksnius, ne kaip perdėm agrariniai Rytprūsiai. Antra vertus, šios provincijos pramoninę raidą neigiamai veikė ir jos gyventojų pertekliaus nesulaikomas traukimas į tuos pačius jau industrinius Vakarus. Tik didžiulė tranzito prekyba su Rusija ir jos žaliavų artumas sudarė tam tikrą atsvarą bei bazę prieš nenukonkuruojamus Vakarus. — Pagal 1910 m. surašymo duomenis Rytprūsiai turėjo 4 364 stambesnes pramonės įmones su 60.000 darbininkų. Jos svarbiausi centrai kaip tik buvo M. Lietuvos rajone, būtent: Karaliaučiuj, Tilžėj, Isruty ir Klaipėdoj.

Pralaimėtas karas ir Rytprūsių grąžinimas į jų 18 a. izoliuotą padėtį įkvėpė vokiečiams naujų akstinų industrializuoti šią atitrūkusią nuo reicho koloniją bei padaryti ją galimai nepriklausomą nuo Vakarų fabrikatų. Rytprūsiai — vokiečių forpostas Rytuose, apsuptas iš visų pusių žaliavų kraštu. Joms perdirbti ir pakelti provincijos gyventojų skaičių bent 1,5 mil. — štai nacių laikų Rytprūsių užsimoto industrializacijos plano viena iš skelbiamų idėjų. Tuo būdu būsiąs sustiprintas ir ūkininkų luomas. Tos akcijos išeinamasis taškas buvo nacionalpolitiniai, bet ne ūkiniai motyvai. „Čia turėjo rasti sau tėvynę ir duoną sveika pasienio tauta (gesundes Grenzvolk). Akyvaizdoj galingai besiveržiančios slavų tautų bangos ji turėjo padėti išlaikyti senosios ordino žemės vokiškąjį charakterį . . ." (B. Schuhmacher „Geschichte Ost- und Westpreußens", Königsberg, 1937, p. 287).

Prieškarinę Rytprūsių pramonę, kurios svarbiausi centrai visą laiką pasiliko M. Lietuvoje, galima suskirstyti į dvi kategorijas. Viena iš jų užsiėmė perdirbimu vietos žemės ūkio ir miško teikiamų žaliavų. Čion priklauso pirmiausia stambūs krašto malūnai. Jie perdirbdavo net importuotus iš rytų valstybių grūdus. Jų metinės produkcijos vertė jau prieš Pasaulinį Karą siekė per 100 mil. markių. Dar svarbesnė šios kategorijos pramonės šaka, nepriklausanti nuo Vakarų anglies ir geležies, yra medžio apdirbimas, ypač lentpjūvės. Tuojau po ano karo (1921 m.) jų būta 230 su 520 gaterių, 2.3 mil. kietmetrių apdirbimo pajėgumu. Jose dirbo 11.000 darbininkų. Priskaitant lentpjūvių šalutinių įmonių darbininkus, visų drauge tarnautojus ir jose dirbančiųjų šeimų narius, gaudavosi impozantiškas 90.000 žmonių skaičius, gyvenęs iš šios pramonės šakos. Vadinasi, vien lentpjūvių pramonė išmaitindavo apie 4.5 % viso provincijos gyventojų ir suteikdavo uždarbio daugiau, kaip 20% visų pramonėj dirbančių žmonių. Šiaurėje esančios lentpjūvės apdirbdavo daugiausia importinį mišką, o pietuose — vietinį. Pokario metais Rytprūsių lentpjūvės smarkiai skundėsi atgijusios Lietuvos medžio pramonės konkurencija, ypač užsienio rinkose. Užtat vokiečiai stengėsi praplėsti pjauto medžio sunaudojimą pačiuose Rytprūsiuose. Tam į pagalbą atėjo augantį baldų pramonė. Dar stipresnę atramą medžio perdirbimas rado vietos didžiuliuose celiuliozės fabrikuose. Iš jų du buvo Karaliaučiuje ir po vieną Tilžėj bei Ragainėj. Vien Karaliaučiaus celiuliozės fabrikas eksportuodavo per 100 000 to. celiuliozės ir duodavo 3000 žmonių darbo. Penktasis celiuliozės fabrikas dirbo Klaipėdoj. Didžiuma Rytprūsių medžio bei popierio pramonės koncentravosi M. Lietuvoj — abiejose Nemuno pusėse ir Priegliaus rajone.

Užtat daugiausia provincijos pietuose buvo susikūrusi gausi spirito (iš bulvių) ir cukraus pramonė. Visame krašte nemaža buvo alaus bravorų. Gausios pieninės ir skerdyklos rėmėsi vis bekylančia krašto gyvulininkyste. Statybai medžiagų pateikdavo vietinės plytinės, cemento gaminių ir akmens apdirbimo pramonė.

Rytprūsiai, kaip ir Lietuva, yra didžiai neturtingi mineraliniais žemės turtais. Be jų nesti kasyklų pramonės. Bet M. Lietuva gali didžiuotis savo gintaru. Sembos pusiasalio mėlynojoj žemėj, „gintaro pajūry" tarp Piliavos ir Kranto, randami gintaro kiekiai įgalina jo pramoninę eksploataciją. Iš pradžių gintaras tebuvo žvejojamas iš jūros ar tiesiog randamas išplautas Baltijos pajūry tarp Dancigo ir Palangos. Bet jau į 16 a. pabaigą Semboj jis pradėtas primityviai kasinėti iš žemės. Tik į 19 a. antrą pusę jo kasimas įgijo tikrą pramoninį pobūdį, kai valstybė gintaro kasimo teisę išnuomojo vienai pajėgiai firmai, gaudama už tai kasmet apie 0,8 mil. markių nuo-

mos. Reikia atsiminti, kad gintaras visą laiką pasiliko valstybės regalija. 1899 m. valdžia perėmė iš minėtos firmos ir gintaro kasimą bei realizavimą, sumokėdama už visus įrengimus, žemę ir gintaro rezervus 9,5 mil. markių. Suma rodo, kad būta jau ne menko pobūdžio pramonės. 1913 m. iškasamo gintaro kiekis pasiekė 450.000 kg. Jis duodavo valstybei apie 1,5 mil. markių pajamų, o antra tiek uždirbdavo Sembos pakraščių gyventojai už jų randamą ir pristatomą gintarą. Pačiose gintaro kasyklose dirbdavo apie 1000 darbininkų. Jų centras Palmnikuose. — Didžiausia gintaro išdirbinių pramonė koncentravosi Karaliaučiuje, o už Rytprūsių ribų-Dancige, Stolpe, Berlyne ir mūsų Palangoj. Išsiplėtus gintaro panaudojimo formoms, jo dirbinių pramonė perėjo iš namų dirbtuvėlių į fabrikinę gamybą.

Antrai Rytprūsių pramonės kategorijai priklausė įmonės, daugiausia pagrįstos tolimesnių sričių žaliava ar pusfabrikačiais. Tai metalų bei mašinų, ypač žemės ūkio mašinų, pramonė, laivų ir vagonų statyba, cheminė pramonė, tekstilės įmonės, odos, batų ir tabako fabrikai.

Iš atskirų M. Lietuvos vietovių, kur koncentravosi kokia pramonė, minėtinos: 1. K a r a l i a u č i u s — konkrečiai: 1. vagonų fabrikas (1865 m. įsteigtas, jau iki Pirmojo pasaulinio karo pabaigos išleidęs 25.000 vagonų); 2. laivų statybos įmonė; 3. du celiuliozės fabrikai su šalutine sulfitinio spirito gamybos įmone; 4. kartono fabr.; 5. baldų fabrikai; 6. eilė stambių lentpjūvių; 7. karoserijų fabr.; 8. cemento prekių fabr.; 9. visa eilė statybos firmų (tarp kitko: geležinkelių, kelių, tiltų, fabrikų statymo); 10. geležies konstrukcijų tiltų ir aukštajai statybai fabr.; 11. žemės ūkio mašinų fabr.; 12. geležinių spintų — seifų fabr.; 13. laikrodžių fabr.; 14. tepalų fabrikas; 15. dažyklos; 16. vilnos didžiulė valykla; 17. aprangos dalykų įmonės; 18 gintaro dirbinių įmonės; 19. saldumynų pram.; 20. eilė malūnų; 21. cigarečių fabr.; 22. likerių ir vyno fabr. etc.

2. I s r u t i s: 1. garsi linų verpykla ir audykla; 2. įvairios geležies liejyklos ir mašinų fabrikai; 3. cemento prekių fabr.; 4. plytinės; 5. dirbtinio akmens fabrikai; 6. garsus krosnių fabrikas; 7. lentpjūvės; 8. malūnai; 9. saldumynų fabr.; 10. alaus daryklos; 11. stambus cheminis fabr. (tepalų iki 2000 to. per metus; sodos, skalbimo miltelių, deguto); 12. odos fabr.

3. T i l ž ė: 1. celiuliozės fabr. (su 1800 dirbančių); jo šalutinės imonės-popieriaus ir sulfitinio spirito gamyba; 2. muilo; 3. odos; 4. tabako fabr.; 5. mielių fabr.; (su 1000 to. pajėgumu); 6. didelė alaus darykla; 7. likerių fabr.; 8. pieninės (garsus Tilžės sūris).

4. G u m b i n ė: 1. malūnų pram.; 2. lentpjūvės; 3. baldų fabr.; 4. cemento prekių fabr.; 5. vonioms pečių fabr.; 6. batų fabr.; 7 acto; 8. botagų ir diržų fabr.

5. R a g a i n ė s celiuliozės fabr. Minėtina Friedlande Rytprūsių elektrinė (Ostpreußenwerk 60.000 voltų).

Kiek iš visų čia minėtų įmonių išliko ir dabar egzistuoja, neįmanoma pasakyti. Šiaipjau, M. Lietuvos pramonės natūralinis užnugaris guli jos šiaurėje ir rytuose.

3. S u s i s i e k i m o k e l i a i i r p r e k y b a. — Rytprūsiai-senas didžiosios Lietuvos kunigaikštijos ir Rusijos prekybos tarpininkas su Vakarų Europa. Nemažos reikšmės jie turėjo ir Lietuvos respublikos bei Sovietinės Rusijos prekybos santykiams su Vokietija. Jau vien ši raktinė Rytprūsių, ypač M. Lietuvos rajono pozicija tarp Vakarų ir Rytų reikalavo suorganizuoti atitinkamą susisiekimo kelių tinklą. Tą pat diktavo, žinoma, ir pačios provincijos ūkis. Žvilgterėję į Rytprūsių žemėlapį, tuojau pastebėsime, kad jie išraižyti visa eile geležinkelių linijų. (Dalis iš jų tėra lokalinio vaidmens ar sujungiančios pagrindines linijas.) Svarbiausios reikšmės turėjo šios linijos: 1. Marienburg—Elbing—Karaliaučius—Isrutis—Eitkūnai; 2. D. Eylau—Allenstein—Isrutis—Tilžė; 3. Karaliaučius—Lukas(Lyck)—Balstogė; 4. Karaliaučius—Isrutis—Galdapė—Suvalkai etc. Vienos iš jų jungė tiesiogiai Vakarus per Vokietiją su Šiaurryčių Europa, antros-Rytų Europos ekonominį natūralų užnugarį su Karaliaučiaus uostu. M. Lietuvai lemiančios reikšmės turi Karaliaučiaus—Eitkūnų, Isručio—Tilžės ir iš dalies Karaliaučiaus—Įsručio—Galdapės—Suvalkų linijos. Iš jų minta Karaliaučiaus uostas, kaip tranzitinės prekybos centras. Į Karaliaučių galutinai subėga ne tik Mažosios Lietuvos, bet nemaža ir pietinių Rytprūsių geležinkelių. Tai lyg voras, savo gausingais tinklais čiulpęs artimiausio ir tolimesnio užnugario ekonominius syvus.

Įsrutis turi pagrindinio geležinkelių mazgo vaidmenį. Į ją sueina penkios plačiųjų ir tiek pat siaurųjų geležinkelių linijų. Ji suriša šiaurinės Nemuno pusės M. Lietuvą su jos kairiąja pagrindine dalimi. — Bendras Rytprūsių geležinkelių tinklas siekė 3 265 km. Tuo būdu 1000 km² teko apie 90 km. geležinkelių, o 100.000 gyv. — 145 km gelež. Atsimenant, kad tai perdėm agrarinis kraštas su būdingu tokiems kraštams gyventojų palyginamu retumu, galima dar labiau įvertinti šios provincijos tranzitinę reikšmę. Žemės ūkio sričiai nėra reikalingas toks tankus geležinkelių tinklas. Juk net visos pramoningosios Vokietijos 1000 km² ploto teišeidavo 124 km geležinkelių (Prancūzijoj — 116 km), o 100.000 gyv. — 93 km.

M. Lietuvos rajone turėtų būti per 1000 km geležinkelių. Čia tik trikampis tarp Labguvos, kuršių marių ir Tilžės veik neturi geležinkelių, nes tai ypač žema, drėgna ir retai gyvenama pievų sritis. Mažiau jų yra pačiame šiaurytiniame M. Lietuvos kampe.

Rytprūsiai turi gana gerą ir plentų bei vieškelių tinklą. — 12.643 km. (1926 m.). M. Lietuvoj pagrindinis plentas eina nuo Karaliaučiaus į Eitkūnus, kurs jau buvo norėtas paversti autostrada, bet karas sutrukdė.

Tolimesnėj praeity tiesiog lemiamos reikšmės M. Lietuvos gyvenimui ir jos ryšiams su Rytų užnugariu turėjo vidaus vandens keliai. Tačiau visoj susisiekimo sistemoj jie tebevaidino žymų vaidmenį ir iki pat paskutinių laikų. Juk prieš pat I—jį pasaulinį karą (1913 m.) Karaliaučiaus uosto apyvartai vidaus vandens keliai davė 1,13 mil., Klaipėdos — 0,57 mil. ir Tilžės — 0,36 mil. tonų prekių (laivais ir sieliais).

Iš tų kelių minėtini:

1) Prieglius — Karaliaučiaus — jūros kanalas. — Pats Prieglius didesniems vidaus vandenų laivams tetinka plaukioti iki Vėluvos (70 km), o mažesniems — iki Įsručio (viso 125 km). Tačiau jo pagrindinė reikšmė yra ta, kad jis sujungia Karaliaučių su Aistmarėmis ir tuo būdų jį padaro jūros uostų. Pačios Aistmarės, tiesa, yra negilios (vidutiniškai 2,5 m). Natūraliai jomis negali plaukioti jūros laivai. Užtat 1901 m. galutinai buvo prakastas vad. jūros kanalas (6,5 m. gylio) nuo Priegliaus žiočių iki Piliavos uosto, kurs jau turi tiesioginį ryšį su Baltija. Dabar to kanalo gylis siekia 8 m., tad Priegliaus žemupiu į Karaliaučių ateina ir jūros laivai, nes Karaliaučiuje Prieglius pasiekia 4,5—6,5 m. gylio. Jis žymiai seklesnis tarp Vėluvos ir Karaliaučiaus (vidutiniškai 2,10 m.). — 2) Prieglius — Deimena — Didysis Fridricho kanalas — Sekenburgo kanalas — Gilija — Nemunas. — Tai svarbiausia senoji vandens susisiekimo arterija iš šiaurinių Rytprūsių į Lietuvą ir Rusiją, suvaidinusi didžiulį vaidmenį Karaliaučiaus uosto tranzitinėj prekyboj. Šis kelias, aplenkdamas Kuršių mares, sujungia tiesiogiai Nemuną su Priegliumi, o per jį ir su Karaliaučiumi. — 3) Nemunas yra didžiausia M. Lietuvos upė, turinti didžiulį vaidmenį jos vidaus vandens susisiekimo sistemoj. Tai ypač sena miško plukdymo arterija sukūrusi visą M. Lietuvos medžio pramonę. Jis čia reguliuotas ir turi apie 3,5 m. gylio. Jo reikšmė dar labiau pakiltų, jei jis būtų sureguliuotas bent iki Kauno, o tolimesnėj perspektyvoj ir iki Gardino. Sutvarkius Nerį, vandens keliu galima būtų pasiekti ir Vilnių. Nemuno dėka galėjo išsivystyti ir Klaipėdos uostas bei jo medžio prekyba. Prie jo guli nemažos reikšmės vidaus vandenų Tilžės uostas su jo „medžio pramonė. — 4) M o z ū r u k a n a l a s, pravestas po Didžiojo karo, jungia pietinę Mažosios Lietuvos dalį su šiaurinės dalies vidaus vandenų tinklu. Tas kanalas, išvestas iš Mauro ežero ir įvestas ties Allenburgu į Alną visas (ca 50 km.) patektų į mūsų apibrėžtos M. Lietuvos plotą. Mozūrų ežerai tarpusavy sujungti iki pat Johanisburgo. Tuo būdu nuo čia iki Karaliaučiaus susidaro per 200 km. vandens kelias, kuriuo gali būti plukdomas miškingo Mozūrų rajono medis. Alnos upė tinkama laivybai nuo Friedlando.

Tuo būdu Mažoji Lietuva turi puikų susisiekimo kelių tinklą. kuriuo eidavo nemaža tranzito prekyba. Prekybos apimtis dar labiau išaugtų, jei M. Lietuvos rytuose ir šiaurėje nebūtų dirbtinių sienų. Tuo pačiu, žinoma, didžiai pakiltų ir Karaliaučiaus uosto vaidmuo bei jo ūkinės apyvartos.

V i s o M a ž o s i o s L i e t u v o s ū k i o n a t ū r a l i t ą s a i r j o p r a m o n ė s b e i s u s i e k i m o s i s t e m o s a r t i m i a u s i a s u ž n u g a r i s g l ū d i D. L i e t u v o s p l o t u o s e.

KLAIPĖDOS KRAŠTO ĮSIJUNGIMAS Į LIETUVOS RESPUBLIKĄ

A. ŠAPOKA

Mažosios ir Didžiosios Lietuvos ryšiai yra amžini. Tai yra vieno tautinio organizmo dalys, perskirtos politinių aplinkybių ir ilgai gyvenusios skirtingose sąlygose. Kraštas, kuris šiandieną vadinamas Didžiąja Lietuva, dar priešistoriniais laikais sukūrė savo valstybę, kuri 14—15 a. išaugo į milžinišką rytų Europos imperiją. Tikroji Lietuva šitoje milžiniškoje valstybėje sudarė jos branduolį. Tuo tarpu Mažoji Lietuva 13a. pabaigoje pateko Vokiečių Riterių Ordino valdžion ir sudarė jo valstybės šiaurės rytinę dalį. Vėliau ji buvo Prūsų kunigaikštijos ir Prūsų karalijos pakraštinė sritis.

Vokiečių Ordinas čia nelengvai įsitvirtino. Kraštas priešinosi labai atkakliai, o pagalbos jis ne kartą sulaukdavo iš Lietuvos valstybės. Ir vėliau didieji Lietuvos kunigaikščiai ne kartą yra reiškę pretenzijų į visą Ordino nukariautą kraštą arba nors į rytinę jo dalį — Mažąją Lietuvą. Štai pvz. 1358 m., kai imperatorius Karolis IV pasiūlė didžiajam Lietuvos kunigaikščiui Algirdui krikštytis ir aprikštyti kraštą, šis pastatė sąlygą, kad Vokiečių Ordinas iš Prūsijos išsikeltų į pietų Rusiją ir imtųsi ginti krikščioniškąją Europą nuo totorių ir kad prie Lietuvos būtų prijungta Ordino valstybės šiaurės rytinė dalis iki Alnos upės ir Kuršių marių, t. y. kaip tik Mažoji Lietuva.

1413 m., ginčo dėl Žemaičių sienos metu, kai imperatoriaus Zigmanto atstovas pripažino, kad Klaipėda ir Veliuona gulį Žemaičių krašte, o Ordinas tai norėjo ginčyti, vieno pasikalbėjimo metu didysis Lietuvos kunigaikštis Vytautas Ordino maršalkai pareiškė: „Prūsai yra taip pat mano tėvų žemė ir aš jų reikalausiu iki pat Osos". Viename to paties meto Ordino agento pranešime yra sakoma, jog vadai Vytauto kariams aiškiną, kad kunigaikštis netrukus trauksiąs prieš Ordiną. Pirmiausia jis pulsiąs Ragainę, o paskum Karaliaučių, nes tos žemės kadaise priklausiusios Lietuvai. Bajorai tam agentui pasakę: „Mūsų kunigaikštis turi atsiimti Karaliaučių, nes tai jo tėvonija".

Politinių santykių raida nulėmė, kad vėlesniais laikais Mažosios Lietuvos sujungimo su visu lietuviškuoju masyvu klausimas ilgai nebebuvo keliamas. Jis buvo iškeltas jau nebe dinastijos teisių pagrindu, bet politiškai sąmoningų ir apsisprendusių pačių krašto gyventojų valia ir atsikuriančios nepriklausomos Lietuvos valstybės, natūraliai siekusios sujungti į vieną politinį organizmą visas tautos dalis.

Iki 19 a. pabaigos Mažosios Lietuvos politinio klausimo nebuvo. Lietuviai ten vedė kovą tik dėl savo tautinės kultūros, ypač kalbos, išlaikymo. Ir iš viso lietuvių klausimas nebuvo labai aštrus tol, kol bismarkinis reichas nepradėjo plačiai užmotos vokietinimo politikos. Lietuvių valstiečių masė buvo konservatyvi, — klusni valdžiai ir ištikima karaliui. Tačiau lietuvių kalbos visiškas pašalinimas iš mokyklų ir viešojo gyvenimo ir ją išjudino. Tiesa, ji dar ilgai nesusigaudo padėtyje, tiki savojo karaliaus tėviškąja globa ir tikisi apginsianti savo kalbą peticijomis. Tačiau kai peticijomis nusiviliama, kai jos neduoda beveik jokių vaisių, lietuviškasis sąjūdis palengva ima įgauti ir politinio atspalvio. Gana gausioje vietos periodikoje 1878 m. atsiranda laikraštis, kuris jau aiškiai akcentuoja bendrumą su Didžiąja Lietuva. Tuo pat metu kuriasi įvairios tautinės lietuvių organizacijos. Iš jų reikšmingiausia ir simptomiškiausia be abejo buvo 1885 m. Tilžėje įkurta „Birutės" draugija. Tai buvo antitezė vokiečių mokslininkų įkurtajai „Litauische literarische Gesellschaft". Kai šioji savo uždaviniu statėsi išnykimui pasmerktos lietuvių tautos kultūrinio palikimo dokumentaciją, jo išsaugojimą mokslui, „Birutė" savo uždaviniu pasistatė lietuvybės stiprinimą ir tautinės sąmonės kėlimą.

Ilgainiui tautinis Mažosios Lietuvos sąjūdis davė ir apčiuopiamų rezultatų. 1898 m. lietuviai jau sugebėjo pasiųsti savo pirmąjį atstovą į Vokietijos reichstagą, o 1903 m. ir į Prūsų karalystės parlamentą. 1913 m. į karalystės parlamentą lietuviams pasisekė pravesti jau du atstovu. Tiesa, jie ten ne kažinką galėjo padaryti, tačiau jau pats jų išrinkimo faktas rodo lietuviškosios visuomenės stiprėjimą, tautinės sąmonės augimą.

Vokietijai pralaimėjus I Pasaulinį Karą, ir joje pasireiškė revoliuciniai sąjūdžiai. 1918 m. lapkričio 11 d. buvo įkurta ir „Prūsų Lietuvių Susivienijimo Tautos Taryba", kuri toliau vadovavo visam politiniam lietuvių judėjimui. 1919 m. balandžio m. 25 d. Tilžėje sušauktas visuotinas organizacijos suvažiavimas nustatė veiklos pagrindus ir organizacinę schemą. Atsirado lietuviškųjų klubų tinklas, bent du nauji laikraščiai, eilė jaunimo organizacijų, o Klaipėdoje „Lietuvių Biuras" informacijos reikalams ir „Lietuvių Susivienijimas" tautiniams reikalams ginti.

Tuo metu vykstančioje taikos konferencijoje Versaly visų Rytprūsių ir Klaipėdos krašto klausimą iškėlė Lenkai, remiami Prancūzų, o taip pat Lietuvos delegacija, kuri, nors neįsileista į konferencija, bet veikė memorandumais, asmeniškais ryšiais ir per spaudą. Prancūzų remiami, Lenkai reikalavo sau vakarinių Prūsų, iš Karaliaučiaus srities sudaryti nepriklausomą valstybėlę Tautų Sąjungos protektorate arba autonominį vienetą Lenkijos ribose, o šiaurės Rytprūsių dalį, gyvenamą lietuvių, prijungti prie Lietuvos, jei ši sutiks sueiti unijon su Lenkija. Lietuvos delegacija reikalavo Lietuvai priskirti be jokių salygų Lenkijos atžvilgiu visas lietuviškąsias sritis — iki Labguvos, Įsruties, Gumbinės, Darkiemio ir Geldupės apskričių imamai.

Prūsų Lietuvių Tautos Taryba 1919 m. balandžio 8 d. raštu konferencijos pirmininkui Clemanceau pareiškė tokį patį reikalavimą. Tačiau konferencija dar nepripažintos de jure Lietuvos atžvilgiu laikėsi rezervuotai ir jos reikalavimų nepaisė. Ji atskyrė nuo Vokietijos tik dešinėje Nemuno pusėje buvusią Rytprūsių dalį — Klaipėdos kraštą. Betgi jo sujungimo su Lietuva tuo tarpu taip pat nesiryžo deklaruoti. Lenkijos pastangomis Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos klausimas buvo paliktas kaip presijos priemonė Lietuvai įtraukti Lenkijos įtakon. Tuo būdu taikos sutarties projekto 99§ skelbė, kad Vokietija Klaipėdos krašto išsižada ir sutiks su santarvininkų sprendimu dėl jo ateities likimo.

Vokietijai svarstant ir redaguojant pastabas dėl sutarties projekto, žinoma, buvo reikšta nepasitenkinimo ir dėl Klaipėdos krašto atskyrimo. Vokietijos spauda iškėlė šūkį: „Die Memel unser Strom, nicht unsere Grenze", o vyriausybė savo pastabose pareiškė su krašto atskyrimu nesutinkanti, nes jo gyventojų dauguma esanti vokiška ir jis esąs suaugęs su Vokietija ir ūkiškai ir kultūriškai.

Konferencija kai kurias Vokietijos vyriausybės pastabas dėl taikos sutarties projekto priėmė. Pvz. Silezijoje nutarė pravesti plebiscitą. Apie tai pranešančiame rašte buvo pasisakoma ir dėl Klaipėdos krašto. Tada konferencijos pirmininkas rašė:

„Susijungusios ir susitarusios valstybės nesutinka pripažinti, kad Klaipėdos krašto cesija prieštaraujanti tautiniam principui. Kalbamasis kraštas visada buvo lietuviškas, jo gyventojų dauguma kalbos ir kilmės atžvilgiu yra lietuviai. Tas faktas, kad Klaipėdos miestas didžia dalimi yra vokiškas, negalėtų pateisinti viso krašto palikimo Vokietijos suverenume, ypač jau dėl to, kad Klaipėdos uostas yra vienintelis Lietuvos išėjimas į jūrą.

Yra nutarta, kad Klaipėda ir aplinkinis kraštas bus perduoti susijungusioms ir susitarusioms valstybėms, nes lietuvių teritorijos statusas dar nėra nustatytas".

Tuo būdu taikos konferencija savo nusistatymo nepakeitė. Taikos sutarties 99§ Klaipėdos kraštą iš Vokietijos išskyrė ir įvedė ten Santarvės kondominiumą.

Versalio taikos sutartis įsigaliojo 1920 m. sausio 10 d., o Klaipėdos krašto valdymą santarvininkų atstovas gen. Odry perėmė vasario 13 d. To pat mėn. 17 d. jis sudarė pirmąją krašto direktoriją, birželio 8 d. buvo paskirtas administracijos prefektas prancūzas Petisnė, kuris 1921 m. gegužės 1 d. Ambasadorių Konferencijos nutarimu buvo paskirtas vyriausiu krašto komisaru.

Versalio taikos konferencijai nepatenkinus reikalavimo atskirti nuo Vokietijos visas lietuviškąsias sritis, Prūsų Lietuvių Tautos Taryba iš Tilžės persikėlė į Klaipėdą ir visą savo dėmesį sukoncentravo į šį kraštą, ėmėsi vadovauti šio krašto lietuviams. Kadangi senieji savivaldybiniai organai buvo vokiečių rankose, tad T. Tarybai krašto valdymo į savo rankas perimti nepasisekė. Tačiau iš miestų ir apskričių savivaldybių atstovų sudarytojo vad. Vorparlamento ji nepripažino, ir jos balso paklausė visas 1/3 tos institucijos narių lietuvių. Šie pripažino ne Vorparlamento, bet T. Tarybos vyresnybę. Krašto sąlygų nepažįstąs Santarvininkų atstovas direktoriją sudarė vien iš vokiečių Vorparlamento vykdomojo komiteto narių. Tik vėliau, lietuviams dėl to pareiškus protestą, jis pakvietė ir 2 Tautos Tarybos narius. Tikėdamasi lietuviams prideramos reikšmės pasieksianti ramiomis priemonėmis, T. Taryba leido tiems savo nariams į direktoriją įeiti, tačiau greit pasirodė, kad kova bus sunki ir ilga.

Santarvininkų atstovas, administraciją organizuodamas, pasirėmė senuoju vokišku aparatu, kuriame lietuvių buvo labai mažai, tad ir naujuose organuose jų mažai teatsirado. Net Valstybės Taryboje, kuriai buvo pripažinta teisė pareikšti savo nuomonę visais svarbesniais administracijos ir ūkio klausimais, iš 20 narių tebuvo vos 3 lietuviai. Tuo būdu visas viešasis gyvenimas tebeturėjo vokiškąjį charakterį. Taikos konferencija atskyrė Klaipėdos kraštą nuo Vokietijos, remdamasi tuo, kad jo gyventojų dauguma buvo lietuviai, tačiau jie ir dabar tebebuvo nustumti į šalį, kaip ir Vokietijos valdymo laikais. Net lietuvių kalbai ilgai nebuvo pripažinta jokių teisių. Tik 1921 m. kovo 14 d. gen. Odry įsakymu ji buvo įsileista į mokyklas, kur to pageidaus tėvai, o oficialia administracijos kalba šalia vokiečių kalbos ji buvo pripažinta vos 1922 m. rugpjūčio 18 d. Valstybės Tarybos nutarimu.

Ypatingai Petisnė komisariavimo laiku, Klaipėdoje aiškiai pasirodė lenkų inspiruota politinė linija, turėjusi tikslą neprileisti prie krašto prijungimo prie Lietuvos. Kaip to pasekmė kilo labai smarkus judėjimas už sukūrimą atskiros valstybėlės, vad. Freistaato. Jį rėmė ir administracija ir to paties

Petisnė globoje sukurtos vokiškos visuomeninės organizacijos. Tuo tarpu Prūsų Lietuvių Tautos Taryba reikalavo konsekventiškos išvados iš taikos konferencijos sprendimo, būtent Klaipėdos krašto įjungimo į Lietuvos respubliką.

Jau 1919 m. gruodžio 24 d. Tautos Taryba buvo nutarusi užmegsti glaudesnius santykius su Lietuvos valstybe. 1920 m. vasario 16 d. P. L. Tautos Tarybos 4 nariai dalyvavo nepriklausomybės paskelbimo 2 metų minėjimo iškilmėse Kaune. Tuojau po to, vasario 21 d., Tautos Taryba priėmė iškilmingą rezoliuciją, reikalaujančią, kad 1. Lietuvos muitų siena būtų nukelta prie Nemuno, o jos apsauga kad būtų pavesta Lietuvos kariuomenei; 2. kad geležinkeliai, paštas telegrafas ir telefonas tuojau būtų pavesti Lietuvos susisiekimo administracijai ir 3. kad Lietuvos valstybė tuojau pradėtų naudotis Nemunu ir Klaipėdos uostu. Dar po mėnesio — 1920 m. kovo 20 d. — Lietuvos valstybės Tarybos iškilmingame posėdy Pr. L. Tautos Tarybos atstovai buvo kooptuoti Valstybės Tarybon. Iškilmėse dalyvavo ir Santarvininkų atstovai, o Prancūzų, atstovas Cohandet net pasveikino dviejų seserų — Didžiosios ir Mažosios Lietuvos — susijungimą, pareikšdamas džiaugsmo, kad prie Mažosios Lietuvos išvadavimo prisidėjusi ir Prancūzijos kariuomenė. Baigdamas jis sušuko: „Tegyvuoja sujungta Lietuva!"

Prancūzijos atstovo sveikinimai betgi buvo tik tušti žodžiai. Padėtis Klaipėdoje po to nei kiek nepasikeitė. Tačiau ir Klaipėdos lietuviai bei Lietuvos valstybė savo nusistatymo nemanė atsisakyti. Prieš pusę metų susirinkęs, Lietuvos Steigiamasis Seimas 1921 m. lapkričio 11. d. priėmė rezoliuciją, pavedančią vyriausybei rūpintis, kad Klaipėdos krašto sujungimas su Lietuvos respublika būtų įgyvendintas. O Klaipėdos kraštui buvo pažadėta autonomija ūkio, administracijos, darbo apsaugos, teismų ir švietimo bei kulto srityse.

Užsieniuose ši deklaracija didesnio atgarsio nerado, nes Lietuva tebebuvo de jure dar nepripažinta. Tačiau ji turėjo didelės reikšmės Klaipėdos krašte. Tenykščiams lietuviams ji rodė Lietuvos respublikos norą tęsti kovą iki galo, o kitus veikė raminančiai pareikštas pasiryžimas respektuoti amžiais susikūrusius, nuo kitos Lietuvos skirtingus, krašto kultūrinius, ekonominius ir kt. santykius.

Freistaatininkų vedamoji politika kraštą vedė vis į didesnę suirutę ir didesnius ekonominius sunkumus. Dėl kilusio politinio įtempimo vakarų Europoje Santarvininkai jokio radikalesnio sprendimo tuo tarpu nesiryžo daryti. Per 1922 m. padėtis taip įsitempė, kad sprogimo galima buvo laukti kasdieną. Tik kurį metą dar buvo neaišku, kuris visuomenės sluogsnis griebsis priemonių tolimesnei suirutei sulaikyti. Pagaliau to ėmėsi lietuviai ūkininkai, Šilutėje sukūrę Krašto Gelbėjimo Komitetą, pasiryžusį veikti revoliuciniu keliu.

Krašto Gelbėjimo Komitetas 1923 m. sausio 9 d. atsišaukimu į gyventojus deklaravo: 1. Krašto Direktorija ir Valstybės Taryba yra atstatomos; 2. valdžią krašte perima K. Gelbėjimo Komitetas; 3. buvusios direktorijos nariui Simonaičiui pavedama per 3 dienas sudaryti naują direktoriją; 4. abiems krašto kalboms pripažįstamos lygios teisės; 5. visi politiniai kaliniai paleidžiami; 6. valdininkai turi likti savo vietose; 7. atlyginimai bus mokami aukso valiuta; 8. ramybei užtikrinti krašte skelbiamas išimties stovis ir 9. nusižengimai prieš viešąją tvarką pavedami išimties teismams.

Šis pirmasis Kr. G. Komiteto žygis buvo sėkmingas. Jau sekančią dieną visas kraštas buvo Komiteto valdžioje. Tik Klaipėdoje dar priešinosi prancūziškoji įgula. Tačiau sausio 15 d. sukilėliai užėmė ir Klaipėdą. Prancūziškoji įgula buvo nuginkluota Ginklai jai buvo grąžinti tuojau, tačiau sukilėliai griežtai laikė valdžią savo rankose, o okupacinė kariuomenė buvo atšaukta kartu su komisaru Petisnė ir išvyko vasario 19 d. Tuo tarpu sukilėlių valdžia pusiaukelėje nesustojo. Sausio 19 d. visuotinis Kr. Gelbėjimo Komiteto susirinkimas priėmė deklaraciją dėl Klaipėdos krašto prisijungimo prie Lietuvos Respublikos. Atsiliepdamas į tai, Lietuvos seimas sausio 24 d. priėmė rezoliuciją, sveikinančią klaipėdiečių deklaraciją ir pavedančią vyriausybei imtis žygių šiai rezoliucijai įgyvendinti. Kaip principai būsimiems Klaipėdos krašto santykiams su Lietuvos Respublika nustatyti buvo nurodyta 1921 m. lapkričio 11 d. Steigiamojo Seimo rezoliucija, kurios nuostatai atitiko ankstyvesniam ir dabartiniam klaipėdiečių nusistatymui.

K. Naumiestis žiūrint nuo Prūsų sienos

Revoliucinės krašto valdžios deklaracija Lietuvos vyriausybė negalėjo tenkintis. Reikėjo dar gauti sutikimą santarvės valstybių, kurioms pagal Versalio taikos sutartį tebepriklausė suverenumas krašte. Šiųjų Ambasadorių Konferencija iš pradžių buvo užsimojusi spausti Lietuvą, primesdama jai visą atsakomybę, tačiau, įsitikinusi, kad nei Lietuvos vyriausybė, nei sukilėliai santarvininkų prestižo įžeisti nenori ir kad sukilimas kilo tik dėl nevykusios okupacinės valdžios politikos, neleidusios pasireikšti lietuviškajai visuomenei, kurios teisės buvo buvusios pagrindiniu akstinu kraštą atskirti nuo Vokietijos, Ambasadorių Konferencija pradėjo ieškoti garbingo kompromiso. Ir toliau atidėti Klaipėdos krašto susijungimą su Lietuvos Respublika nebebuvo jokio pagrindo. Reikėjo tik nustatyti sąlygas. Kai buvo išpildytas santarvininkų reikalavimas pasisakinti revoliucinei direktorijai, Ambasadorių Konferencija vasario 16 d., t. y. Lietuvos nepriklausomybės 5 metų šventės dieną, priėmė nutarimą, kad Klaipėdos krašto suvereninės teisės bus perduotos Lietuvos Respublikai pagal atitinkamą konvenciją ir autonomijos statutą. Motyvuose rašoma, kad Klaipėdos krašto prijungimui prie Lietuvos Respublikos jau nesą kliučių, nes ji de jure jau pripažinta, o šis kraštas nuo Vokietijos atskirtas buvęs tik dėl jo etninių ir ekonominių ryšių su Lietuva.

Nors Ambasadorių Konferencijos vasario 16 d. nutarime buvo nužymėtos pagrindinės krašto perdavimo Lietuvai sąlygos ir nors Ambasadorių Konferencija išreikalavo iš Lietuvos vyriausybės pareiškimą, kad ji tuos principus priimanti be rezervų, tačiau Lietuva nemanė tuo išsižadanti teisės ginti savo interesus kovo 24 d. Paryžiuje prasidėjusiose derybose dėl konvencijos. Ji negalėjo sutikti su statutu, kuris leistų Klaipėdos krašte susikurti vokiečių siekiamajam Freistaatui, negalėjo sutikti su pastangomis uostą sutarptautinti arba suteikti jame ypatingų teisių Lenkijai, negalėjo pagaliau sutikti su reikalavimu tuojau atidaryti laisvą tranzitą Nemunu Lenkijai, su kuria, protestuodama prieš užgrobimą savo sostinės Vilniaus, net nepalaikė diplomatinių santykių.

Derybos buvo sunkios ir ilgos. Prasidėjusios 1923 m. kovo 24 d., jos pasibaigė vos 1924 m. kovo 6 dieną. Su Ambasadorių Konferencija nebuvo nė susitarta. Pirmosioms derybоms balandžio 13 d. pasibaigus be rezultatų, antrosios prasidėjo birželio 15 d. Liepos 21 d. buvo konstatuota, kad dėl autonomijos statuto pasiekta susitarimo, bet negalima susitarti dėl uosto ir tranzito reikalų. Derybas vedusi Ambasadorių Konferencijos delegacija pasiūlė pareikalauti, kad Lietuva jos paruoštą projektą priimtų per 1 mėn. arba kad būtų apskųsta Tautų Sąjungai. Kadangi ginčas buvo juridinis, — lietė Ambasadorių Konferencijos vasario 16 d. akto interpretaciją, — Lietuva siūlė jį perduoti Tarptautiniam Hagos Tribunolui. Tačiau Ambasadorių Konferencija rugsėjo 28 d. įteikė skundą Tautų Sąjungai.

Tautų Sąjunga gruodžio 15 d. posėdyje nutarė šiam reikalui išaiškinti paskirti komisiją, kuri sekančiai sesijai turės pristatyti raportą. Ta komisija buvo sudaryta 1924 m. vasario 5 d. Į ją įėjo JAV atstovas Norman Davis, olandas Kröller ir švedas Hoernell. Išsiaiškinusi reikalus vietoje — Klaipėdoje, Kaune, Varšuvoje — komisija derybas su Lietuvos delegacija Ženevoje pradėjo vasario 19 d. Iki kovo 6 d. buvo susitarta visais klausimais. Kovo 12 d. N. Davis komisijos vardu referavo bylą Tautų Sąjungos Tarybai. Jis pareiškė, kad anksčiau nebuvę susitarta dėl to, kad į šį reikalą buvęs įveltas kitas politinis reikalas, kad buvę norima priversti Lietuvą, įsigyjant Klaipėdos suverenumą, atsisakyti savo politinės linijos. Komisija tuos reikalus atskyrusi ir galėjusi pasiekti kompromisinio susitarimo. Kadangi tai esąs kompromisas, tad referentas siūlė priimti jį en bloc. Taryba siūlymą priėmė vienbalsiai, nors Lenkijos atstovas dar ir bandė kelti savus reikalavimus. Anglijos atstovas lordas Parmoor ir Lietuvos atst. Galvanauskas konvenciją čia pat pasirašė. Tuo būdu buvo užkirstas kelias eventualiems lenkų bandymams daryti Lietuvai sunkumų per Ambasadorių Konferenciją. Galutinis konvencijos pasirašymas įvyko Paryžiuje 1924 m. gegužės 8 d. Lietuvos seimas ją ratifikavo liepos 30 d. Spalio 3 d. ji buvo įregistruota Tautų Sąjungos sekretoriate, tačiau tarptautinės galios ji galutinai įgijo tik 1925 m. rugpjūčio 25 d., kai buvo deponuoti Anglijos, Italijos ir Japonijos ratifikacijos dokumentai.

Ambasadorių Konferencijos sprendimas perkelti ginčą į Tautų Sąjungą Lietuvai išėjo į naudą. Iš visų pusių spaudžiama, Lietuva jau buvo besutinkanti įsileisti Lenkijos atstovą į Klaipėdos uosto komitetą, tačiau Tautų Sąjungoje jai ir šito pasisekė atsikratyti. Jai pasisekė iškovoti sau suvereninių teisių Klaipėdos krašte pripažinimą, neįsileidus ten lenkų ir nepažeidus savo nusistatymo nepripažinti Lenkijai jos užgrobtosios savo sostinės Vilniaus.

Derybų metu Klaipėdoje veikė laikinoji tvarka, paremta Lietuvos vyriausybės 1923 m. gegužės 7 d. paskelbtais laikinaisiais autonomijos dėsniais. Jų pagrindu buvo paimta 1921 m. lapkričio 11 d. Steigiamojo Seimo rezoliucija. Konvencijai įsigaliojus, buvo pradėtas vykdyti statutas. Tarptautiniu požiūriu Lietuva atsidūrė naujoje situacijoje, nes dabar iš esmės pasikeitė Vokietijos laikysena. Vokietija, kuri bijodama Lenkijos įsigalėjimo Klaipėdoje, buvo buvusi Lietuvos pusėje ir tik rėmė kuo plačiausią Klaipėdos Kr. autonomiją, dabar, kai tas pavojus buvo praėjęs, pradėjo naują politiką. Ji pasistatė sau tikslą visomis priemonėmis remti vokiškumą Klaipėdos Krašte, o nuo 1930 m. ir savo revizionistinių planų siekdama, ieškodama mažiausio pasipriešinimo krypties, atgręžė savo akis į Klaipėdos kraštą.

KLAIPĖDOS KRAŠTO ĮVYKIŲ CHRONOLOGIJA

Dr. NORMANTAS

1920 m. sausio m. 10 d. įvyko Klaipėdos krašto atskyrimas nuo Vokietijos, Vyriausią valdžią perėmė generolas Odry, o vėliau vyriausias komisaras Petisnė. Kraštui valdyti buvo sudaryta Steputaičio direktorija, kuri išbuvo ligi krašto prijungimo prie Lietuvos.

Šitai direktorijai bevaldant, krašte pamažu susidarė aiškus nepasitenkinimas, jog buvo galima laukti bombos sprogstant, kaip tuomet sakydavo. Iš kitos pusės buvo galima laukti, kad Antantes valstybių sprendimas dėl Klaipėdos krašto priklausomybės gali neatitikti gyventojų norui ir valstybės reikalui. Dėl šitų priežasčių patriarchas Jankus sušaukė Mažosios Lietuvos gelbėjimo Komitetą Šilutėj, kuris 1923 m. sausio m. 9 d. paskelbė manifestą į visus krašto gyventojus, kuriame buvo išdėstytas reikalingumas prijungti Klaipėdos kraštą prie Lietuvos. Remiamasi, kad Klaipėda ir visas kraštas nuo seniausių laikų lietuvių apgyventas ir kad ekonomiškai jis priklauso prie Lietuvos.

Ligi tol valdžiusi Steputaičio direktorija buvo paskelbta atšaukta ir sudaryta nauja, Erdmono Simonaičio vadovaujama, vadinama sukilėlių direktorija, į kurią įėjo nariais Reizgys ir Toleikis. Vėliau, direktorijai iš Šilutės į Klaipėdą persikėlus, į ją dar įėjo dr. Gaigalaitis ir Kristupas Lekšas.

Sausio m. 15 d. kapituliavo prancūzų okupacinė kariuomenė. Steputaitis ir kiti pasižymėję politikai pabėgo į Dancigą.

Kad apramintų aliantus, Simonaitis su savo direktorija atsistatydino ir užleido vietą naujai, Viktoro Gailiaus direktorijai. Šitai teko daug darbo nudirbti, reikėjo visą administraciją pritaikyti naujoms aplinkybėms, teko daug sunkumų nugalėti.

Pažymėtinas 1924/25 m. bažnyčios konfliktas, kuris iškilo užsimojus Klaipėdos krašto bažnyčią padaryti savarankiška, ją atskirti nuo Vokietijos. Daug triukšmo kilo krašte ir daug vaidų. Įvyko peštynės prie Vyžių bažnyčios, kai pasamdyti mušeikos neleido įeiti bažnyčion valdžios atstovams ir įvedamam naujam kunigui. Buvo išlaužti net bažnyčios vartai. Ginčas baigėsi direktorijos ir vyriausybės pralaimėjimu. Bažnyčia ir toliau liko priklausoma nuo užsienio.

Sekančiuose metuose buvo mažiau nesusipratimų, kraštas pamažu pradėjo įaugti į bendra valstybę. Buvo atlikta daug kūrybinio darbo. Bet šitą raidą pradėjo ardyti iš Vokietijos atnešta nacionalsocialistinė propaganda. Visi vėlesni politiniai nesusipratimai ir įvykiai sukelti buvo šitos naujosios srovės. O to meto gubernatoriai buvo Budrys, Žilius ir Zalkauskas.

1929 m. lapkričio m. 21 d. gubernatorium buvo paskirtas Antanas Merkys. 1931 m. sausio m. 13 d. gubernatorius Merkys sudarė naują direktoriją iš Otto Boettcherio, Puodžiaus ir Žygaudo, kurios veikla pažymėtina tuo, jog jos metu iškilo anas didysis politinis skandalas, kuris sujaudino Tautų Sąjungą ir kitas su ja surištas įstaigas. Direktorijos pirmininkas Boettcheris, be Lietuvos vyriausybės žinios, vyko slaptai į Berlyną ir ten vedė įvairias derybas. Gubernatorius, apie tai sužinojes, griežtai pasmerkė jo veikimą ir pareikalavo ateity nuo tokių žygių susilaikyti. Direktorijai šito reikalavimo nepaisant, gubernatorius 1932 m. vasario m. 6 d. raštu atšaukė Boettcherį iš direktorijos pirmininko vietos ir įsakė perduoti direktorijos reikalus patarėjui Jonui Tolišiui.

Kai Boettcheris atsisakė geruoju apleisti savo vietą, gubernatorius turėjo pavartoti jėgą. Ryšium su tuoIII-čiojo Reicho iniciatyva iškilo garsioji Boettcherio byla, kuri baigėsi 1932 m. rugpjūčio m. 11 d. Haagos tarptautinio tribunolo sprendimu. Teismas nusprendė, kad Boettcherio atšaukimas, žiūrint į tas aplinkybes, kuriomis jis įvyko, buvo teisėtas.

Dar Boettcherio bylai tebeeinant, 1932 m. kovo m. 2 d. buvo paskirtas pirmininku Simaitis, kuris pasikvietė nariais Tolišių, Toleikį ir dr. Vongehrą, o nuo kovo m. 14 d. Tolišių, O. Kadgyną ir Martyną Reizgį. Kovo m. 22 d. Merkys paleido krašto seimelį ir paskyrė naujus rinkimus gegužės m. 4 d. Rinkimai betgi neatnešė žymesnių pasikeitimų. Politinių jėgų santykis liko tas pats. Gegužės m. 19 d. valstybės prezi dento aktu Merkys buvo atleistas iš pareigų. Jo vieton paskirtas pasiuntinys Gylys. Šis pagal rinkimų davinius paskyrė direktorijos pirmininku buvusį vokiečių karininką dr. Ottomar Schreiberį, kuris nariais pasikvietė Žygaudą ir Valgahną.

Dr. Schreiberio laikotarpis pažymėtinas tuo, jog Klaipėdos kraštan pradėjo veržtis hitlerizmas. Dr. Neumano ir kunigo barono Sasso organizuojamos partijos rėmėsi grynai nacionalsocialistine ideologija ir veikė Vokietijoj išmėgintais metodais. Visoj valstybėj dėl šitų įvykių kilo rimtas susirūpinimas.

1933 m. lapkričio m. 18 d. buvo atleistas Vytautas Gylys ir jo vieton paskirtas dr. Jonas Navakas. Šis atšaukė 1934 m. birželio m. 28 d. pirmininką dr. Schreiberį ir jo vieton paskyrė Martyną Reizgį, nariais-ūkininką Žvilių ir techniką Jonušaitį.

Ryšium su šitais įvykiais, III-čiojo Reicho rūpesčiu, prieita prie pakartotinų signatarų demaršų Kaune. Paskelbus Vokietijai ūkinį karą Lietuvai, labai juntamai pasireiškė žemės ūkio krizė Klaipėdos krašte ir visoje Lietuvoje. Dėl to, ir negaudamas tinkamos vidaus paramos, Reizgys gruodžio m. 1 d. atsistatydino. Jo vieton buvo paskirtas Jurgis Brūvelaitis, nariais: dr. Anysas, Grigaitis ir Butkeraitis. Šita direktorija valdė beveik metus ir pervedė krašto ūkį per sunkųjį krizės metą.

Pažymėtina gubernatoriaus Navako kova su krašto seimelio dauguma, kuri atsisakė bendradarbauti su Brūvelaičio direktorija. Tada buvo prieita prie didžiojo triukšmo seimely, kuris, nesusirinkus kvorumui, nebuvo atidarytas. Šitame skandale ypatingai pasižymėjo Šilutės smuklininkas Bingau.

1935 m. balandžio m. 4. d. Navakas buvo atšauktas, o jo vieton paskirtas Vladas Kurkauskas. Gegužės m. 4 d. jis paskelbė IV seimelio kadenciją pasibaigus ir paskyrė naujus rinkimus rugsėjo m. 29 d. Ir šitie rinkimai nedavė politinių partijų jėgų pasikeitimo. Lapkričio m. 6 d. susirinko naujas seimelis, o lapkričio m. 30 d. gubernatorius Kurkauskas paskyrė direktorijos pirmininku ūkininką Augustą Baldžių iš Petrelių, kuris pasikvietė nariais Žygaudą, pirklį Behtkė ir tarnautoją Suhrau. Tų pačių metų vasarą pažymėtina Neumano byla Kaune, kurioj Neumanas ir jo bendrininkai buvo nubausti kalėjimu.

Išrinkus Kurkauską atstovu į Lietuvos seimą, jis 1936 m. spalių m. 15 d. atsistadinino. Jo vieton buvo paskirtas Kauno vyr. notaras Juras Kubilius. Jo valdymas pažymėtinas kaip politinio nurimimo ir ekonominio pakilimo laikotarpis. Tik paskutinį pusmetį padėtis pasikeitė, kai Reichas žengė prie Klaipėdos krašto likvidavimo. 1938 m. spalių m. 1 d., apkarpius Čechoslovakiją, Hitlerio spaudimas į Vyriausybę tiek padidėjo, jog lapkričio m. 1 d. buvo atšauktas ir Klaipėdos Krašte veikęs karo stovis.

Paskūtinieji rinkimai ėjo visiškai Berlyno pavyzdžiu. Buvo pastatytas vienas vokiečių partijos sąrašas su neseniai iš kalėjimo grįžusiu dr. Neumanu priešaky. Buvo panaudoti visi III-jame Reiche išmėginti propagandos ir rinkimų metodai: teroras, grasinimai ir net politiniai žudymai. Jų dėka Neumano sąrašas surinko 24 iš 29 atstovų.

1938 m. gruodžio m. 12 d. buvo atšauktas gubernatorius Kubilius ir jo vieton paskirtas klaipėdiškis Viktoras Gailius. Ryšium su rinkimų išdava atsistatydino Baldžiaus direktorija. Jo vieton buvo paskirtas Bertulaitis, aiškaus nacionalsocialistinio nusistatymo asmuo. (Pažymėtina, kad Naujų Metų proga Bertulaitis atvyko gubernatūron rudu švarku apsirengęs.) Paskutinės lietuvių teisės buvo panaikintos. Visa krašto tvarka laikėsi tik iš inercijos.

III-čiasis Reichas ėjo greitais žingsniais prie paskutiniojo punkto-likvidavimo. Lietuvos užsienių reikalų ministeriui Urbšiui, grįžtant iš Romos Kaunan, visai nelauktai Berlyne buvo įteiktas ultimatumas grąžinti Vokietijai Klaipėdos kraštą. Lietuvos vyriausybė, nerasdama tuomet jokios paramos pas Vakarų demokratijas, 1939 m. kovo m. 22 d. sutartimi išsižadėjo suverenumo Klaipėdos krašte.

Vos sutartį paskelbus, Klaipėdos miesto stogus grandė vokiečių lėktuvai. Tą pačią dieną nepaprastai stipriai ginkluotos kariuomenės dalys ir ilgos šarvuočių virtinės užėmė Klaipėdos kraštą.

ATSIMINIMAI IŠ 1918-1925 METU

ERDMONAS SIMONAITIS

1. Tilžė, Mažosios Lietuvos atgimimo lopšys.

Senasis Mažosios Lietuvos kultūrinis ir politinis centras buvo Tilžė. Ten veikė mūsų tautos žadintojai ir veikėjai: Dr. Bruožas, Dr. Girėnas, Sauerveinas, Kuršaitis, Mikšas, Smalakys, Jankus, Smalėjus, Kalvaitis, Vydūnas. Vanagaitis, Dr. Gaigalaitis, Jagomastas ir daug kitų. Iš ten kalbėtojai ir giedotojų draugija vyko į visus Mažosios Lietuvos bažnytkaimius ir kėlė Prūsų lietuvių tautinę sąmonę žodžiu ir daina. 1914 m. VIII. 1 d. turėjo Tilžėj įvykti didelė lietuvių šventė Jokūbinėj. Bet lygiai tą dieną Vokietijos vyriausybė paskelbė mobilizaciją ir mūsų jaunieji vyrai užuot ėję į savo šventę turėjo eiti karan.

1918 m. kaizerinei Vokietijai sugriuvus, naudojosi visos pavergtos tautos Amerikos prezidento Vilsono paskelbta apsisprendimo teise, kur jos nori priklausyti. Neatsiliko ir Mažoji Lietuva. Grįžo dalis jaunesniųjų veikėjų iš karo, nors daug jų turėjo paaukoti savo gyvybę svetimų tironų interesams. Susirinkome būrelis grįžusių su senesniais veikėjais ir vienbalsiai nutarėme pareikšti pasauliui, kad Mažoji Lietuva nori atsiskirti nuo savo pamotės Vokietijos ir susijungti su atsikuriančia nepriklausoma Lietuva. Buvo išrinktas komitetas, kuris šitą akciją turėjo organizuoti ir pravesti. Šitos akcijos centras vėl buvo Tilžė. Po trumpo laiko buvo sušauktas visų Mažosios Lietuvos veikėjų suvažiavimas Tilžėj, kuriame buvo priimtas Dr. Gaigalaičio paruoštas atsišaukimas į pasaulį ir mūsų visuomenę. Atsišaukimas buvo Vokietijos ir užsienio laikraščiuose paskelbtas, nors vokiečių laikraščių redaktoriai šitą atsišaukimą labai nenorėjo skelbti, nes tai esą „Verrat". Vokiečių įstaigų ir laikraščiu sukiršintos visuomenės reakcija buvo, žinoma, mums labai nepalanki. Visi jie, nuo dešiniųjų iki komunistų, vadino mus išdavikais „Verräteriais", nors Vokietijos vyriausybė buvo priėmusi Vilsono punktus, kad visos tautos turi laisvą apsisprendimo teisę. Prasidėjo grasinimai per laikraščius. ir taip sukiršinti avantiuristai vokiečiai pradėjo lietuvius veikėjus persekioti ir užpuldinėti. Dalis senesnių veikėju pasišalino iš Tarybos, bijodami dėl savo ir šeimos gyvybės. Ir keista, tie, kurie pasėjo grūdus, javus pjauti laikui atėjus, bijojo,

reikėjo juos pjauti jaunesniems, iš karo grįžusiems, kurie frontuose buvo užsigrūdinę ir jokio pavojaus nepaisė. Dėl vokiečių laikysenos mūsų atžvilgiu pora pavyzdžių: „Tilsiter Zeitung" buvo prieš lietuvius veikėjus įdėjęs šmeižtą-straipsnį. Jonas Vanagaitis ir aš nuėjome pas redaktorių, kad šmeižtą atitaisytų. Redaktorius labai stebėjosi, kad mes, Vokietijos piliečiai, norime nuo Vokietijos atsiskirti, juk visi tokias pastangas vadiną išdavimu. Paklaustas redaktorius, ar jis norėtų kaip vokietys priklausyti Prancūzijos valstybei ir kad jo vaikai turėtų prancūziškas mokyklas lankyti, labai nustebo, kad mes lietuviai su vokiečiais lyginamės, vadinasi, lygių teisių reikalaujame. Su Vanagaičiu nuėjome pas Tilžės „Arbeiter- und Soldatenrat" pirmininką, Prūsų lietuvį, su kuriuo kalbėjome lietuviškai. Reikalavome, kad ir mes savo atstovų norime turėti, kaip ir kitos partijos. Jis buvo senas socialdemokratas darbininkas. Ir jis smerkia mūsų pastangas atsiskirti nuo Vokietijos, nes naujoj Vokietijoj visi piliečiai, ir lietuviai, turės lygias teises. Kad lietuvis nori savo lietuvišką valstybę turėti, kaip ir vokiečiai savo, tą ir socialdemokratas negalėjo suprasti.

Mūsų atsišaukimai ir atsakymai į vokiečių šmeižtus sujaudino labai vokiečius Tilžėj. Jie, atėjūnai, laikėsi to krašto šeimininkais ir jiems buvo baisu ir pagalvoti, kad pareiškė tikras šeimininkas savo pretenzijas. Pradėjo daužyti veikėjų langus, o kriminalinė policija nuolat kratas darydavo, ieškodama medžiagos iškelti bylai dėl krašto išdavimo. Mažosios Lietuvos Tarybos viešas veikimas tokiomis aplinkybėmis buvo neįmanomas. Dėl to buvo išrinktas vykdomasis komitetas, kuris turėjo numatytą akciją toliau vesti. Jis susidėjo iš Jono Vanagaičio, Viktoro Gailiaus ir manęs. Mūsų atsišaukimai dabar buvo siunčiami į užsienio spaudą per Kopenhagą. Iš ten jie pateko vėl į Vokietijos spaudą ir sukėlė prieš mus naują reakciją. 1919 m. sausio mėnesį turėjome savo darbą nutraukti. Gailius išvažiavo studijuoti. Mes kiti, iš karo grįžusieji, negalėdami toliau plunksna ir žodžiu už Mažosios Lietuvos laisvę kovoti, nusprendėme griebtis kardo. Tam tikslui buvo sudarytas Žemaičių batalionas, į kurį įstojome Vanagaitis ir aš. Atsirado ten ir Dr. Didžys, už ką jam iškėlė vokiečių teisme bylą įsrutėj.

2. Klaipėdoje

Mažosios Lietuvos Taryba reikalavo atskirti visą Mažąją Lietuvą nuo Vokietijos. Dėl to buvome kaip pritrenkti, kada sužinojom, kad Maž. Lietuvą tik iki Nemuno numatoma atskirti nuo Vokietijos. Vėl subruzdome. Teko man su Jurgiu Margiu važiuoti į Paryžiaus taikos konferenciją mūsų reikalų ginti. Bet kaip nuvykti, jeigu nei vienam vizos neduoda? Nuvažiavome į Berlyną, kur buvo alijantų karinės misijos štabas. Laimingu būdu ką tik į Berlyną buvo atvykęs iš Paryžiaus p. Milašius, kuris vėliau buvo Paryžiuje Lietuvos atstovu. Jam tarpininkaujant, pavyko prieiti prie misijos pirmininko prancūzų generolo Dupont. Jis mumus paaiškino po išdėstymo savo kelionės reikalų, kad gali tik tokiems asmenims vizas duoti, kuriuos jam taikos konferencijos pirmininkas nurodys. Jis aiškino, kad Paryžiuj yra labai sunku susitarti, o dabar, kad dėl Mažosios Lietuvos jau susitarta, negalima leisti atvykti žmonėms, kurie nori šitą susitarimą „torpeduoti". Jo manymu Nemunas pasirinkta kaip siena, kadangi Lietuva bus maža valstybė ir dėl visokių priežasčių yra geriau su dideliu kaimynu turėti aiškią sieną, nors jam, kaip prancūzui, labai aišku ir skaudu, kad dalis tėvynės paliekama priešams. Mūsų pastangos išvengti Mažosios Lietuvos suskaldymo vaisių nedavė. Senasis Nemunas visados jungė, o dabar jis Mažąją Lietuvą skiria.

Po pasirašymo taikos sutarties Paryžiuj nutarėme visą savo politinę veiklą perkelti į Klaipėdą. Dalis veikėjų pasiliko Tilžėj. Jie buvo įpareigoti nors kultūrinę veiklą, o slaptai ir politinę veiklą toliau varyti. Kita dalis veikėjų persikėlė į Klaipėdą, jų tarpe ir aš. Klaipėdos Kraštas buvo Lietuvos naudai atskirtas, dabar reikėjo suvienijimą su Lietuva realizuoti. Ten Adomas Brakas savo name davė mums reikalingas patalpas, ir Mažosios Lietuvos Taryba pradėjo veikti. Pirmininku buvo Jokūbas Brožaitis, o generaliniu sekretorium trumpą laiką Jokūbas Stikliorius, kurį aš netrukus pakeičiau. Vokiečiai buvo iš visų savo partijų sudarę Vykdomąjį organą „Arbeitsausschuss", kurios pirmininku buvo buvusis Klaipėdos miesto vyriausias burmistras Altenberg.

3. Prancūzų laikotarpis

Klaipėdos kraštą turėjo užimti anglų kariuomenė, ir jos karininkai buvo atvykę į Klaipėdą patalpų pasirinkti. Bet staiga buvo sprendimas atmainytas. Paaiškėjo, kad anglai užimą Dancigą, dėl to prancūzų vyriausybė pareiškė pretenzijas į Klaipėdą. Šito labai norėjo lenkai, kadangi anglai per didelių lenkų norų nerėmė. 1920 m. sausio 10 d. atvyko prancūzų kariuomenė su paskirtu kariniu gubernatorium generolu Odry. Vokiečių įgula buvo kiek anksčiau pasitraukusi. Vokietijos vyriausybė buvo savo komisaru paskyrusi grafą Lambsdorf, kuris turėjo Klaipėdos krašto perdavimą alijantams paruošti ir įvykdyti. „Paruošimas" buvo vykdomas taip, kad jis sudarė jau minėtąjį „Arbeitsausschussą", davė jam visokių patarimų ir padėjo jiems, kaip to krašto „šeimininkams", įsitvirtinti. Su lietuviais neturėjo nei grafas Lambsdorfas, nei „Arbeitsausschuss'as" jokio kontakto. Lambsdorfas pristatė generolui Odry „Arbeitsausschuss'o" narius ir krašto valdymą perdavė. Nors formaliai p. Odry; bet faktinai jau „Arbeitsausschuss'as" kraštą valdė su žinia grafo Lambsdorfo.

Ponas Odry, sąlygų nežinodamas, pavedė jam pristatytam „Arbeitsausschussui" kraštą valdyti pagal jo nurodymus, pavadindamas jį „Klaipėdos Krašto Direktorija". Ji susidėjo iš 7 narių: pirmininkas p. Altenberg, vicepirmininkas prekybos ir pramonės rūmų pirmininkas p. Louis Jahn, nariai Klaipėdos miesto vyr. burmistras Dr. Grabow, Klaipėdos apskrities viršininkas Dr. Honig, buvęs Tilžės apskr. viršininkas dvarininkas von Schlenther, dvarininkas Scheu ir gewerkschaftų sekretorius Matzies. Mažosios Lietuvos Tarybos atstovai tuojau prisistatė generolui Odry (Brožaitis, Stikliorius, Brakas ir aš) ir pareiškė, kad Klaipėdos kraštas yra pagal Prancūzijos ministerio pirmininko Clemenceau pareiškimą atskirtas nuo Vokietijos, kadangi jo gyventojų daugumą sudaro lietuviai, ir kad uostas yra reikalingas Lietuvos valstybei. Į paskirtąją direktoriją neįeina nė vienas lietuvis, bet visi jie atėjūnai ir lietuvių skiriaudėjai, kaip tad tai suderinama su p. Clemenceau pareiškimu. Gen. Odry neturėjo ką sakyti. Jam tai buvo bendrai nauja „dirva", kas jau iš to matyti, kad jo štabe buvo vertėjas lenkas, kuris išvyko, kada sužinojo, kad Klaipėdos krašte negalima surasti žmogaus, su kuriuo būtų galima susikalbėti lenkiškai. Ponas Odry žadėjo su direktorija dėl mūsų pareiškimų pasitarti. Po poros dienų buvome pakviesti pas jį. Vokiečiai jam paaiškinę, kad jie atstovauja daugumą krašto gyventojų. Po ilgų derybų priėjome prie labai menko rezultato. Jis buvo toks: Direktorijos narių skaičius pakeliamas nuo 7 iki 9. Skiriami 2 nauji nariai: vienas tikras lietuvis, o antras puslietuvis. Kaip tikras lietuvis buvau aš pasiūlytas, o kaip puslietuvis kunigas Reidys. Darbas buvo direktorijoj vienam lietuviui tarp 7—8 vokiečių labai sunkus. Bet man pavyko daug mūsų naudai nuveikti, nes vokiečiai skaitėsi su manim, bijodami, kad galėčiau eiti pas prancūzus skųstis, jeigu lietuvių teisės visai nepaisys. Altenbergas buvo priverstas pasitraukti, kadangi važiavo „biznio" reikalais į Varšuvą, dėl to lietuviai didžiausią triukšmą pakėlė. Militarinis gubernatorius, buvo pakeistas aukštuoju komisaru, kuriuo buvo paskirtas p. Petisne. Generolas buvo žmogus, su kuriuo buvo galima atvirai be užpakalinių minčių tartis. Kitaip buvo su p. Petisnė ir jo kabineto šefu kap. Laroche. Jis yra vyriausias kaltininkas p. Altenbergo kelionės į Varšuvą, jis buvo lenkų draugas. Reikalingas buvo naujas direktorijos pirmininkas. Mes siūlėme buvusį aukštą vokiečių valdininką Dr. Steputaitį iš Bokėlių, Gerdavos apskr. Po pasitarimo su vokiečiais, jie su Steputaičio kandidatūra sutiko. Vokiečių politikierius dvarininkas Gubba buvo kartu su Steputaičiu Tilžėj lietuviškam dragūnų pulke tarnavęs, ir vokiečiai buvo įsitikinę, kad pavyks Steputaitį patraukti savo pusėn. Ir pavyko. Steputaitis ėjo su „dauguma", nors šitą daugumą nebuvo mėginta nustatyti, rinkimų jokių nebuvo ir visas krašto valdymas buvo vokiečių rankose, kurį jie gavo iš grafo Lambsdorf. Vokiečiai pradėjo reikalauti „freištato", šią idėją labai palaikė ponas Petisnė. Vokiečiai manė, kad tokiu būdu jie pasiliks krašto šeimininkais ir mielu noru leis Lietuvai uostu naudotis, žinoma, dėl gero pelno, o p. Petisnė pataikaudamas lenkams norėjo jiems didelių privilegijų iškovoti. Tai būtų buvę galima lenkams Klaipėdoj politiškai ir ekonomiškai įsitvirtinti, o Lietuvai būtų priėjimas prie jūros užkirstas. Šitas geras perspektyvas Petisnė lenkams Lietuvos atžvilgiu ir norėjo sudaryti. Ponas Steputaitis prie šitos politikos taip pat prisidėjo, kadangi „dauguma" taip norėjo. Man pavyko iš p. Petisnė kabineto šefo Laroche visus jų siekimus sužinoti. Tokiems užsimojimams pasipriešinęs, suėjau į konfliktą su p. Petisnė ir Steputaičiu. Išėjau iš Direktorijos. Tai buvo 1922 m., rodos, vasario mėnesį. Dabar stojo Maž. Lietuvos Taryba į opoziciją, smerkdama skandalingą „freistato" politiką ir jų šalininkus. Aišku, kad už tai nukentėjo ir aukštojo komisaro prestižas. Jo pakėlimui atvyko ir visokių „svečių" iš Paryžiaus, kurie vokiečių buvo mielai priimami ir įtikinėjami, kad Lietuva labai nekultūringa ir atsilikusi, kad vienas išganymas — tai tik freištatas.

1922 m. rudenį alijantai nutarė sudaryti komisiją, kuri turėjo Klaipėdos krašto situaciją ištirti ir projektą paruošti, kaip krašto ateities klausimą išspręsti. Tam tikslui buvo per poną Petisnė kviesti visų Klaipėdos krašto partijų ir partijėlių — ad hoc vokiečių sudarytų — atstovai į Paryžių, kad ten paskirtai komisijai savo pageidavimus praneštų. Lapkričio mėn. mes ten suvažiavome. Iš lietuvių dalyvavo prof. Gaigalaitis, Stikliorius, Adomas Brakas, Labrencas, aš ir dar keli. Pirmininkas aukštas užsienio ministerijos valdininkas Laroche, ne tas iš Klaipėdos, bet jau vėl ta nelemta pavardė. Ilgi aiškinimai; ir vistiek nebuvo aiškumo. Prieš išsiskiriant pareiškė pirmininkas, kad galime vykti namo, sprendimą ten sužinosime. Atrodė iš visko, kad sprendimas tai bus „freištatas".

4. Klaipėdos krašto atvadavimas

Prie „freištato" paskelbimo mes nenorėjome prileisti, tada būtume turėję palaidoti amžinai savo viltis, kad jis būtų prijungtas prie Lietuvos. Žodžiai, aiškinimai ir protestai nepadėjo, tada nutarėme kraštą jėga atvaduoti. Petisnė ir jo šalininkai tikėjosi, kad iš lietuvių pusės gali būti kas nors ruošiama. Tai matyti iš to, kad visokie jų agentai apie lietuvius sukinėjasi ir policija juos stebi. Dėl to reikėjo būti mums labai atsargiems. Nei savo geriausiems draugams, kurie su mumis buvo net Paryžiuje derybose, nieko nesakėme. Taigi iš tikrųjų gera sąžine kai kurie mūsų veikėjai galėjo p. Petisnė užtikrinti, kad jie apie sukilimą nieko nežinoję. Sukilėlius buvo galima tik Didžiojoj Lietuvoj surinkti. Klaipėdos krašte juk buvo kiekvienas vokietis mūsų idėjos didžiausias priešas. Bet be mūsų vyriausybės žinios taip pat nieko nebuvo galima padaryti. Anais laikais buvo Klaipėdoj Lietuvos Konsulu p. Jonas Žilius. Nors jis niekados neminimas, kada apie Klaipėdos krašto atvadavimą rašoma, bet jis turi gal iš mūsų visų didžiausius nuopelnus šiuo atžvilgiu. Jeigu reikėjo gauti sutikimą Maž. Lietuvos vaduotojus surinkti Didž. Lietuvoj tai tik per jį. Mūsų vyriausybė anais laikais nieko nenorėjo žinoti apie atvadavimą, kadangi ji

netikėjo, kad jis pasiseks. Jai tik visokių nemalonumų pridarys. Man yra gerai žinoma, kiek čia ponas Žilius vargo turėjo ir kiek jis nuveikė. Vienas atsakingiausių asmenų man pareiškė, kad 99% galįs jis garantuoti, kad sukilimas nepasiseks. Dalyvius pakars, ir jų šeimos bus nelaimingos. Mano atsakymas: jeigu tik ir vienas nuošimtis yra galimybės kraštą atvaduoti, tai rizikuosime. Šiaip gi šis kraštas bus mums amžinai žuvęs. Po ilgų vargų teko susitarti. Kartais reikia sunkesnių kovų turėti su saviškiais, negu su priešu. Daug sunkumų buvo ir tinkamų žmonių surasti. Buvo manyta, kad žmonės turi būti su „stažu" parenkami. Bet gaila, kad kai kas su „stažu" neturėjo — aiškiai pasakius — drąsos. Žmonės drąsūs ir protingai dažnai daugiau nuveikia, negu „stažistai". Geras pavyzdys yra p. Budrys. Po Naujų Metų 1923 m. atvykau į Kauną viską „baigti", žmonai nieko nesakęs, kuriuo reikalu važiuoju ir kada grįšiu. Prie „Lietuvos Viešbučio" sutikau Estijos atstovą Kaune, ministerį Šmidtą, kuris klausė manęs, ką mes Klaipėdoj darome, norime prancūzams įsivyti. Toks jo pasakymas man parodė, kad reikia labai skubėti su [illegible], [illegible] priešai pasiruoš mus gerai sutikti. Mes buvome numatę sukilti sausio 6 d., bet dėl visokių kliūčių nusitęsė iki 9 d.

Dirvą paruošti Klaipėdos krašte mums labai padėjo du broliai amerikiečiai, Martus ir Yvas — Yvaškevičius, daug kalbų sakydami ir daug savo turto aukodami išvadavimo reikalams. Jie padėjo ir „Gelbėjimo Komitetą" sudaryti. Daug kas nesuprato, ką čia gelbėti, net ne visi jo nariai žinojo, kokiu būdu mes kraštą „gelbėti" norime, ar vargšus šelpdami ar protestais, bet apie jėgą beveik niekas negalvojo. Mes ir sakėmės prieš vokiečius ir Petisnė, kad mes lietuvius norime šelpti, vadinasi, jums pagelbėti! Ir jie patikėjo, kadangi p. Yvas iš tikrųjų daug žmonių doleriais sušelpė.

Gelbėjimo komitetas pavedė man sudaryti Direktoriją ir krašto valdymą perimti. Su numatytais Direktorijos nariais buvau iš anksto susinešęs, tai buvo Martynas Reizgys iš Jurgių ir Labrencas iš Vitinių. Per Bajorus vykau mašina į Šilutę, kur norėjau su direktorija laikinai pasilikti, kol Klaipėdos miestas bus mūsų rankose. Labrencas buvo iš smalsumo rytą nuvykęs į Klaipėdą, bet paskui neleido nė vienam iš miesto į kraštą išvykti. Taip jam ir nebuvo lemta stoti į mano direktoriją, kaip susitarta. Šilutėj sudariau direktoriją iš trijų narių (Reizgys ir Toleikis), abudu kacete nužudyti. Sausio 14 d. (sekmadienį) turėjome arti Klaipėdos miesto, sukilimo štabe, bendrą posėdį. Mes miestą norėjome paimti be kraujo praliejimo ir tam tikslui buvo pas Petisnė nusiųsti parlamentarai. Petisnė reikalą vilkino, nes jis laukė per radiją iššauktos pagelbos, karo laivyno. Tada jis būtų mūsų reikalavimus tuoj atmetęs. Buvo nutarta nebelaukti ir miestą jėga paimti, kas pirmadienio rytą sausio 15 d. ir įvyko. Atsisveikino su manim puikus karys kpt. Noreika, kuris valandą vėliau paimdamas Sendvarį žuvo.

Dabar persikėlė Direktorija į Klaipėdą. Aš ją papildžiau, pasikvietęs Dr. Gaigalaitį ir Kristupą Lekšą. Buvau pasiūlęs rimtesnei grupei vokiečių (Konsulas Schulz) ir darbininkų gewerkschaftams, bet jie norėjo palaukti, kol viskas paaiškės.

Petisnė nesulaukė pagalbos, bet užtai mums buvo pranešta, kad atvyks alijantų komisija reikalui „geruoju" sutvarkyti. Karingųjų vokiečių akcijos nusmuko. Ir vieną sekmadienį po pietų, vasario pradžioj, beveik, nepastebimai atplaukė karo laivas su komisija. Dabar pas Petisnė sargybiniai buvo pastatyti anglų jūrininkai. Prancūzu kariai mieste negalėjo rodytis ir vaikščioti. Taip buvo susitarta.

Mūsų buvo Klaipėdos miesto komendantu paskirtas p. Lacytis. Be jo žinios spaustuvės nieko negalėjo spausdinti. Tą patį sekmadienį buvo į „Memeler Dampfboot" spaustuvę atneštas atvykusios komisijos atsišaukimas į gyventojus prancūzų, anglų, vokiečių ir lietuvių kalbomis laikytis ramiai, jie atvykę padaryti tvarką. Mūsų cenzūros buvo visas tekstas išbrauktas ir tik buvo paliktas užrašas: „Atsišaukimas", toliau balta vieta ir apačioj parašai: Clenchant, Frey, Aloise Spaustuvė, taip atspausdinusi atsišaukimą, jį mieste visur išklijavo, kaip reikalauta buvo. Žinoma, čia spaustuvės darbininkai norėjo mums padedant komisiją kiek sukompromituoti. Sekmadienį popiet, ypač tokiu įtemptu momentu, visi gyventojai vaikščiojo gatvėmis, skaitė tą „baltą" atsišaukimą ir juokėsi.

Dabar tik susiprato komisijos nariai, kad negudriai pasielgta. Aukštojo komisaro įstaigoj dirbo prancūzas, finansų patarėjas Malin, labai padorus ir lietuviams prielankus žmogus. Jis man kaipo sukilėlių Direktorijos pirmininkui atsiuntė laišką, kuriuo man pranešama, kad atvyko aukštoji Alijantų Komisija, kuri norėtų su manim pasimatyti, ir prašė pranešti, kada tai galima. Aš jam atsakiau, kad galiu ir tuojau užeiti, jeigu man bus atsiųstas liudymas, kad aš galiu laisvai ir nevaržomai į prefektūrą, — ten buvo komisija, — užeiti ir išeiti, visų trijų komisijos narių pasirašytas. Man greit buvo toks liudymas atsiųstas. Užėjau į Gelbėjimo Komiteto buveinę komiteto narių painformuoti ir prašiau drauge su manim eiti. Niekas nėjo. Ėjau vienas. Pirmininkas buvo prancūzas Clenchant, nariai anglas Frey (Dancigoj generalinis konsulas) ir italas baronas Aloise. Pirmas pasikalbėjimas buvo gana padorus, bet atsisakiau kalbėtis, jeigu dalyvautų ponas Petisnė, visų nesusipratimų kaltininkas. Buvo susitarta kitą dieną pasimatyti su mano artimaisiais bendradarbiais iš Gelbėjimo Komiteto ir pajėgų vadovybe. Apie derybų eigą ir išvadas nėra čia užtektinai vietos rašyti, nors daug kas yra įdomaus ir ligšiol turbūt neužrašyta. Greit atvyko ir Lietuvos vyriausybės vyr. įgaliotinis ponas Smetona, kuris tada derybose dalyvavo. Dabar mes jau buvome tikri krašto šeimininkai. Gabiausias iš visų trijų diplomatų buvo baronas Aloise. Jis man tarp keturių akių pareiškė, kad šitas „tvarkos atstatymas" yra tik dėl akių, kad vienos valstybės nukentėjusį autoritetą atstačius, o kaip tik laivas su komisija bus už uosto molų, tada darykite kaip norite, mūsų uždavinys atliktas. Daug kas gali pasimokyti iš šito diplomato. Aš su savo direktorija, kurios nariai rizikavo savo gyvybe, nusileidau ir atsistatydinau. Tada buvo „sulopyta" nauja Direktorija, kurioj dalyvavo jau vokiečiai. Lietuvių buvo iš penkių trys. Bet ligšiol buvo Klaipėdos krašto reikalai sutvarkyti tik de fakto, reikėjo dar de jure sutvarkyti. Ilgos derybos vyko dėl Klaipėdos krašto statuto, buvo atvažiavusios ir kelios alijantų ir Tautų Sąjungos komisijos į Klaipėdą pasiinformuoti. Ir vis vokiečiai stengėsi parodyti skirtumą tarp Klaipėdos krašto ir „Žemaitijos". Nuvežė juos į Palangą ir rodo, kad iki Nemerzatės puikus plentas, o toliau smėliuotas kelias. (Palangos plento dar nebuvo). Man teko išgirsti iš tokiu komisijų dalyvių, kad skirtumą reikia daryti tarp Klaipėdos krašto ir Didž. Lietuvos, kol per tam tikrą laikotarpį bus skirtumas išsilyginęs. Buvo kalbėta ir apie laiką ir manyta, kad po 15 metų tas skirtumas bus išnykęs. Dėl to buvo ir Klaipėdos kraštui autonomija suteikta, kad per tam tikra laiką abu kraštu organiškai suaugtų. Bet vokiečiai Vokietijos vyriausybės padedami dėjo didžiausias pastangas, kad kraštas su Lietuva nesuaugtų, bet skirtumas vis didesnis pasidarytų, kol prieis laikas, kada galės ji vėl pasiglemžti. Perdaug buvo dėl statuto mūsų vyriausybės nusileista pilietybės suteikimo atžvilgiu. Visokie atėjūnai, kurie ir po karo pradžios 1914 m. į Klaipėdos krašta atsibastė, jų tarpe ir visa eilė bermotininku, gavo Lietuvos pilietybe su Klaipėdos krašto požymiu. O šitie atėjūnai buvo vokiečių dvarininkų ir valdininkų klapčiukai, kurie už pinigus ir geras vietas turėjo gyventojų opiniją nuteikti prieš lietuvius ir Lietuvą.

Du svarbius faktus noriu baigdamas pabrėžti:

1. Klaipėdos krašto vadavimo klausimu visa Lietuvos visuomenė buvo vieninga be jokių pažiūrų skirtumo ir mums padėjo.

2. Nors kraštui atvaduoti tik vienas procentas galimybių tebuvo, bet žmonių pasiryžimo ir pasiaukojimo dėka, tautai remiant, atvadavimas puikiai pavyko.

Iš šitų faktų darau išvadą, kad vieningai, drąsiai ir ryžtingai kovojant, mums pasiseks išlaisvinti visą Mažąją Lietuvą.

Mažosios Lietuvos Taryba nenuleis rankų, kol nebus įgyvendintas 1918 m. Tilžėj priimtas nutarimas prijungti visą Mažąją Lietuvą prie Nepriklausomos Lietuvos valstybės.

APIE KLAIPĖDOS KRAŠTO TARMES

J. KANTRIMAS

Kiekviena kalba, jei tik ji užima bent kiek didesnį plotą, paprastai nesti visame plote vienoda, bet daugiau ar mažiau skiriasi pagal įvairias krašto vietas. Tokia kalba esti suskilusi į tarmes. Suskilimas atsiranda per ilgesnį laiką, kai padidėja ta kalba kalbančių žmonių skaičius ir jie pasiskirsto didesniame plote. Jei tik tokie gyventojai ilgainiui labiau vieni nuo kitų nutolsta, nutrūksta tarp jų nuolatinis bendravimas — ima ir jų kalba po truputį tolti, atsiranda tarminių skirtybių. Svarbiausios tarmių atsiradimo priežastys kaip tik ir yra žmonių bendravimo kliūtys. O tos kliūtys atsiranda dėl to, kad žmonėms bendrauti kelią pastoja gamtinės, geografinės ar politinės bei kultūrinės sienos. Gana svarbios yra politinės sienos: jei viena ir ta pačia kalba kalbą žmonės yra dėl kokių nors priežasčių perskirti tokios politinės sienos, jų tiesioginis bendravimas esti sulaikomas, viena tos kalbinės bendruomenės dalis pasilieka vienose sąlygose, kita — patenka į kitas, kurios savaip ima formuoti ir jos kalbą.

Tokia politinė siena, kuri tarp Didžiosios ir Mažosios Lietuvos atsirado jau nuo Melno ežero taikos 1422 m., pirmiausia yra sudariusi ir Klaipėdos krašto lietuvių tarmines skirtybes. Ilgus amžius gyvendami Prūsų valdžioje, vokiškosios aplinkos veikiami ir neturėdami tiesioginių santykių su D. Lietuva, be to, dar ir tikybiniu atžvilgiu nuo pastarųjų skirdamiesi, Klaipėdos krašto lietuviai ilgainiui ir savo kalba kiek nutolo. Suprantama, kad ir tiesioginė vokiečių kalbos įtaka turėjo jų kalboje pasireikšti. Nekalbant apie žodyno, posakių skolinius, kurių randame klaipėdiečių kalboje, jų ir tartyje, daugiausia, tiesa, paskutiniais laikais jaunojoje kartoje, žymu vokiškumo. Dažnas Didžiosios Lietuvos lietuvis bus pastebėjęs, kad klaipėdiečiai (kaip ir apskritai visi Maž. Lietuvos lietuviai) kiečiau taria mūsų minkštuosius priebalsius. Jie paprastai ištaria Nečiūnai, lašinū, gaspadorus (gacpadorus) vietoj Nečiūnai, lašinių, gaspadorius. Tas kietinimas ypač ryškus žodžio viduryje, galūnėje mažiau. Bet vėl kietojo l jie neturi — taria vidutinį, pusiau minkštą: pvz. lūpos, labai malonu jų tariama beveik kaip liūpos, liabai malionu. Šioks priebalsių tarimas yra vokiškosios tarties įtaka, vad. artikuliacinės bazės pakitimas, tiesa, tik vėlesniais laikais aiškiau tepasireiškęs. Šis pakitimas, viena, yra gautas nusiklausius į vokišką tartį, o antra, fiziologiniu keliu — per mišrias vedybas.

Tačiau, kita vertus, klaipėdiečių šneka nėra griežtai atsiskyrusi nuo Didž. Lietuvos lietuvių kalbos. Klaipėdiečių tarmė tėra atitinkamų Didž. Lietuvos tarmių tęsinys su savomis skirtybėmis. Klaipėdos krašte matome dvi tarmes (su savo patarmėmis), susigiminiavusias su kaimyninėmis Didž. Lietuvos tarmėmis.

Jau iš vidurinės mokyklos žinome, kad Klaipėdos krašto šiaurinėje dalyje (maždaug iki Šilutės) turime trečiąją žemaičių patarmę žemaičių klaipėdiškių, arba donininkų. Ši klaipėdiškių tarmė yra nemaža senų ypatybių išlaikiusi. Šalia žemaičių raseiniškių (arba dūnininkų) dūna. dyna, telšiškių (douninink ų) douna, deina jie taria dona, dėna, taigi vietoj mūsų bendrinės kalbos ie, uo žemaičiai klaipėdiškiai taria vienabalsius ė ir o (labai siaurus ir ilgus). Šituodu garsu yra senesniu už kitų žemaičių (raseiniškių bei telšiškių) šių garsų atitikmenis: iš tų garsų vėliau yra išriedėję atitinkami kitų dviejų žemaičių patarmių garsai. Prieš rašytinį mūsų kalbos laikotarpį (prieš XVI a.), bene dar ir XVI a., visi žemaičiai yra čia tarę vienabalsius ė, o, kurie vėliau (greičiausia, XVII a. pradžioje) žemaičių raseiniškių ir telšiškių buvo išversti jau šiandieniniais jų atitikmenimis, o klaipėdiškiai ir toliau yra pasilikę prie senojo tarimo.

Taip pat žilos senovės liekana bus ir klaipėdiškių pačių šiaurinių žemaičių (į šiaurę nuo Klaipėdos), tarimas a ilgo (su o priemaiša) vietoj dabartinio bendrinės kalbos o: lava „lova", pans „ponas" ir tt. Iš dalies gal tai (kaip kai kurie tyrinėtojai taria) yra ir latvių kalbos įtaka, bet, greičiausia, ši įtaka tėra tik palaikiusi senąją tartį. Mat, seniau visi lietuviai vietoj dabartinio bendrinės kalbos o yra tarę a (ilgą), o XVI a. ir Didžiosios Lietuvos žemaitis Martynas Mažvydas savo katekizme (1547) juk rašė: panas, makslas ir tt., nors dabar Didž. Lietuvos žemaičiuose šitas a jau seniai yra išnykęs (per o išvirsdamas uo: muokslas). Taip pat klaipėdiškiai žemaičiai taria ranka, penki, samtis, semti, taigi išlaiko sveikus an, en, am, em, jų neišversdami on, in . . ., kaip tai daro daugumas Didž. Lietuvos žemaičių (šiaurės vakaruose). Taigi ir čia jie yra išlaikę didesnę senovę ir eina kartu su pietų vakarų Didž. Lietuvos paaukštaitės žemaičiais. Pačioje Klaipėdos krašto šiaurėje (iki Pozingių-Agluonėnų-Poškų-Dituvos-Šiporijos linijos) visur tariami minkšti t, d galūnėse tais atvejais, kur aukštaičiai turi č, dž: jaute, mede (=jaučiai, medžiai), gaide (=gaidžio), matiau (=mačiau) . . . Ši tarties ypatybė klaipėdiškiams žemaičiams bendra su Didž. Lietuvos pajūriniais šiaurės vakarų žemaičiais. Šie minkštieji t, d tik iš dalies tėra senovės paveldėjimas: sakysime, jaute, mede, kilę iš senovinių jautjai, medjai, yra senesnės lytys už aukštaičių jaučiai, medžiai (su č, dž), bet jau pvz. gaide (kilmininkas), matiau (iš senovinių lyčių gaidja, matjau) yra naujosios gadynės padaras, nes ne taip seniai visų žemaičių tarta mačiau, gaidžia (su č, dž). Tik vėliau linksniavime bei asmenavime, pagal kitas lytis be č, dž, naujai įvesta t ir d. Bet jau, kaip ir D. Lietuvoje, klaipėdiškiai žemaičiai kai kur žodžio viduryje taria ilgus a, e vietoj senesniųjų dvibalsių ai, ei (vaks „vaikas"). O šiaurinėje dalyje, į šiaurę nuo Klaipėdos, pasirodęs jau naujas raidos laipsnis, kur iš to a (kilusio iš ai) atsiradęs ilgas o su a priemaiša: voko (=vaikai), mato (=matai).

Taigi ir Klaidėdos krašto žemaičių tarmė nėra vienalytė, bet pasiskirčiusi į savo šnektas (Klaipėdos, Priekulės, Kintų).

Šiaip visa eilė kitų Klaipėdos krašto žemaičių tarmės ypatybių yra bendrų su D. Lietuvos žemaičiais, sakysime, ie, uo vietoj bendrinės kalbos ė, o, siaurų trumpų e, o tarimas vietoj i, u, kirčio atitraukimas į šaknį (į šiaurę nuo Minijos žiočių-Gardamo linijos), žemaitiškoji priegaidė (pvz. ryts tariama su vad. laužtine priegaide, nes balsas viduryje skiemens lūžta, nutrūksta dėl balsaskylės užsidarymo) ir tt.

Nuo Šilutės į pietus, maždaug nuo Didž. Šilininkų-Meišlaukių linijos prasideda aukštaičių tarmė. Tačiau riba nėra visai griežta: nuo šios ribos maždaug iki Lamsačių (Lampsaten) — Vilkamedžių linijos į šiaurę Šilutės apylinkės yra pereinamosios tarmės ruožas. Iš tikrųjų šis ruožas yra žemaitiškas, tik su tam tikra aukštaičių tarmės priemaiša. Bent pietinė šio ruožo dalis, galimas daiktas, yra atsiradusi aukštaičiams atstūmus į šiaurę žemaičių tarmę.

Plotas nuo minėtosios Didž. Šilininku-Meišlaukių linijos į pietus priklauso aukštaičių tarmei, kuri vėl yra Didž. Lietuvos aukštaičių vakariečių patarmės tęsinys. Šios patarmės svarbiausia ypatybė, ją skirianti nuo bendrinės kalbos, yra ta, kad ilgieji galūniniai balsiai yra sutrumpėję, o trumpieji ir visai nukritę. Todėl jų paprastai tariama: susirinka tos visas mergas, jau užauga žolės (=susirinko tos visos mergos, jau užaugo žolės), atein pons kuniks (=ateina ponas kunigas).

Tačiau tarminis aukštaičių plotas vėl nėra vienalytis. Jame galima išskirti kelias šnektas: vad. tilžėnų — nuo minėtosios aukštaičių linijos maždaug iki Bitėnų-Kuturių ruožo; ragainėnų — nuo pastarosios siauras ruožas iki Jūros upės; pagaliau viešvilėnų — visa likusioji Klaipėdos krašto dalis į rytus nuo Jūros upės iki Didž. Lietuvos sienos. Tilžėnų ir ragainėnų šnektos, kaip jau ir patys jų vardai rodo, eina ir toliau į pietus bei pietvakarius už Nemuno.

Tilžėnų šnektoje neskiriama bendrinės kalbos ė ir ie, tariama vienodai ie; taip pat ir bendrinės kalbos o ir uo tariamą uo: dieti, diena (=dėti, diena), žuodis, duona (=žodis, duona). Už Nemuno į pietus tais atvejais vietomis taria ir vienabalsius ė, o: dėti, dėna, žodis, dona . . . Šios šnektos atstovas yra buvęs ir žinomasis mūsų kalbininkas Pr. Kuršaitis, kilęs iš Noragėlių k., netoli Gastų (Pakalnės apskr.), todėl jis pvz. savo žodyne) dažnai maišo ė su ie, taip pat o su uo.

Vėl kitų skirtybių turi viešvilėnų šnekta. Čia vietoj bendrinės kalbos ė ir o tariami savotiški dvibalsiai ėi, ou, tik su labai trumpu antruoju sandu (komponentu): dėiti (=dėti), jouti (=joti). Tačiau nekirčiuotoje galūnėje čia jau betariami trumpieji i, u, kaip daroma ir Didž. Lietuvos aukštaičių vakariečių viduriečių (veliuoniškių): Braku (=Brako), Kėrpus (=Kerpos), saki (=sakė, daru (=daro).

Aukštaičių tarmė eina ir pagrindu Maž. Lietuvos bendrinės kalbos, kuri nusistoja jau XVII a. Tiesa, joje vengiama būdingų atskirų šnektų ypatybių, galima sakyti, kad Maž. Lietuvos bendrinė kalba remiasi pirmiausia to krašto užnemunio pietinės dalies (Gumbinės, Stalupėnų) tarme, kuri vėl yra Didž. Lietuvos vakarų aukštaičių pietiečiu (kapsų zanavykų) patarmės tęsinys. Ši Maž. Lietuvos bendrinė kalba vėliau privertė ir Didž. Lietuvą pasirinkti vakarų aukštaičių tarmę šiandieninės mūsų visų bendrinės kalbos pagrindu.

Toks keliais bruožais yra buvęs tarminis Klaipėdos krašto vaizdas garsiniu požiūriu iki pastarojo karo. Karo audroms daugumą senųjų krašto gyventojų išvaikius bei išnaikinus, tuo tarpu neaišku, kokia kalbinė bendruomenė toje vietoje susiformuos. Tai, žinoma nepaliks be įtakos tolimesnei tarminei to kampo raidai.

VIETOVARDŽIU VOKIETINIMAS MAŽ. LIETUVOJE

VI. VILIAMAS

Mažosios Lietuvos nutautinimas yra įvykęs įvairiais etapais ir įvairiais būdais. Tarp kitų pažymėtinas ir lietuviškų vietovardžių vokietinimas. Vokietinimas vyko įvairiais laikais ir yra palietęs nemaža lietuviškų ar baltiškų vietovardžių.

Čia paminėsime tik porą, atliktų paskutiniais hitlerinės Vokietijos laikais. H. Kirrinis (pats suvokietėjęs lietuvis) savo darbeliu „Die neuen Ortsnamen im Nordöstlichen Ostpreussen" Geographische Anzeiger, 1938, pusl. 463—465) duoda tokią lentelę, iš kurios ryškėja naujų vardų skaičiai ir nuošimčiai palyginus su senaisiais:

Apskritis	Plotas km	Vietovių skaičius	Naujų Vietovarddžių Skaičius	%
1. Goldapės	993	174	134	77,0
2. Darkiemio	760	165	119	72,1
3. Tilžės—Ragainės	1100	279	191	68,5
4. Gumbinės	729	165	112	67,9
5. Pilkalnio	1061	249	167	67,1
6. Treuburgo	856	101	61	60,4
7. Stalupėnų	704	199	118	59,3
8. Pakalnės	1004	237	119	50,2
9. Įsrūčio	1161	202	101	50,0
10. Unguros	923	78	22	28,2
Viso	9.291	1849	1144	61,9

Yra išleistas pakeistų vietovardžių pilnas sąrašas ir žemėlapis. Čia skelbiami pakeitimai yra atlikti tik 1938 metais birželio mėnesį. Tai tik vieno suvokietinimo saldo, o jų buvo, deja, ne vienas.

Tas pats H. Kirrinis: „Die neuen Ortsnamen im Hauptgestüt Trakehnen" (Geographische Anzeiger, 1941, pusl. 292—293) skelbia naują suvokietintų vietovardžių sąrašą. Jis rašo: „Im Juni 1938 im nordöstlichen Ostpreussen rd. 1150 Ortsnamen geändert wurde, d. h. 62% aller Landgemeinden erhielten neue Namen". Esą, nauji vietovardžiai geriau išreiškią geografines salygas (Gegebenheiten) ir permainingą šio krašto istoriją. Nauji vardai esą galima geriau ištarti, kadangi pirmieji buvę beprasmiai (sinnfrei und schwer aussprechbar). Faktiškai viskas statoma aukštyn kojomis ir yra gėdingas šio krašto praeities falsifikavimas.

Esą, Trakėnų žirgynas yra „arklių šventenybė" (Heiligtum der Pferde). Suprantama. Surandami nauji dievai ir naujos šventenybės. Panašiai seniau rašė ir vienas iš Prūsijos karalių savo ministeriui Jordanui. (žr. pas A. Teznerį). Tai vis gėdingi iš Mažosios Lietuvos pasityčiojimai.

Pagal H. Kirrinį žirgyno, turinčio 6021 ha rajone buvo pakeisti šie vietovardžiai:

Buvo rašoma		Naujas vardas
Bajohrgallen	=	Golzfelde
Gardschen	=	Schwichshof
Taukenischken	=	Belowsruh
Danzkehmen	=	Öttinger
Jodschlauken	=	Domhartshof
Kalpakin	=	Königseichen
Alt-Budupönen	=	Altpreussenfelde
Neu-Budupönen	=	Neupreussenfelde
Raudonathen	=	Kattenhof
Kraupischken	=	Breitenstein

Pirmieji penki yra asmenvardžiai. Pirmiausia čia pagerbtas Baltijos valstybių prispaudėjas ir naikintojas jų nepriklausomybės kovose generolas Golzas, o kiti buvę „landstahlmeisterai" ir žirgynų viršininkai. Taigi nauji vietovardžiai ir „skambūs" ir „prasmingi".

Šitais ir kitais metodais labai skubiu tempu buvo Mažojoje Lietuvoje naikinama visa, kas ten buvo lietuviška, o paskui, užmerkus akis, buvo įtvirtinama, kad tai perdėm vokiškas kraštas ir svarbiausias tramplynas vokiškai ekspansijai į Rytus.

TURINYS

Sekančiame 19-tame spalio mėnesio „Aidų“ numeryje numatoma. Kun. Dr. J. Gutauskas — Krikščioniškoji etika visuomeniniam veikime, A. Maceina — Politika ir pasaulėžiūra (Atsakymas kun. V. Bagdanavičiui), Dr. A. Ramūnas — Pagrindinės linkmės lietuvių pedagogikoje, Prof. Ernestas Fraenkelis — Apie vokiečių mokslininkus, tyrinėjusius lietuvių kalbą, Julius Kaupas — Kryžkelėje tarp Romos ir Kremliaus (Laiškas Dr. Antanui Maceinai), Alfonsas Nyka-Niliūnas, Pr. Kozulis — Eilėraščiai, Paulius Jurkus — Žingsniai (novelė), Jurgis Blekaitis — Balys Sruoga — asmuo ir teatro kūrėjas. Kūrybos Pasaulyje: J. B. — Jurgio Baltrušaičio „Poezija“, Vl. Pr. — Nelės Mazalaitės „Apversta valtis“, A. Džiugėnas — Trys J. Švaisto knygos, Juozas Lingis — Monografija apie lietuviškąjį stogą, A. Vaičaitis — Adomas Varnas, J. Gaidelis — Kompozitorius Juozas Gruodis. Dailės Darbai: Adomas Varnas, M. Dobužinskis, Viktoras Petravičius, A. Marčiulionis ir kt.

AIDAI - Lithuanian Monthly Cultural Magazine - ECHOES

Published under EUCOM Civil Affairs Division Authorisation for United Nations Displaced Persons Publication No. UN DP 204, 11 March, 48
Editor and publisher — Jonas Sakevičius
München 27, Rauchstraße 1/II

Red. — leidėjas — Jonas Sakevičius.
Redaktorius — Kazys Bradūnas.
Redakcijos narys Jungt. Amer. Valst. Juozas B. Laučka.
Redakcijos adresas: München 27, Lamontstr. 21.
Administr. — Augsburg, Hochfeld, D.P. Baltic Camp.
Numerio kaina DM. 2.

Printed by Haas & Cie., Augsburg
Circulation: 2000

